Fried István

Kelet- és Közép-Európa között

KÖZÖS DOLGAINK GONDOLAT

FRIED ISTVÁN
KELET- ÉS KÖZÉP-EURÓPA KÖZÖTT

KÖZÖS DOLGAINK

A sorozat szerkesztő bizottsága:

BEREND T. IVÁN
E. FEHÉR PÁL
KENDE JÁNOS
KISS GY. CSABA
KŐVÁGÓ LÁSZLÓ
MISKOLCZY AMBRUS
NIEDERHAUSER EMIL
SZÁRAZ GYÖRGY
TÓTH GYULA

FRIED ISTVÁN

KELET- ÉS KÖZÉP-EURÓPA KÖZÖTT

Irodalmi párhuzamok és szembesítések
a kelet-közép-európai irodalmak köréből

GONDOLAT · BUDAPEST, 1986

LEKTORÁLTA
NIEDERHAUSER EMIL

ISSN 0237–2487
ISBN 963 281 663 3
© FRIED ISTVÁN, 1986

TARTALOM

BEVEZETÉS HELYETT 9
EGY ÚTIRAJZ NÉHÁNY TANULSÁGA 15
EGY FOGALOM TÖRTÉNETE ÉS KÖRÜLJÁRÁSA 22
NACIONALIZMUS, NEMZET, IRODALOM 89
EMBER, FELVILÁGOSODÁS, IRODALOM 144
NYELVÚJÍTÁS, KLASSZICIZMUS, IRODALOM 164
„...AZ IDŐ FUT LELKEM ELŐL, 'S VÁGYAIMNAK ELŐLE..."
(A KELET-KÖZÉP-EURÓPAI ROMANTIKA JELLEGE) 187
„BÚS VILLÁMHÁRÍTÓ"? (ÖSSZEGEZÉSFÉLE) 211
KÖNYVEK, CIKKEK, VITAIRATOK
(FELHASZNÁLT IRODALOM) 217

A legalacsonyabb művelődési fokon találhatja meg ön a legerősebb és a leghevesebb nemzeti gyűlöletet. Létezik azonban olyan fok, ahol teljesen eltűnik, ahol az ember úgyszólván a nemzetek fölött áll, és átérzi a szomszédos nép szerencséjét vagy fájdalmát, mintha az a sajátjáé lenne.

(Goethe szavai Eckermannhoz 1830 március 14-én)

Isten után mi lehetne számomra kedvesebb a hazánál? De a nem hazámbéli, valamennyi embernek használni kívánok.

(Josef Dobrovský latin nyelvű leveléből, 1795 november 24-én)

BEVEZETÉS HELYETT

A gúnyolódásnak, a káromlásnak, a szitkozódásnak is megvan a maga „művelődéstörténete", mint ahogy a babonáknak és az előítéleteknek is. Ez a „történet" nemigen fűzhető évszámokhoz, történelmi sorsfordulókhoz; és a történetben számottevő szerep jut a „propagandának", hangozzék el az szószékről, királyi trónusról vagy miniszteri bársonyszékből, sűrűn lapozgatott újságok lapjairól vagy újabban – és rendkívüli hatásossággal – a rádióból és a televízióból. A gúnyolódás, a káromlás, a szitkozódás, az előítélet hosszú életű és szerfölött makacs: olykor „eredeti" tartalmától függetlenedik, máskor századokra hagyományoz a maga korában is eleve manipulálásra szolgáló véleményeket. Nem mindig a tudatlanság szüli, néha éppen ellenkezőleg: bizonyos körök érdekében áll megszületésük.

Ha a napi szóhasználatban tallózunk, kitetszik, hogy például a „paraszt" – máskor: „vadparaszt" – a modortalannak, a műveletlennek, a durvának, a faragatlannak rokon értelmű szava. S ez nemcsak használójára vet rossz fényt, hanem egy káros hagyomány rögződésére is; olyan korban keletkezett, amelyben a lakosság többsége földmívelő életmódot folytatott, és csak elenyésző kisebbség számított haszonélvezőnek. Ugyanilyen – és ez már nemcsak a magyar nyelv jellemzője – rosszalló, sőt megvető hangsúllyal ejtik a „Balkán" szót,

szüntelen korrupcióra, piszokra, megvesztegetésre, elmaradottságra gondolva. Mindkét szó ilyen jellegű fejlődésének megvan a „historikuma"; más (tév)képzeteknek egészen konkrét és többnyire szépirodalmi előfordulásait rögzíthetjük. A kései romantikus történeti regény honosított meg olyan „típusokat", akik-amelyek egy másik nép nemzeti sajátosságaiként vonultak be a köztudatba. Cseh és horvát történeti regényekben találkozunk az érzéki, csodálatosan szép, szinte varázshatalmú magyar nővel (többnyire magyar arisztokrata nővel), aki bájaival rabszolgájává kényszeríti a derék szláv ifjút, hogy elvonja a „nemzeti felszabadító" (többnyire a magyarok ellen irányzott) küzdelemtől. Az 1820–1830-as esztendőkben bukkan föl mind több versben, verseskötetben, elbeszélő költeményben, balladában a magyar puszta, a csikós, a betyár, a pásztor, a juhász, az életét és vérét büszkén és dacosan a királyért és a hazáért ontó magyar képe a kiváló költő, a magyarországi származású Nikolaus Lenau és az őt utánzó osztrák költők tollán. Ez a pusztaromantika aztán jó darabig meghatározta a külföld nem éppen kedvezőtlen, ám velejéig hamis és ezért végső fokon mégis kedvezőtlen – mert az igazi magyar értékeket semmibe vevő – magyarság képét. Jellemző példája a Petőfi Sándor emléke előtt is verssel hódoló múlt század végi francia költő, François Coppée magyar tárgyú költeménye, amely báli sokadalomba vezet, ahol is egy duhaj arisztokrata tánc közben csak úgy szórja gyémántjait. Kizárólag az öreg magyar nem kapkod utána, és a „miért nem?" kérdésre lakonikusan válaszol: Le kellett volna hajolni érte. Más kérdés, a duhaj magyar arisztokrata vagy „mindössze" nemes hogyan lesz egyszerűen magyarrá egykori nemzetiségeink irodalmában (és köztudatában).

Babona, előítélet, félreértés, (ön)gúny, káromlás kíséri Kelet-Európa fogalmát, helyenként misztikus fény övezi Közép-Európáét. A cseh művelődéstörténész kézzel-lábbal tiltakozik az ellen, hogy a cseh művelődési törekvéseket a kelet-európaiak közé illesszék. Amikor a Monarchiában nem kevés gőggel a Lajtán túlról ejtettek szót, ebbe a cseh és morva

területeket nemigen értették be, a szlovákok lakta vidékeket azonban igen. Nálunk pedig jó néhányan lelkesen, mások beletörődéssel írtak a magyarság „keleti" vonásairól (tartalmasan Kölcsey Ferenc így: „Büszke magyar vagyok én, keleten nőtt törzsöke fámnak [...] Kölcsey nemzetség, Ete hű maradéka, kit egykor / Don hullámi körül, a Hét magyar egyike, hős Ond, / Lángölelés zálogja gyanánt neje karjairól vőn..."), a magyar művelődést azonban – egyébként joggal – „nyugati típusúnak", de legalábbis közép-európainak tudják. Vagy tömören: európainak. Ugyanakkor jól érezhető a különbség a Dunántúl („Pannónia") és a keletibb országrészek, például Szabolcs-Szatmár megye tudata és megítélése között. Ehhez hasonló eltéréseket tapasztalunk a szlovák szóhasználatban is. Pozsony és Kassa, a „Nyugat" és a „Kelet" – azt is hallottam már, hogy „Távol-Kelet" –: nem pusztán földrajzi megjelölések, hanem alig kottázható hangsúllyal értékítélet is benne foglaltatik a megnevezésekben.

Egy szellemes mondás szerint: mifelénk mindegyik nép azt nevezi Kelet-Európának, amely tőle keletebbre terül el. S hogy létezik valamiféle babonás irtózás a Kelet-Európába tartozástól, annak nyilván az itt és másutt rögződött előítéletek az okai. Kelet-Európa az elmaradottság, a szegénység a hatalmas társadalmi ellentétek megfelelője volt a múltban; kulturális tekintetben pedig az átvevő irodalmak és művészetek hazája, amelynek ritkán és csak rendkívüli alkalmakkor sikerül betörni a világ élvonalába, világhírhez jutni; amelynek nyelvét és vágyait nem értik; amellyel nem törődnek, amelyet megvetnek; amelyet a legjobb indulattal is szegény rokonként kezelnek.

Ne vitassuk, mennyire volt indokolt ennek a képzetnek létrejötte. Azt majd aligha kerülhetjük el egyszer, hogy ne járjunk utána: kik voltak azok, akik ezt a képzetet sugallták, és miért terjedt el oly gyorsan. Azt azonban tudomásul kell vennünk, hogy Kelet-Európáról kevesen nyilatkoznak higgadtan, a kötelezőnek tudott és hitt tudományos tárgyilagossággal. Az a gyakorlat, hogy egy-egy nemzetinek elképzelt vagy valódi jellegzetesség alapján sorolnak be kultúrákat,

irodalmakat ilyen vagy olyan zónába. Mintha egy-egy irodalom vagy kultúra több lenne azáltal, hogy önkényesen ide vagy oda sorolták. Kézenfekvő lenne ironizálni azon, hogy ha Svájc Közép-Európa, akkor a mi országainknak lehet-e ott keresnivalója. De kézenfekvő lenne annak demonstrálása is, hogy például a spanyol vagy a „skót" irodalom fejlődése számos ponton mutat hasonlóságot a magyarral (a XVIII. század végétől, a XIX. század elején), és máris felhangzik: Robert Burns, a skótok Petőfije...

A negatív tévképzetek mellett léteznek pozitívak is. Olyan értelemben vett „pozitív" tévképzetek, amelyek ezt a „kelet-európaiságot", „délkelet-európaiságot", „dunaiságot" vagy akár szlavizmust nem csekély küldetéstudattal a jövő meghatározó tényezőjének tekintik. Ezeknek a népeknek az lesz a feladatuk, hogy az európai irodalom „nyugati" korszaka után új korszakot – vagy ahogy a német bölcselő, Herder még 1769-ben jövendölte: „új Görögországot" – teremtsenek, és akkor majd nemcsak asztronómiai értelemben „támad Keletről a fény" (Ex oriente lux).

Minden vélekedés, akár a tagadás, akár a lelkes helyeslés, számot vet Kelet- és Közép-Európa „létével". Hol az egyik, a Kelet-Európába tartozás tudata erősödik, hol a másik, a különbözés tudata a kelet-európai régió államaitól, népeitől, kultúrájától, és a Közép-Európába sorolás igénye lesz uralkodóvá. A hűvös földrajzi gondolkodásnak át kell adnia a helyét a nemzetféltő, nemzetmentő, keserűen önostorozó vagy büszkén lelkesedő, hívő nézeteknek. Nemzeti legendák, dicsőséges népektől származtatás, „ősi dicsőség", előkelő, gazdag és pártfogó rokonság: ezt körvonalazta a történetírás, ezt szolgálta eleinte igen durva módszerekkel a nyelvészet, erről írtak regényeket, panaszos elégiákat és magahitt ódákat a költők. Mindez természetesen ellenhatást is szült: a józanabbak (és kiegyensúlyozottabbak) a valóság talaján igyekeztek maradni, adatokból építkezni, számot vetni a tényekkel. Önismeretre nevelni. S ezzel párhuzamosan került új megvilágításba Kelet- és Közép-Európa kérdése. Művek születtek a tisztázás szándékával, de a kutatásnak még igencsak az

elején tartunk. Nehéz megszokni azt errefelé, hogy ne önmagunkat lássuk minduntalan központnak és mércének; hogy a múlt megismeréséért folyjék tudományos-becsületes küzdelem – és ne önigazolás érdekében. Hogy a múltfeltárás ne jelentse az eltérítő hadmozdulatot. Hogy fölmérjük: hol húzódtak, hol húzódnak Kelet- és Közép-Európa (nem földrajzi, hanem) kulturális és irodalmi határai; s hogy e határoknak ne tulajdonítsunk túlzott jelentőséget, de ne is becsüljük le szerepüket. Hiszen akár Kelet-, akár Közép-Európáról szólunk, az része Európának, a világnak. Gúnyolódásra, káromlásra, tévképzetekre alapítottak már ideológiát, tudományos mezben kérkedő nézeteket is, de ezek hamis volta hamar lelepleződött, még akkor is, ha bizonyos körökben még sokáig éltek és hatottak.

Nem előfeltételekből indulunk ki, hanem új lapot kezdünk. Végigtekintjük, kik miképpen gondolkodtak, és minden használható, érdemes gondolatot igyekszünk elraktározni, hogy segítségünkre legyen majd. Az anyag roppant mennyiségű, a róla szóló irodalom nem kevésbé az. Így válogatnunk kell. Nem valamennyi korszakkal foglalkozunk, hanem főleg az úgynevezett nemzeti ébredés korszakára összpontosítunk, amikor még éltek a régi vélekedések, és amikor a máig ható előítéletek keletkeztek, legendák; amikor a nézetek harca a kétféle lehetőséget villantotta föl. A régebbi még ismerte az egyetemességet, de módszerében, érvrendszerében egyre inkább elavultnak hatott, az újabb a nemzetire, a nemzetinek véltre, a kizárólagosságra hívta föl a figyelmet, azt emelte az értékhierarchia csúcsára.

Nem történelmet írunk, még csak nem is szabályos irodalomtörténetet. Korszakok jellegzetességeit próbáljuk megragadni, hogy máig érő következtetésekre mód nyíljék. Nem a mát keressük a múltban, és a múlt kutatásakor nem a mában esetleg ismétlődő jellegzetességeket emeljük ki. De nem mellőzzük a tanulságokat, az akkor jelentkező tendenciákat, amelyek ma is – akár rejtetten – élnek. Hisszük, hogy nincsenek „kényes" kérdések. Önmérséklettel, higgadtan minden kérdéshez hozzá lehet, hozzá kell nyúlni. Nem kesz-

tyűs kézzel, nem álszeméremmel, nem szeméremmel. Gondolkodva, töprengve, szembesítve tényeket más tényekkel, összefüggéseket más, akár sokat vitatott összefüggésekkel. Így járunk – ingajáratban – Kelet- és Közép-Európa között, földrajzi, történeti, eszmetörténeti módszereket segítségül híva, és nem utolsósorban irodalomtörténeti módszereket is. Lehetne éppen regényt írni, de a „regényes" ábrázolásnak is megvannak a maga veszélyei (például az elrajzolásé). Ezért írunk majdnem krónikát. Reméljük, hiteles krónikát, amely a „regényes" epizódok ellenére is a tényeket igyekszik beszéltetni.

EGY ÚTIRAJZ NÉHÁNY TANULSÁGA

A *Nyugat* 1932-ben jubileumhoz érkezett. Fennállásának huszonötödik évfordulóját ünnepelte. Rendhagyó módon. Nem a folyóirat köré tömörült állandó gárda tekintett visszapillantó tükörbe, hanem a szerkesztő kerekasztal-beszélgetésre hívta Európa legjobbjait, a hasonló gondolkodásútörekvésű írókat. S az írók jöttek, John Galsworthytől a dán költő Henrik Pontoppidanig, André Gide-től Massimo Bontempelliig. Thomas Mann – kiről másról? – Goethéről értekezett, kissé tanárosan, nem titkolva szemérmes férfilíráját, mind harcosabbá váló humanizmusát: és szembeállította a „hurrá-hazafiak rikoltozó ön- és népigazolását" az egyedül lehetséges európai magatartással, a Goethéével. Stefan Zweig a könyveket tartotta védekezésül maga elé, az élet veszélyes pillanatain átsegítő társakat, Franz Werfel versében arról szólt: veszélyben a művek, de „Minden mű ellenáll keményen" – reménykedett még ekkor. Az európai szellemiség Babits Mihály nemes veretű előszavát igazolta, az „európai irodalom testvéri egységét"; „Nyugatra tekintettünk – hangzik Babits bevezetője –, hogy kiteljesítsük magyarságunkat". Ám ahogy a *Nyugat* 1932. évi 10. számát lapozzuk, egymás után tűnnek föl a nem „nagy" nyugati irodalomból való nevek, írások, a szerb Jovan Dučić egy versét Karel Čapek és František Langer prózája követi a cseh irodalomból, majd a

lengyel Kazimierz Wierzyński és a román Victor Eftímiu, aki „a csodálatraméltó *Nyugat* jubileumára" ajánlotta apró aforizmagyűjteményét, amelyből nem tudjuk nem idézni az árulkodó sorokat: „Boldog népeknek nincs története. A boldog írók meg nem írnak." A következő számban ismét Jovan Dučić-verset találunk, majd az Ady-rajongó román Emil Isactól költeményt, a bírálat rovatában pedig Mohácsi Jenő ismerteti méltánylással a szlovák szerzőnek, Milo Urbannak németre lefordított (később magyarul is megjelent) regényét, *Az élő ostort* (*Živý bičet*).

Az európai irodalom „testvéri" egysége nem puszta jelszó, hanem hitvallás, nem tetszetős, ünnepi alkalmakra készített frázis, hanem cél, amely felé törekedni a legfőbb írói feladat. Babits Mihály ezt néhány eszténdő múlva egy olvasmánynapló-szerű európai irodalomtörténetben fejtette ki, később, egy körkérdésre válaszolva pedig ezt hangsúlyozta: „Az irodalmak, valamint az írók is, akkor fejlődnek, ha egymásra hatnak, kölcsönösen gazdagítván egymást..."

Babits Mihály az új magyar irodalom „nyugati" kitekintéséről szólt. Hivatkozhatott volna Ady Endrére, aki Párizsban lelte meg Bakonyát, Kosztolányi Dezsőre, aki műfordításkötetekkel dokumentálta a modern magyar irodalom európaiságát. S ha nyelvi okok nem akadályozták volna, meglátta volna a Čapek fivérek modern francia költészeti antológiáját is, amely a Babitséhoz és a Kosztolányiéhoz hasonló lendülettel – sőt, mozdulattal – nyitott ablakot Európára, vagy felfedezhette volna a szlovén Moderna költőit, akik ugyanazon az európai tájon keresték költészetük igazolását, mint Ady vagy Babits. A nyelvi okok gátolták a *Nyugat* szerkesztőjét, hogy a természetes lélekrokonságot fölismerje. Hiszen a följebb említett körkérdésre adott válaszában ott a nyugtalansürgető kívánság is: mindenekelőtt össze kell ismerkednünk. Ezért a *Nyugat* jubileumára felkérték a lengyel, a cseh és a román írókat is, vennének részt a közös ünnepben. Mint láttuk, a hívó szó megértésre lelt. Kiváltképpen Karel Čapek részéről, akinek színdarabját, a technikai civilizáció veszélyeit kifejező *R. U. R.*-t már ismerte a magyar publikum a Vígszín-

ház előadásában. Mert míg a többiek írói műhelyük egy becses darabját ajánlották a közös ünneplésre, Čapek a múltbeli közösségen töprengett. Ama múltbeli közösségen, amelynek kisugárzása a jelenig ér.

Čapekről tudta a magyar beavatottak viszonylag szűk köre, hogy jeles drámaíró, kevesebben, hogy remek novellista, vérbeli újságíró, valószínűleg többen, hogy a cseh köztársasági elnök, Masaryk irodalmi tanácsadója, beszélgetőpartnere, harcostársa. Ilyen módon a „polgári" Csehszlovákia majdnem „hivatalos" írója. Azt azonban valószínűleg csak a cseh irodalomban rendkívüli módon jártas olvasó tudta, hogy európai turista is, finom tollal megrajzolt útleírások szerzője. Útjain nemcsak a dinamikus változásokat, egy idegen nép életformáját figyelte meg, hanem a közép-európai kiránduló gondjait is szembesítette a múlt üzenetével. Így kerekedett ki a hollandiai útinapló, amelynek befejező passzusait küldte el a jubiláló *Nyugat*nak szerzője, jellemző címmel ellátva: *A kétfejű sas nyomában (Po stopách dvouhlavého orla)*. A Habsburgok címerállatára bukkant a Németalföldön, Spanyolországban, és ez hirtelen felismerésre késztette: „Egy dinasztikus Páneurópa barokk kísérlete volt az, sőt több: a jobbágynemzetek valami szövetsége..." Čapek eleltöprengett azon, hogy ezek a többségükben a legjobb indulattal is legföljebb átlagos képességűnek nevezhető uralkodók, a Habsburgok, vajon miféle „koncepció" jegyében fogtak össze annyi különféle nemzetet. Hiszen a „szembesítéskor" „felmerül a tolakodó gondolat: tulajdonképpen nagy koncepció volt az...". Adva volt a lehetőség: Páneurópa, a sokat ígérő, humanista alapozású értelmiségi álom a XX. század harmadik évtizedéből, visszavetítve korai századokra: „Mily nagyszerű valóságot kontárkodtak el ezek a monarchák – s milyen lehetőségeket!" – sóhajt föl a cseh író. Ne higgyük, hogy a polgári Csehszlovákiát a magáénak valló Čapek visszavágyódik a csehként sokszor börtönnek érzett Monarchiába. Nem állította sehol, hogy eszményi államképződményt sikerült volna a Habsburgoknak kialakítaniuk. Csupán annyit: nem eleve bukásra ítélt a kísérlet, hogy

különféle népek, nemzetek föderációs (államszövetségi) közösségként éljék életüket. Ám még inkább tanulságos, ha a cikk egy másik bekezdését idézzük: „...az olyan országokban, amelyek valaha – még ha rossz – uralom alatt is összetartoztak, évszázadok múlva is találtok valami közös lelki vonást vagy ennek nyomát."

Ez a bekezdés az igazi ajándék, a *Nyugat* szándékainak szép visszhangja. Felismerése egy hajdan volt közös sorsnak, egy kényszerített együttélésnek, amely hatásában, érzékelhető kisugárzásában jelent formáló tényezőt, olyan – rejtett – rokonságra enged következtetni, amelyről már-már megfeledkezni látszottak. Nem a Monarchia, hanem a Monarchia népei jelentették az értéket egykor, és az ellentétektől és a meg nem értéstől szaggatott jelenben is abban lehet bízni, hogy a rokonság tudata egyre láthatóbbá válik. Čapek, a cseh író ennek a rokonságnak a felismerésével, legalább önmaga számára történő tudatosításával, megnyerő megfogalmazásával üzen a *Nyugat*nak. Figyelmeztet is egyben. Szinte Babits Mihállyal azonos tónusban. Az európai irodalomra ablakot nyitó cseh író is hisz az európai irodalmak testvériségében, de úgy érzi, hogy ebben a testvériségben külön színnel és a szorosabb rokoni kapcsolatból fakadó közös tulajdonságokkal lehet jellemezni a sokáig egy államképződményben élt népeket. Čapek esszéjében az elszalasztott lehetőségekre is utalt. A *Nyugat* pedig, azáltal hogy a német, a francia, az angol, a dán, a svéd, az olasz írók mellett szerbet, románt, lengyelt és cseh írót is meghívott az ünnepi asztalhoz, a Čapekéhoz hasonló felismerést dokumentálhatott.

Viszont azt bizonyára nem tudta Čapek, hogy 1932-ben, kissé a *Nyugat* ellenzékeként, egyszemélyes folyóirat jelent meg Budapesten. Szerkesztője a rendkívül ambiciózus, tervekkel teli író, Németh László, s a folyóirat címe: *Tanú*. Önmagában ez a tény messze vezetne gondolatmenetünktől, ha Németh László folyóiratába beleolvasva nem lennénk figyelmesek a lényegében hasonló gesztusra: a népek-nemzetek hajdani „közösségének" főleg a jelenkori közeledés

szempontjából vizsgált értelmezésére, magyarázatára. Míg Čapek a gondos utazó szellemi kalandjai során döbbent rá az együttélés mába érő tanulságaira, addig Németh László „szellemi kalandozásainak" köre látszólag kisebb területet járt be: Budapesten vette szemügyre Magyarország politikai, társadalmi, kulturális helyzetének és a szomszédos országokhoz fűződő (valamint szomszédos kultúrákhoz fűződő) szintén politikai, társadalmi és kulturális „viszonyának" alakulását, módosulásait és a pontosabb helyzetelemzés céljából az ismerkedés lehetőségeit. Németh László az általánosabb megállapításokat tartalmazó eszmefuttatások után konkrét művekre reagált. Mélyen megalapozott magyar irodalmi ismereteihez viszonyította a frissen és inkább egyes alkotásaiban, mint történeti folyamatában megismert szomszédos irodalmakat. Ez az olykor véletlenből fakadó, a hozzá alkalmilag eljutó olvasmányokból eredeztethető ismerkedés a szomszédos irodalmakkal (és nyelvekkel – illetve népköltészettel) alapvető ismerettel gazdagítja: Németh László a magyar és a magyarral szomszédos irodalmak több periódusa, alkotója, költői magatartásformája között állapított meg – olykor számára megdöbbentő – hasonlóságokat, párhuzamos fejlődési tendenciákat. Hogy lezárjuk e gondolatmenetünk ívét: itt csak azt hangsúlyozzuk, milyen revelatív erejű volt Németh László számára, hogy belelapozott Arne Novák cseh irodalomtörténetébe, és ennek segítségével betekintést nyert a cseh irodalom sorsfordulataiba.

Čapek „valami közös lelki vonást" látott a Monarchia egykor volt közösségét alkotó népeknél, országoknál, Németh László pedig ama *tejtestvériség* gondolatát mondta ki, amellyel a legszemléletesebben jellemezni lehet a népeket, amelyekkel a magyarok is „egy sors száraz emlőit szopták". Sem Čapek, sem Németh László nem a tudományos elemzések sora után döbbent rá a rokonság, az egymásrautaltság tényére, hanem írói élmények késztették őket a felismerésre. Szépen megfogalmazott felismerésük ihletőjévé vált az elvontabb kutatásnak is, amely a „valami közös lelki vonás" és „a tejtestvériség" tartalmát a lehetőségekhez képest ponto-

san le akarta írni. Számba akarta venni, hogy földrajzilag, történelmileg és a művészet irányait tekintve milyen érvényességgel rendelkezik ez a gondolat. Egyáltalában: mennyire képviselnek hasonlóságokat a nagy európai együttesen belül ezek az egykor együvé kényszerített népek, országok, irodalmak? Lehet-e valóban nem annyira valami közös lelkiszellemi alkatról, hanem inkább a történelmi, az irodalmi fejlődés párhuzamairól beszélni? Egy régióba tartoznak-e ezek az irodalmak? És milyen irodalmak alkotnak egy régiót? A nagy európai irodalomtörténeten belül hol a helye ennek a régiónak?

A kérdések egyre csak szaporodnak, s a válaszok nem nyugtatják meg a kérdezőket. Különböző országokban másmás kérdéseket tesznek föl, különböző országokban különféle válaszokat kínálnak megoldásul. Éppen ez az a gondolatkör, amelyben többnyire egymással vitázó, egymás illetékességét kétségbe vonó, indulatos és a szorosabb értelemben vett tudományos-irodalmi szempontokat elhanyagoló feleletekre bukkanhatunk. Egy a közös: a bizonytalanság. Bizonytalan a régió, azaz a földrajzi-szellemi terület neve, tartalma (a bizonytalankodó névadás végig nem gondolt tartalmat takar), értelmezése. A néprajztudomány képviselőinek könnyebb a helyzetük, de könnyebben lelhetik meg a viszonylag kielégítő megoldást a történettudomány képviselői is. Az irodalomtudomány egyelőre abban jeleskedett, hogy számos megnevezéssel szolgált, és mindegyik megnevezés ellen tudott nyomós érvet felhozni. Induljunk hát el a kanyargós úton, amely meghatározási kísérletek és kutatási szempontok között vezet (azokon azonban túlvezet), kísérjük végig e meghatározási kísérletek történetét, s közben ismerkedjünk meg a régió irodalmaival, néhány jelentős képviselőjével, néhány művel – olyanokkal, amelyek a világirodalom jeleseinek sem válnának szégyenére. Szempontunk az irodalomtörténészé, tehát irodalmi fogantatású. De kitekintünk a történészek és a néprajztudósok dolgozataira is. Megközelítésünk elméleti (tehát a régió-, a csoportképzés lényegét tekintő) és

gyakorlati (tehát a közel egy időben készült különféle nyelvű művek tanulságait levonó).

Hadd figyelmeztessünk kiindulópontunkra: a *Nyugat* jubileumára, Babits Mihály európai irodalom fogalmára, Čapek útjára a kétfejű sas nyomában, Németh László elgondolására az összehasonlító néprajzról, tejtestvériség-eszméjére. Az időpontok: egybeesnek. 1932. Alig egy esztendővel korábban a nemzetközi Összehasonlító Irodalomtörténeti Társaság Budapesten rendezte meg konferenciáját. Az egyik fő referátumot magyar tudós tartotta, a budapesti egyetem francia tanszékének professzora, Eckhardt Sándor, *Az összehasonlító irodalomtörténet Közép-Európában* címmel. (Hogy az időbeli egybeesés teljes legyen: Eckhardt előadása 1932-ben jelent meg magyar nyelven Budapesten.)

Innen indulunk el, Eckhardt közép-európai összehasonlításaiból, hogy időben és térben messze vigyen utunk. Fáradságos lesz, de szükséges. És talán nem egészen eredménytelen.

EGY FOGALOM TÖRTÉNETE ÉS KÖRÜLJÁRÁSA

Eckhardt Sándor 1931-es előadása már a címével feltűnést keltett. Még inkább tartalmával és módszerével. Hiszen először került sor arra, hogy nemzetközi fórumon magyar tudós kifejthesse elképzeléseit ama terület irodalmi kapcsolatrendszeréről, amelyet Eckhardt Közép-Európának nevezett. Méghozzá megjelölve a vizsgálat célját: az összehasonlító irodalomtörténetet paralel jelenségekkel demonstrálja a szerző. „...vannak bizonyos irodalmi jelenségek is – hangzik a módszerre és a vizsgálat tárgyára vonatkozó megállapítás –, melyek ha nem választják is külön e nemzeteket Európa többi népeitől, mégis némileg egymás mellé állítják őket. És miért ne vallanók be nyíltan, hogy bár a vagy tucatnyi dunai népfajt nyelvi, faji, etnikai és történeti különbségek választják el egymástól, mégis az együttélés számos párhuzamos irodalmi jelenséget fejlesztett ki közöttük?"

Eckhardt párhuzamosságokban és hatásokban gondolkodott, elsősorban a magyar irodalom felől kisugárzó impulzusokat regisztrálta, s az impulzusok behatolását az egyéb „dunai" irodalmakba. Körvonalazott olyan kutatási feladatokat, amelyek azóta is elég munkát adnak a szakembereknek (a közép-európai romantika párhuzamosságai, az Egyetemi Nyomda kiadványai, a „kultúrgeográfiai" módszer alkalmazásának lehetőségei a „dunai" irodalmakban stb.). Annyi tény,

hogy 1931-ben még nem dőlt el (ma sem!) a történészek vitája: régiónkat hogyan lehet a legpontosabban megnevezni és leírni. A kelet-európai régió kérdésköre a brüsszeli és a varsói történészkongresszusokon az ilyenkor szokásos hevességgel került szóba, s a konszenzus is elmaradt. Nagyjában-egészében azonban világos lett az álláspont: régiónk nem írható le csupán a szlavisztika módszerével. Az irodalomtörténészek között ez a meggyőződés azonban kevés hívet mondhatott a magáénak. Jóllehet a pozitivizmustól örökölt módszerek és kutatási eljárások uralkodtak a magyar összehasonlító irodalomkutatásban (tehát a vándormotívumok nyomon követése, a tárgytörténet, a hatáskutatás), Eckhardtnak volt bátorsága, hogy szakítson ezzel az inkább közvetlen érintkezésre alapított vizsgálati módszerrel, és megkísérelje egy nagyobb terület, egy egész régió szintetikus elemzését. Lényegében hadat üzent azoknak, akik kevéssé gondoltak nagyobb területek egyidejű áramlatainak egyszerre történő felmutatására. Korszakokban, áramlatokban, egyidejűségekben gondolkodott Eckhardt – s az összehasonlíthatóság tényét nem a nyelvrokonsággal indokolta, hanem az „együttéléssel". S ezzel – akaratán kívül – a későbbi magyar kutatás egyik fontos, ha nem a legfontosabb érvét mondta ki a szlavisztika egyoldalúságaival szemben. Akármennyire egyoldalú is az irodalomtudományi szlavisztika, 1931-re már teljesen kifejlődött érvrendszerrel rendelkezett, hatalmas összefoglaló munkákkal (melyek között a horvát származású Vatroslav Jagićé a legjelentősebb: 1910-ben adta ki *Isztorija szlavjanszkoj filologii* (A szláv filológia története) című könyvét, amelyben összegezte száz esztendő „szlavisztikai" fáradozásait) – és nem utolsósorban a szláv nemzetek körében lelkes hívekkel. Az irodalomtudományi – akár a nyelvészeti vagy a néprajzi – szlavisztika eleve közösségnek, majdnem a történeti fejlődéstől független egységnek tételezte a szláv nyelvű népek kultúráját. Ezt a feltételezett közösséget (egységet) a továbbiakban az összehasonlítás alapjának tekintette, a nyelvrokonságot és a nyelvrokonságon keresztül az inkább a XIX. századra jellemző egymás iránti fokozott érdeklődést

pedig az összehasonlíthatóság egyik fontos feltételéül jelölte meg.

A magyar kutatás cikkekkel, folyóirattal (erről még lesz szó), e folyóiratból származó különlenyomatok „könyv"-sorozatával szavazott a „közép-", illetve a „kelet"-európai felfogás mellett. A magyar kutatás figyelte, mi történik a szláv államok tudományos életében, a szláv államok kutatói viszont nem tágítottak a merev szlavisztikai állásponttól. Olyannyira így volt, hogy amikor Sziklay László egy olasz nyelvű cikkben szlovák–magyar példákon keresztül igyekezett a „közép-kelet-európai" összehasonlítás és kapcsolattörténeti kutatás jogosultságát igazolni, szlovák részről óvást jelentettek be. Más kérdés, hogy magyar részről ekkor még igencsak tarka szóhasználatnak lehetünk a tanúi. Az 1930-as évek végén több vita indult e tárgyban, de sem a publicisztikában, sem tudományos-szépirodalmi folyóiratokban nem történt meg a fogalom tisztázása vagy legalább tüzetes átvilágítása. A magyar kutatás felvetette a Kelet-, a Közép-Európa-kutatás lehetőségét, de nem írta körül pontosan annak határait vagy tárgykörét. A többnyelvű budapesti folyóirat, az *Archivum Europae Centro-Orientalis* és az itt közölt cikkek különlenyomatait, valamint önálló műveket tartalmazó ugyancsak többnyelvű sorozat: az *Ostmitteleuropäische Bibliothek* (Kelet-közép-európai Könyvtár) jelzi, hogy a szerkesztő és megannyi munkatársa igen tágan értelmezte azt a területet, amelynek történetéről, nyelvéről, irodalmáról és ezek érintkezéseiről – s hogy ne feledkezzünk meg az egyik izgalmas tudományszakról: zenéjéről – tanulmányokat közöltek. Egyrészt a magyar–szláv, magyar–román kapcsolatok kaptak kiemelt szerepet, másrészt a román, a szlovák, a horvát történelem, nyelvi fejlődés, művelődéstörténet egyes korszakai. De a sorozat tagja lehetett olyan tanulmány is, amely a „nyugati", azaz angol, francia, német vagy olasz és a magyar, a szláv, esetleg román művelődéstörténeti kontaktusokat elemezte. A szerkesztő a folyóirat bevezető cikkében kitért a régió meghatározásának feladata elől, s csupán annyit tartott szükségesnek közölni, hogy a folyóirat célja kelet-

európai tárgyú írások közlése. Nemcsak a folyóirat címe (Közép-Kelet-Európa), célkitűzése (Kelet-Európa), a sorozat német címe (Kelet-Közép-Európa) jelzi a fogalmi tisztázatlanságot, hanem a sorozat ötvennégy kötete is. Az általában igen színvonalas kötetek, cikkek szerint Románia is ide tartozott, de a kelet-európai kutatásokban az Albániával foglalkozó stúdiumoknak is benne kellett lenniök. Annál kevesebbet (mondjuk ki őszintén: majdnem semmit) olvashatunk az orosz művelődésről (például az orosz irodalomról).

A szemlélet, a kutatás újszerűnek számított, és talán ebből az újszerűségből is fakadtak – belső – bizonytalankodásai. A sorozatot, a folyóiratot a sok fontos-értékes cikkel gyarapító Gáldi László könyve summázta, már 1947-ben, az 1930-as években kibontakozott magyar (egyelőre ne foglaljunk mi sem állást, hagyjuk szólni a szólítottakat) Kelet-Európa-, Kelet-Közép-Európa-kutatást. Ekképpen:

„Szellemtörténeti szempontból még nem ment át eléggé a köztudatba, hogy Salzburg és Konstanca, Vilna és Szófia, Csernovic és Fiume közt voltaképpen egy nagy család van együtt..." A *Dunatáj*ról szóló elmélkedés nemigen foglalkozik azzal, hogy például a Vilnában lakókat nem a Duna hullámai ringatják. Akadékoskodás helyett azonban kövessük Gáldit. A strukturalista nyelvszemlélet alapján állva kereste a „Dunatájnak" nevezett régió nyelvei között az összehasonlítás lehetőségét: „Rendszerrel dolgozik akkor is – véli Gáldi a strukturalista kutatóról –, amikor valamely nyelvi egységen belül marad, s még inkább abban az esetben, amikor több egymástól eltérő származású, de a történelmi sorsközösség folytán egymással mégis szervesen összefüggő nyelvi egységet helyez kutatása középpontjába." Majd később: ez a kutató „immár nemcsak közös eredetük révén összetartozó nyelvekről tudja összehasonlító módszerekkel megállapítani a genetikus nyelvrokonságot, hanem szívesen foglalkozik a genetikusan össze nem tartozó nyelvek közt fennálló kulturális rokonságnak fogalmával is".

A Gáldi által összefoglalt elméleti alapvetés az alábbi gondolatokban rögzíthető:

1. Az általa Duna-tájinak nevezett régió tételezésének jogosultságát igazolja ama történelmi sorsközösség, amely az itt lakó népek, nemzetek történeti fejlődésében nem pusztán a földrajzi közelség miatt eredményezett hasonló vagy párhuzamos vonásokat.

2. Ez a sorsközösség attól függetlenül alakult ki, hogy a népeket nyelvrokonság köti-e össze vagy nem.

3. A sorsközösség a kulturális (nyelvi, irodalmi stb.) „rokonság" formájában ölt testet. Gáldi korábbi dolgozatai (többek között a román költő Mihai Eminescuról írt, ekkor még nem mint „Duna-táji", hanem mint „közép-európai" költőről) és itt idézett könyve egyként ezt a tételt szolgálják. A „rokonság" inkább költői kép. Gáldi a fejlődés párhuzamairól és a nyelvi-kulturális érintkezésekről szól.

4. A sorsközösség hangsúlyozásában nem csekély szerepe volt az 1930-as esztendőkben egyre erősödő magyar szellemi áramlatoknak, amelyek a magyar tudományos élet némely képviselőjének egyoldalú német tájékozódásával szemben a magyarok és a magyarokkal szomszédos népek érintkezéseinek, egyérdekűségének elvét hirdették meg. Az 1940-es évek keserű politikai tapasztalatai tovább erősítették azok meggyőződését, akik összekapcsolták a kelet-európai, kelet-közép-európai tájékozódást a német „hatást" vallók nézeteinek cáfolatával.

Mindazonáltal nem állíthatjuk, hogy kizárólag időszerű politikai vagy művelődéspolitikai okok következtében lendült föl a magyar Kelet-Európa-kutatás, és ért el immár nem csupán a nyelvészetben (bár elsősorban még mindig ott!) magas szintet a magyar „szlavisztika". Aligha tagadható, hogy a nemzetközileg is számon tartott, kongresszusok mintaszerű rendezésével életrevalóságát bizonyító összehasonlító irodalomkutatás jelentékeny hatással volt a magyar irodalomtudományra. Mind a nemzetképkutatás, a tárgytörténet, mind az újszerűen vizsgált magyar–szláv, magyar–román kulturális-irodalmi kapcsolatok elemzése egy majdan megírandó összegezés felé mutatott előre. Tudniillik egy olyan regionális irodalomtörténet felé, amely a közelebbről ugyan meg nem

határozott Kelet-Európa (?), Kelet-Közép-Európa (?) valamennyi irodalmi áramlatát, irányzatát párhuzamosan, egymással „rokonságban" akarja láttatni. Az 1930-as esztendőkben egyelőre a kétoldalú (magyar–szlovák, magyar–román, magyar–horvát) kapcsolatok feltárására került sor, de Gál István már 1943-ban olyan német nyelvű tanulmánykötetet szerkesztett, amely megszólaltatta e kétoldalú kapcsolatok kutatóit: hol, miben látják kutatásuk tárgyának csomópontjait, lehetőségeit, perspektíváit? Ez a tanulmánykötet aztán 1947-ben, kisebb-nagyobb módosításokkal *Magyarország és Kelet-Európa* címmel jelent meg. Mindez a szintézis ígéretével kecsegtetett. Ebben a szintézisben helyet kapott (volna) a német és az orosz irodalom között létező valamennyi irodalom (a baltiak nem), azaz összefogta (volna) a balkáni–magyar és a kelet-közép-európai–magyar irodalmi érintkezéseket. Utóbb az a lehetőség merült föl, hogy valamiképpen az orosz–magyar kapcsolatok is alkotóelemei legyenek e szintézisnek.

Ismét szükségét érezzük a rész-összefoglalásnak:

1. Egyelőre a kétoldali kapcsolatok historikuma volt időszerű.

2. A balkanisztikának és a Kelet-Közép-Európa-kutatásnak nem a módszere, csupán elemzett területe látszott különbözőnek.

3. A balkanisztika jól leírható diszciplína. Viszonylag pontos földrajzi határokkal rendelkező zóna, amelyben a „történelmi sorsközösség" (a török) nyilvánvalóbb, mint a kelet-közép-európai zóna népeié. A kelet-közép-európai zóna földrajzilag kevésbé pontosan írható le, a történelmi sorsközösség csak bizonyos korszakokban minden kétséget kizáró tény, és maga az elnevezés is vitatott. Az eddigiek mellé gyűjtöttük a korszak anyagából a „Duna-Európa", „Kárpát-Európa" megjelöléseket. A probléma nem kizárólag terminológiai természetű. Éppen a zóna „tartalma", a kapcsolatokról vallott különféle felfogások indíttatása adott lehetőséget a terminológiai sokféleségre. E mögött szintén sokféle politikai, művelődéspolitikai és komparatisztikai orientáció rejlik.

Hogy az utóbbinál maradjunk: a tényeket rögzítő, ám a tényrögzítésbe ragadó kapcsolat- és hatásregisztrálástól az újabb szellemű francia összehasonlító irodalomtudományig, az általános és az összehasonlító irodalomtörténet elméletének és gyakorlatának alkalmazásáig.

A magyar irodalomtudományi szlavisztika és Kelet-Közép-Európa-kutatás azonban nagyjában-egészében mégis néhány alapvető módszertani eljárás szerint dolgozott:

1. Egy adott nemzeti (szláv vagy más kelet-közép-európai) irodalom áramlatainak, jelenségeinek, költőinek komparatisztikai fogantatású elemzése; lehetőleg olyaténképpen, hogy a költők, írók, műfajok, irányzatok magyar kapcsolataira derüljön fény. Például egy mű feltételezett vagy valóságos magyar forrásaira vagy – legalább célzás formájában – magyar párhuzamokra. Ez a fajta szemlélet a történelmi sorsközösséghez szolgáltatott adalékokat a közös témák, motívumok, a műfajok egyidejűsége, a verstani kérdések hasonlósága stb. felderítésével.

2. Több kifejezetten kapcsolattörténeti tanulmány született, amelyben az irodalom esztétikai jellege a háttérbe szorult, vagy legalábbis a kapcsolattörténeti, a szociológiai mozzanatoknál kevésbé fontos helyhez jutott.

3. A párhuzamok, a hasonlóságok elemzése általában azért nem kerülhetett az előtérbe, mert jórészt hiányoztak a nemzeti irodalomtörténetre vonatkozó alapkutatások. Ennek következtében a szintézis csak igényében ösztönözhette a korszak kutatóinak munkásságát. Ugyanis a szintézisre irányuló tanulmányok többnyire inkább deklarálták a régió (zóna) létét, mint elemzéssel bizonyították. A régió irodalmainak párhuzamos szemléletéhez nem segíthetett a világirodalmi szintézisek ugyancsak ellentmondásos tapasztalata. A szláv irodalomtudományok többnyire szűkkeblűen szláv, egyoldalúan és XIX. századian szlavisztikai orientációja, a magyar irodalomtudomány helyenként szintén egyoldalú kapcsolattörténeti módszere nem segíthette a szintézisre irányuló erőfeszítéseket. Lényegében nem a világirodalmi összegezés felé tett lépések megtételére került sor, hanem

olyan regionális összefoglalás lehetősége sejlett föl, amelyben magyar kutatók a magyar irodalom szemszögéből láttatták volna a szláv irodalmakat és a románt, azaz elsősorban a magyar irodalomhoz való kapcsolataikban-kapcsolódásaikban.

4. A magyar és a magyarral szomszédos népek irodalmának legjobb kutatói növekvő szorongással vették tudomásul az 1930-as évek német kutatásának hivatalos tendenciáit. Mindenekelőtt Fritz Valjavec monográfiájára, azt megelőzően Valjavec adatközléseire és a pozsonyi literátorról, Karl Gottlieb Windischről írt könyvére irányult a figyelem. A hatalmas anyagot mozgató és azt tendenciózusan csoportosító Valjavec a magyar kutatás szemében a *Südostforschung* (Délkelet-Európa-kutatás) jellegzetes képviselője lett. Valjavec a kultúrlejtő elméletét dokumentálta példáival. A német kultúrától és civilizációtól lejtett Közép- és Kelet-Európa felé az út. S ez azt jelentette, hogy Kelet- és Közép-Európa kultúrájában a német hatás a legfőbb ösztönző tényező, e régió valamennyi jelentősebb kulturális teljesítménye német hatásnak köszönheti megszületését. A „hatás" fogalma a valjaveci interpretációban azonosul a passzív be- és elfogadásával, az „átadó" lesz a kultúra hordozója, a recepció alacsonyabb rendű folyamattá válik. Már csak elméleti szempontból is joggal emelte föl a magyar kutatás a szavát Valjavecnak a hivatalos és veszedelmes „birodalmi" politikát a művelődéstörténet adataival alátámasztani igyekvő könyvével szemben. „Azt reméltük – vitázik Kósa János –, hogy ez a hatalmas tanulmány, amely mintegy öt nyelv kultúráját hasonlítja össze, módszertanilag is lényegesen előbbre fogja vinni az összehasonlító kultúrtudományt, tehát azt a tudományágat, amely a kultúrák egymásra hatásával és párhuzamos fejlődésével foglalkozik." Kósa aztán részletesen bizonyítja, hol és miben téved Valjavec, hol egyoldalú, mennyiben nem felel meg könyve a frissebb szemléletű komparatisztikai és általában a tudományos elemzés követelményeinek. Egy másik magyar bírálója, a történész Csapodi Csaba éppen a recepció problémaköréből, a recepció- és a kapcso-

latformákból indul ki: Valjavec könyvében „arról van ugyanis szó, hogy egy bizonyos nemzet kultúrája a különböző korszakokban mennyire jutott szerephez egy *másik* nemzet szellemi és anyagi életében. Maga a tárgyválasztás tehát nem elég történeti." Ennek a történetietlenségnek egészen konkrét következményei vannak. „Mivel a német kultúra hatását keresi, hajlandó mindent németnek látni, ami a német kultúrában is megvolt, s más nemzeti kultúrák hatásait minden körülmények közt német közvetítésnek s ezzel német kulturális befolyásnak tartani."

Az idők folyamán módosult a német irodalomtudomány hangneme, amellyel mind a kapcsolattörténet, mind pedig a „Délkelet-Európa"-kutatás kérdését megközelítette. Az NSZK irodalomtudományában szinte csak az alapfogalom, a régió megnevezése maradt teljesen változatlan: az általunk Kelet-Közép-Európának és Balkánnak tartott régió összefoglaló jellegű kategóriája. Bizonyos nyugatnémet intézmények szétválasztják a Délkelet-Európa- és a Kelet-Európa-kutatást, ez utóbbin inkább a lengyel, orosz, ukrán, fehérorosz (belorusz) és a balti területeket értve. De találkozunk olyan felfogással is, amely viszonylag egységesnek felfogott Délkelet-Európáról szól, és ennek a viszonylagos egységnek történeti fejlődése szerint végzi el belső tagolását. „Délkelet-Európa – írja a kérdés egyik nyugatnémet elméletírója, Klaus-Detlef Grothusen – Európa ama térsége, melynek egységét elsődlegesen történeti-kulturális közösségéből s emellett a gazdasági fejlődésből vezetik le, nem pedig földrajzi vagy etnikai megfontolások alapján. Mindazonáltal az utóbbiak a belső tagolásban, a Duna-táj és a Balkán térségére történő felosztásban jutnak érvényre." Gyakorlatilag Magyarország, Jugoszlávia, Románia, Bulgária, Görögország, Albánia és az (európai) Törökország tartozik e felfogás szerint a vizsgálandó zónába.

Délkelet-Európa azonban más tartalmi jellemzőkkel is rendelkezhet. Míg a történészek elsősorban a gazdasági-társadalmi mozgásokat, még inkább a politikai történet fázisait kísérik nyomon, és számukra a kultúra (így az irodalom) az

„ideológia" szférájában jut számottevő szerephez, vagy kísérőjelensége, esetleg jelzője a társadalmi változásoknak, addig az irodalomtörténész még akkor is, ha az irodalom szociológiai vonatkozásait elemzi, vagy a politikatörténettel közvetlenül érintkező mozzanatait kutatja, művészi irányzatokban, költészeti formákban, költői magatartásokban gondolkodik. Igen tanulságos e szempontból Zoran Konstantinović tanulmánya, amely a délkelet-európai népek irodalmi struktúráinak feltételeit igyekszik megvilágítani. A romantika korára koncentrál, s azt mutatja be, hogyan támogatta, ösztönözte, egészítette ki egymást a nemzeti mozgalom és a romantika mint művészi irányzat. Anélkül hogy megjelölné, mit ért pontosan Délkelet-Európán, a kelet-közép-európai és a balkáni irodalmak egy részére nagyjában-egészében jellemző eszmei, műfaji és részben költői előadásbeli vonatkozások leírásával a régió egy (művészi) korszakát jellemzi. Jórészt sikerül érzékeltetnie a romantikának mint művészeti irányzatnak nem pusztán egy nemzeti irodalomra érvényes sajátosságait, mint amilyen a patriotisztikus-nemzeti eszmék jelentkezése, a költői kifejezés humanista, demokratikus és forradalmi pátosza, a népdalok és általában a folklór megnövekedett szerepe stb. Konstantinović végigkíséri a nemzeti mozgalmak fázisait, a nemzeti mozgalmak vezető rétegeinek a romantika költészetében megnyilvánuló radikalizálódását, egészen a Petőfi Sándor–Hriszto Botev típusú magatartásig.

A román Délkelet-Európa-kutatás másra gondol, amikor Délkelet-Európában gondolkodik. Mindenekelőtt a balkáni régiót azonosítják Délkelet-Európával. Mégis Paul Cornea, a neves román kutató lényegében a Konstantinovićéhoz hasonló módon végzi el korszakolási kísérletét, hasonló sajátosságokban látva a zóna jellegzetességeit: a gazdasági, társadalmi, kulturális fejlődés „ütem"-eltolódásában, a nemzeti újjászületésben (a XVIII. század végétől), a felgyorsult fejlődésben. S ezeket a vonásokat nemcsak a „délkelet-európai" román és szerb, hanem a „délkelet-európai zónába" a román felfogás szerint nem tartozó magyar helyzetre is érvényesnek véli. Módszertani alapelve a *zóna* tételezése.

A Délkelet-Európa-fogalom mellett azonban újabban egy másik, régebben használt, de olykor indokolatlanul rossz hírbe került kategória is előkerült. Konstantinović a Nemzetközi Összehasonlító Irodalomtörténeti Társaság egyik kongresszusán a Duna-táj irodalmai (littératures danubiennes, más átültetésben: a Duna völgye irodalmai) kifejezéssel élt. Csakhogy hivatkozási anyagából kitetszik: éppen nem ezt a valóban vitatható, mert pusztán a történeti Magyarországot mint államkeretet, illetve a Habsburg-monarchiát az örökös tartományok nélkül alapul vévő szemléletet érzi folytathatónak. Konstantinović hivatkozik Klaniczay Tiborra, aki egy 1962-es előadásában bírálta az 1930-as évek magyar „Dunatáji" szemléletét. Konstantinović Klaniczaynak azt a vélekedését érzi igen instruktívnak, amely az egész kelet-európai régiót egy irodalmi szintézisben összefoghatónak látja, illetve az összehasonlítás megfelelő „terepének" gondolja. Klaniczay egyfelől igazat ad a magyar Duna-táji irodalomtörténet-írásnak, hogy szembefordult a „szlavisztikával", másfelől szűkkörűségben marasztalja el, s ezért a kelet-európai zóna mellett kardoskodik. Klaniczay és Konstantinović joggal bírálta a régi Duna-táji felfogás számos esetlegességét, de ne felejtsük, hogy

1. az elsők között próbálták meg zónánk viszonylatában alkalmazni az összehasonlító irodalomkutatás szempontjait;

2. s ugyancsak az elsők között látták regionális egységnek azt, amit eladdig más elvek szerint vitatható szempontok alapján osztályoztak, soroltak be csoportokba;

3. az elsők között hangsúlyozták a kapcsolattörténet szempontjait;

4. a nemzeti irodalom „önelvű" fejlődésének tételével szakítva részben szociologikusabb háttérrel, részben pedig kelet-európai, kelet-közép-európai kontextusban rajzolták meg a magyar irodalom egyes fázisait.

Konstantinovićot a régió (a zóna) lehetséges meghatározása érdekli, ennek érdekében három kritériumot tart lehetségesnek a zóna körvonalazására: a földrajzit, az etnikait és a nyelvészetit. Önmagában például a skandináv vagy a balkáni

(„földrajzi kritérium!") irodalmak szintézise is elképzelhető, mint ahogy a szlavisztika vagy a Duna völgye irodalmaié is. Hogy egyik vagy másik „kritérium" kizárólagossága miféle veszéllyel járhat, azt éppen a szlavisztika példáján tudjuk érzékeltetni. Ugyanazon a kongresszuson, ahol Konstantinović a „Duna-táji" irodalmak komparatisztikai megközelítéséről szólt, a bécsi szlavista, Günther Wytrzens a szláv „modernek" elit-esztétikai folyóiratairól adott képet. Most nem térünk ki arra, hogy a szlovén vagy a cseh, a lengyel vagy az orosz „modernek", azaz általában a XIX. század végétől induló költők-írók jórészt ugyanazt a fordulatot hajtották végre az adott nemzeti (szláv) irodalomban, mint amelyet a magyar vagy a román modernek a magukéban. Wytrzens bizonyos sajátosságokat tulajdonít a szláv moderneknek. Például azt, hogy említett elit-esztétikai folyóirataikban az alábbi „nyugati" (olasz, francia, belga stb.) szerzők fordítását lehet olvasni, illetve e szerzők voltak a szláv modernek sokat „utánzott" példaképei: D'Annunzio, Maeterlinck, Nietzsche, Poe, Samain, Wilde, Verlaine, Verhaeren. Ha ugyanennek a korszaknak magyar könyv- és folyóirat-kiadásába lapozunk bele, akkor azt látjuk, hogy ugyanezek a költők, írók jelentek meg magyarul. S még egy megfontolást érdemlő adat: amit Wytrzens a lengyel, az orosz folyóiratokról, a cseh vagy a szlovén szimbolista költőkről elmond, azt általában nem mondhatja el a szlovák elit-modern folyóiratokról, mivel ilyenek a XX. század elején nem léteztek. Viszont a szlovák szimbolizmus költőit vagy párhuzamban kell látnunk Ady Endrével, vagy pedig Ady Endre példamutatását kell konstatálnunk műveik olvastakor.

Hogy tisztán lássuk, mit jelentett valójában az irodalomtudományi szlavisztika az 1920-as esztendőkben, és milyen nézetek ellenében alakította ki a „dunatáji" álláspontot a magyar tudomány, azt a számos alapos művet létrehozó Frank Wollman példáján illusztrálhatjuk. A nagy tudású cseh kutató Prágában 1928-ban összefoglaló jellegű könyvet adott ki *Slovesnost slovanů* (A szlávok irodalma) címmel. Érdemes végkövetkeztetését idéznünk: a nyugati irodalomtudomány

nemzetiirodalom-fogalma a megszokott formában nem alkalmazható az egyes szláv irodalmakban. Ugyanis alig akad valamely más irodalom, amely a „nemzet" jelszavával úgy indult volna harcba a jogért és az egyetemes emberi értékekért, mint a szláv irodalmak. Ezek az irodalmak – fejtegeti Wollman – kifejezték azt a roppant munkát, amelynek révén ezek az egységet alkotó törzsek egyfelől eltértek a nyugateurópai nemzetek útjától, másfelől feltartóztatták „a keleti fajok" ezeresztendős előrenyomulását.

A húszas évek óta még a legmakacsabb „szlavistá"-nak is hajlékonyabb álláspontot kellett elfoglalnia. Egyrészt a máshonnan érkező kihívásokra nem válaszolhat politikai töltésű metaforával, másrészt az összehasonlító irodalomkutatás újabb eredményei is nyíltabb beszédre kényszerítik. Frank Wollman fia, Slawomír Wollman lényeges pontokon korrigálta apja nézeteit. Történeti visszapillantásában joggal szögezte le, hogy a szláv népek története „rendszerének" gondolata a barokk tudósok munkáiban merül föl. Ám azt is megkockáztatja, hogy a szláv irodalmak rendszert alkotnak, „valós, történetileg működő rendszert" – írja. Másutt a szláv népekirodalmak között kialakult rendszerről (az eredetiben kevésbé nyakatekerten: mezislovanský systémről) szól. Két kérdést vethetünk föl:

1. A barokk (s tegyük hozzá: később az úgynevezett „nemzeti ébredés") korszakának legendákra és kevéssé forráskritikára alapított szemlélete vajon nem csupán – becses – történeti emlékként, historiográfiai dokumentumként fontos a számunkra?

2. Az egyes szláv irodalmak oly merőben különböző feltételek közt fejlődtek, még a szláv egységet nagy hangon hirdető szláv irodalmi kölcsönösség eszméjére is oly különbözőképpen reagáltak, illetve a szlávok rokonságát oly eltérően értelmezték, hogy ez a nagyszabásúnak vélt „systém" jogosultságát legalábbis megkérdőjelezi.

A továbbiakban Slawomír Wollman láthatólag csupán egynek gondolja ezt a szlávokat magába foglaló rendszert a többi, más típusú rendszer között, jóllehet a legfontosabb-

nak. Szerinte ugyanis a szláv irodalmak „organikus rendszere" áll szemben más jellegű „rendszerekkel", például a balkánival, a közép- és délkelet-európaival, a soknemzetiségű szovjet irodalommal, valamint több más nemzeti irodalmat átfogó szisztémával. Mindegyik „rendszer" megfontolást érdemel, s hozzájárulást jelent az európai és a világirodalom makroszisztémájának ismeretéhez.

Slawomír Wollman gondolatmenetéből következik, hogy egy (szláv nemzeti) irodalom több regionális szintézisben tárgyalható. A bolgár irodalom tehát szláv és balkáni; a cseh közép-európai és szláv stb. Az azonban nem világos, hogy az „organikusnak" nevezett szláv irodalmi szisztéma egyes irodalmait csupán az etnikai rokonság ténye köti-e egybe, vagy az irodalmak mindenkor egy típusba sorolhatók-e. S ha igen, akkor csak „földrajzi" okokból említhetők-e együtt például a többi közép-európai irodalommal, vagy ezekkel is összefűzi-e a szóban forgó szláv irodalmakat „tipológiai hasonlóság". S ha igen, vajon két különböző szisztémáról van-e szó. Feltehetőleg arról, hiszen a bolgár irodalom XVIII. századi jelenségeit (azt a keveset, ami létrejött) nemigen lehet például a magyar felvilágosodás irodalmához hasonlítani, s különösképpen a XVIII. század virágzó, felvilágosodott eszmeiségű lengyel íróinak, irodalmi rendszerének megfelelőit nem leljük a bolgárban, de a bolgárnál kedvezőbb helyzetű szlovákban sem.

Amikor a szlovák irodalomtörténész, Karol Rosenbaum a szlovák irodalmi romantika közép-európai *kontextusáról* szólt, a kontextus fogalmát értelmezve az etnikai és a nyelvészeti meggondolásokkal szemben földrajzi kritériumot hangsúlyoz. A kontextus Rosenbaum szerint segédfogalom, amelyen nem csupán a kapcsolatok mennyiségi és minőségi elemeinek összességét értjük, hanem a párhuzamosságot is, a fejlődés hasonlóságait és eltéréseit, a romantikának és egyes tendenciáinak elhelyezkedését a szomszédos irodalmak fejlődésének keretében.

Ha a szlovák felvilágosodás vagy romantika példáját tartjuk szem előtt, elfogadhatónak látszik Rosenbaum kontextus-

értelmezése, de általában aligha elégíti ki a regionális csoport képzésére való törekvés igényét. Ugyanis a kontextus ilyeténképpen való értelmezése eleve a központba helyez egy adott nemzeti irodalmat. Ennek a nemzeti irodalomnak aspektusából szemléli más nemzeti irodalmak jellegzetességeit. A viszonyítási pont (ebben az esetben) a szlovák romantika, amely a cseh, a szlovén, a magyar és a lengyel romantikánál egy-két évtizeddel később alakult önálló stílussá és világfelfogássá; amely ugyan tagadhatatlanul része a közép-európai romantikus tendenciáknak, de néhány vonatkozásban erősen elüt a lengyel–magyar–cseh–szlovén tendenciaktól. Márpedig a szomszédos irodalmak együttes vizsgálatakor nemigen látszik célszerűnek a legkevésbé „szabályos", a leginkább késve megjelenő nemzeti irodalom alapként való felfogása.

Nem sokkal szerencsésebb a csoportképzés szempontjából az olasz szlavista, Sergio Bonazza regionális szintézist felvázoló tanulmánya sem. A tanulmány címéből megtudjuk, hogy a Habsburg-monarchia szláv irodalmairól lesz szó, konfrontálva a XIX. század osztrák irodalmával. Elfogadható a tétel, hogy utópisztikus a szemlélet, amely a szokásaikra, mentalitásukra, lelkületükre, műveltségükre nézve olyannyira különböző szláv népeket a szláv egységben együtt szemléli. Az is valószínű, hogy a közvetlen osztrák kormányzás alatt élt szláv népekben kialakulhatott valamiféle közös sajátosság. Az azonban már több mint kétséges, hogy a csehek, a szlovákok, a horvátok és a szlovének művelődését – s most szó szerint idézünk! – „úgynevezett közép-európai, azaz Habsburg-monarchiabeli, azaz Duna-táji, azaz osztrák kultúrának" lehet-e nevezni. Ha például a felvilágosodás eszmeisége jegyében keletkezett irodalmi alkotásokat vetjük egybe, akkor a cseh bibliai nyelven alkotó szlovák Juraj Palkovič vagy Bohuslav Tablic „megfelelőit" aligha lelnők meg a horvát vagy a szlovén irodalomban. Mint ahogy Valentin Vodnik szlovén költő is egészen más típusú, mint cseh vagy szlovák kortársai. Amellett nem látjuk be annak jogosultságát, hogy a közép-európai régióba a történeti Magyarország északi megyéiben és a Békés megyében élő szlovákok beletartoz-

nak, de például a Pest-Budán ugyanakkor lapokat kiadó, tudós társaságot alapító-fenntartó, színielőadást produkáló szerbek nem. Arról nem is szólva, hogy ugyanebben a városban működött a szlávok irodalmi kölcsönösségét röpiratba fogalmazó Ján Kollár, méghozzá harminc esztendőn keresztül, végigélve itt, Pest-Budán Vörösmarty Mihály költői felemelkedését. További kételyünk, hogy a Bonazza által felsorolt népek művelődését fenntartás nélkül lehet-e habsburginak vagy osztráknak neveznünk. Még ha Ausztriát olyan értelemben fogjuk föl, mint a történeti Magyarországot, és a nemzeti öntudat jelentkezése előtti korszakról feltételezzük, hogy a „hungarus"-tudat megfelelőjeképpen létezett egy osztrákságtudat, akkor is jogosulatlan például az államisága tudatát mindvégig őrző Horvátország irodalmát osztráknak vagy habsburginak nevezni. A németül is verselő vagy színdarabot, prózát író szlovén alkotók többnyire csak nyelvükben németek (osztrákok), de nem tudatukban. Anton Linhart történeti munkájában szűkebb hazájának, Krajnának históriájáról adott számot, színműve a polgári szomorújáték próbájával szolgált. Még a Habsburg-birodalmi patriotizmus gondolatának népszerűsítésével jelentkező bécsi újságok, folyóiratok is a nemzeti irodalmaknak, történetírásnak szállítottak adalékokat, témákat. Ha Bonazza az „ausztroszláv" ideológiára gondol, akkor sem szűkíthető le a kérdés az osztrákságtudat problémájára. Hogy mást ne említsünk, mint az ausztroszlavizmus egyik leginkább kiemelkedő képviselőjét, František Palackyt, a cseh történetírót, a cseh nemzeti öntudat legnagyobb hatású ébresztőjét.

Bonazza konklúziója, ha lehet, még több kételyt ébresztheti: „Mittel-Europa (így mondják olaszul!) irodalma nyelve szerint német, cseh, szlovén, horvát vagy szlovák, de érzése szerint (!) Habsburg-monarchiabeli." Mit mondhatunk erre? Még a jozefinizmusért rajongó Dositej Obradovićot vagy az iskolafelügyelőként szolgáló Kazinczy Ferencet sem nevezhetjük monarchikus érzületűnek, a Habsburg-birodalomban hivatali, illetve magas katonai karriert befutó horvátokat, Ivan Mažuranićot és Petar Preradovićot sem vélhetjük más-

nak, mint a horvát nemzeti öntudat ébresztőinek. Ugyancsak képtelenségnek érezzük, ha valaki a szlovén Oton Župančič vagy a horvát Krleža életművét ilyen alapon szembesíti osztrák kortársaiéval. Tanulságos, ha a Monarchia bukását előlegező vagy „lereagáló" regényekre vetünk egy pillantást: Jaroslav Hašek *Švejk*je, az osztrák Joseph Roth *Radetzkymarscha*, Miroslav Krleža *Glembay*-ciklusa (ez utóbbi novellákból, színművekből áll) jól mutatja az ironikus elutasítás, az érzelemteli megértés és a dühödt-ostorozó gúny különbségeit. Bonazzát megtévesztette egy trieszti irodalomtörténész szuggesztív tézise az osztrák irodalomban kitapintható Habsburg-mítoszról. Kétségtelen, hogy a Monarchia, az államkeret azonossága, az ebből következő hasonló oktatási rendszer, kormányzási mód, hivatali apparátus, a közös hadsereg és más tényezők hatással voltak a társadalomra, az érintkezés formáira, alakították a mentalitást. (Kérdés: mely rétegekét?) Az sem tagadható, hogy a több évszázados együttélés a gondolkodásnak számos hasonló reflexét alakította ki. Megfontolandó, hogy főleg a XIX. század második felétől, de jóval csekélyebb mértékben korábban is, a városrendezésben, a középületekben mutatkozó hasonlóság is megfigyelhető az egykori Monarchia nagyvárosaiban. Említést érdemel a felsőbb rétegek ízlésének hasonlósága, a közép- és kispolgári rétegek jellegzetes operettkultusza stb. Vitánk tehát nem ott van az olasz kutatóval, hogy a Habsburg-monarchiát nem tartanók a komparatisztika számba veendő tényezőjének. De bizonyos, hogy hibát követünk el, ha kizárólagos jelentőséget tulajdonítunk ennek a politikai, de sohasem teljesen kulturális egységnek. S tekintetbe kell vennünk, hogy a nemzeti irodalmak 1918 előtt nem feltétlenül éltek egy államban (ahogyan ma sem!). Lengyelország harmadik felosztása, 1795 után az orosz, a porosz és az ausztriai állam keretében élt a lengyel művelődés, azonkívül – főleg az 1830-as felkelés után – Franciaországban és Svájcban is. A szerbek a „nagy vándorlást" követőleg, a XVII. század végétől kezdve Velencében, Magyarországon, Oroszországban szervezték a maguk kulturális életét. Később látni fogjuk, milyen mértékű megszorítással fo-

gadhatjuk csak el az összehasonlítás meghatározó tényezőjéül a több nemzetiségű államot. Erről a kérdésről meggondolkodtató szempontokkal szolgál a szlovák komparatista Dionýz Ďurišin egyik tanulmánya.

A nemzeti irodalmak meghatározott csoportját közbülső fokként kezeli a világirodalom és a nemzeti irodalom között. Szerencsés kifejezéssel („magyarul" kevésbé lesz szerencsés a kifejezés): interliteráris közösségként szól e csoportokról, amelyeknek példájául Csehszlovákiát, Jugoszláviát és Spanyolországot emlegeti. A magunk részéről lényeges különbségeket találunk a három ország irodalmainak egymáshoz való viszonya, kapcsolatrendszere, illetve az ezekben az államokban élő nemzeti irodalmak szűkebb és tágabb „kontextusának" jellege között. A különbségek okát

1. ezeknek a különböző időszakokban állammá szerveződött nemzeteknek politikai történetében,

2. az államban élő népek irodalmi nyelvének történetében és ezzel szoros összefüggésben

3. a nyelvnek (nyelveknek) a mindenkori állami életben elfoglalt helye történetében látjuk.

A közös: mindhárom ország több nyelvű, több nemzetiségű. Csakhogy Csehszlovákiában a cseh és a szlovák mellett például ukrán és magyar irodalom, Jugoszláviában az egyes köztársaságokban a szláv irodalmak mellett albán, román és magyar irodalom is él, és ez utóbbiak képviselte nyelvi-irodalmi típusba sorolhatjuk a Vajdaságban élő ruszin és szlovák nyelvet-irodalmat is.

A szlovák irodalomtudományban sűrűn olvashatunk újabban a „cseh–szlovák kontextusról", amelynek történeti megalapozottságát hangsúlyozzák. Utalnak a huszitizmusnak a szlovákok által *is* lakott vidékekre kiterjedő hatására, majd azokra a „cseh bibliai" nyelven író szlovák költőkre, írókra, akik cseh almanachokban, folyóiratokban is publikáltak, illetve akik a cseh irodalmi-tudományos életnek is részesei lettek. Ďurišin említi a két (több) nemzeti irodalomban otthonos (szlovákul a jelenség egyszerűbben: dvojdomovosť, németül ugyancsak nyakatekerten: Zuhausesein in zwei [meh-

reren] Literaturen) szerzőket. Ilyen szerinte Jean-Jacques Rousseau, aki a francia és a svájci irodalomban otthonos, vagy Peter Jilemnický, aki cseh származású ugyan, de a szlovák XX. századi regényírásnak lett képviselője. Az előbbi esetben „genetikus", az utóbbi esetben „intencionális" jellegű kettős otthonosságról van szó. Ilyen és ehhez hasonló jelenségek föllelhetők szlovén–szerb–horvát viszonylatban: Stanko Vraz a XIX. század közepén horvát nyelvre váltott át az illírizmus eszméinek hatása alatt, Ivo Andrić horvát költőként indult, és szerb írónak vallotta később magát. Az a fajta *kettős irodalmiság* (szlovák kutató honosította meg ezt a kategóriát szellemes szlovák szóval: biliterárnost', németül is szemléletesen: Biliterarität), amely a szlovák irodalom bizonyos szektora és a cseh irodalom „érintkezéseire" jellemző, azonban a szerb–horvát irodalmi kontextust (ha van ilyen!) sem hatotta át.

Más kérdés – és itt válik „kérdésessé" a múltra visszavetített cseh–szlovák kontextus –, hogy a szlovák írók magyarul, németül és latinul is írtak a múltban, mégpedig nem pusztán hivatali beadványokat vagy alkalmi cikkeket (azokat is!). Például: Ján Chalupka, a szlovák vígjátékírás megteremtője lett bizonyos szórványos előzmények után, de magyar nyelvű színdarabot is írt, és ezzel részt vett a Magyar Tudós Társaság komédiapályázatán. Német nyelvű pamfletregényével a külföld megnyerésére, a szlovák ügy „nemzetközi" képviseletére vállalkozott. Része lenne a bibliai cseh nyelv hajlékonyabb változatán író Ján Chalupka egy másik „kontextusnak" is? Ugyanis magyar nyelvű vígjátékának témája, figurái, sőt az akadémiai jutalom megpályázása a magyar irodalom hasonló jelenségeihez való kapcsolódásának, egy másik nyelvű irodalmi rendszerbe való beilleszkedésének szándékáról tanúskodnak. Hasonló példát említhetünk egy korábbi periódusból. A cseh bibliai nyelvre (kevésbé hajlékony változatára) Anakreont és más antik görög költőket fordító Samuel Rožnay németre ültette át Csokonait, és általában népszerűsítette a német nyelvterületen (Bécsben és Tübingában megjelenő folyóiratokban) Csokonait, Kisfaludy Sándor szerelmi vers-

ciklusát. Ez utóbbi aztán Rožnay német variációján keresztül jutott el a cseh irodalomba, ahol hasonló versciklus és strófaszerkezet megteremtésére ösztönzött.

Példáink nem teszik egészen kétségessé egy óvatosan tételezett cseh–szlovák kontextus létét, hiszen a kettős otthonosság fogalma helytállóbbnak tetszik bizonyos körülmények figyelembevételével, mint a félreérthető kontextus kategória. Ha elfogadjuk például a cseh–szlovák irodalmi kontextus fogalmát mint komparatisztikai alapegységet, akkor sem zárhatjuk ki más nemzeti irodalmak, más nyelvek bevonását a szlovák nemzeti irodalom fejlődésének vizsgálatából, illetve az irodalmak kapcsolatainak regionális szempontú elemzéséből. Adott esetben Rožnay vagy Chalupka tevékenysége nyilvánvalóan nem a német vagy a magyar irodalom történetében kap helyet. De az is nyilvánvalónak tetszhet, hogy a cseh–szlovák „kontextus" koronként változó tartalmát a német (osztrák) és a magyar irodalom egyes jelenségei, az onnan érkező impulzusok, a nem szláv nyelvterületen létrejött alkotások számottevő módon alakítják, színezik. Így a cseh–szlovák kontextust csak bizonyos területeken és csak bizonyos jelenségek viszonylatában érezzük érvényesnek, és nem hiszünk egy változatlan tartalmú, kizárólag az etnikai rokonsággal és egyes alkotók kétnyelvűségével vagy kettős irodalmiságával jellemzett kontextusban. A cseh–szlovák irodalmi, nyelvi, kulturális kapcsolatokban, sőt kölcsönhatásokban, közös fejlődési fázisokban nem csupán az etnikai rokonság és az időnként majdnem nyelvi közösségnek nevezhető irodalmiság tudata munkál. Az elemzésnek a divergenciára utaló tényezőket is fel kell tárnia, például a cseh bibliai nyelvvel szemben az önálló szlovák irodalmi nyelv kialakítására, elfogadtatására irányuló szándékokat is. Mint ahogy a horvát fogantatású illírizmus egyneműsítő, nyelvi homogenitásra törekvő kísérleteivel szemben France Prešeren és Matija Čop az „önelvű" szlovén irodalom és irodalmi nyelv megteremtésére vállalkoztak. S bár a szláv irodalmi kölcsönösség elmélete, a szlávok összefogásának gondolata ezektől a nyelvileg-irodalmilag „szeparatista" alko-

tóktól sem volt teljesen idegen, a „szlavizmus" mellett azonban más irányba is tájékozódtak, illetve a szláv irodalmakon belül azoknak az áramlatoknak engedtek teret, amelyek a nemzeti mozgalomnak a költészettel szemben támasztott igényét voltak hivatva kielégíteni.

Kérdés, hogy miféle egyéb kritériumai lehetnek a több nemzeti irodalmat átfogó közösségnek. Bonazza dolgozatának mindenesetre megszívlelendő gondolata, hogy a Habsburg-monarchiában jól-rosszul együtt élt népek anyagi és szellemi kultúrájának találkozása érdekes-értékes középeurópai képződmény. Vajon csak grammatikailag kell-e vizsgálnunk Hašek *Švejk*jének „császári és királyi" frazeológiáját? Vajon a Bécsben a XIX. század elején megjelenő irodalmi-tudományos folyóiratok miért biztosítottak lehetőséget lengyel, magyar, szerb, horvát, szlovák, cseh könyvek ismertetésére? Miért adtak teret Kazinczy Ferenctől a szlovén Jernej Kopitarig majd mindenkinek, hogy tanulmányaikkal, szófejtési-nyelvészeti írásaikkal, bírálataikkal, fordításaikkal közvetítsék (egymás felé is!) a Monarchia népeinek kultúráját? Mivel magyarázhatjuk, hogy a budai Egyetemi Nyomda a latin, görög, német, francia, olasz nyelvű kiadványok mellett az állam valamennyi nyelvén jelentetett meg könyvet? Hogyan értékeljük azt az Eckhardt Sándor által is már említett tényt, hogy Pest-Buda a XIX. század elején román, szerb, szlovák, magyar és újgörög kulturális (és részben politikai) törekvések színhelye, nem is szólva az itt megjelenő német (nyelvű) hírlapokról, amelyek valamennyi nemzeti mozgalom és irodalom számára megnyitották hasábjaikat?

A szűkebb, inkább az államkeret biztosította „regionális" egység és a tágabb, az államkeret szempontja mellett etnikai, földrajzi és nyelvi-kulturális kritériumokat is számba vevő regionális egység: vajon alacsonyabb és magasabb rendű megvalósulása-e ama köztes fokozatnak, amely végső célja szerint (?) az európai vagy a világirodalom szintézisében foglalná el igazi helyét? A kérdések fölös bőséggel folytathatók. Még egy közülük feltétlenül idekívánkozik:

A soknemzetiségű állam önmagában felfogható-e – Ďuri-

šin szavával élve – több nemzeti irodalmat átfogó közösségnek (tehát nemcsak Spanyolország, Csehszlovákia, Jugoszlávia, hanem például a Habsburg-monarchia, a történeti Magyarország, illetve Kanada vagy India)? Egyes korszakokban a társadalom hétköznapjaiban nem érvényesül-e erőteljesebben az állam hatása, a hivatalos nyelvhasználat, mint az irodalmi művek eszmei célzatában, a röpiratokban, esetleg a sajtóban megfogalmazott szép ábránd az etnikai vagy nyelvi alapú rokonságról? S ez a tény (mert kérdésünk ellenére ténynek hisszük) hatással van-e az irodalmi érintkezésekre? Hadd utaljunk a cseh romantikus költő, Karel Hynek Mácha német nyelvű, a szlovák Pavol Országh Hviezdoslav és a román Liviu Rebreanu magyar nyelvű zsengéire, Bessenyei György német nyelvű novellájára, folyóiratára! A két irodalomban otthonos költő, alkotó szinte minden soknemzetiségű országból visszaköszön. Csak az nem egészen világos, hogy milyen mértékű kétnyelvűség kell a két irodalomban való otthonossághoz, illetve mely országoknak (államoknak?) polgára kell legyen ez a kettős irodalmi állampolgárságú szerző.

Kérdések kérdések után. Annyi lett csupán világos, hogy bizonyos álláspontok, regionális szintéziskísérletek erősen vitathatók, legfeljebb ötletekben gazdagok, de nem elméletileg is alátámasztott levezetésekben. Ide azonban egy kiegészítés kívánkozik: a nagyobb régiók feldolgozására a történészek jóval eredményesebb kísérleteket tettek, mint az irodalomtörténészek. Régiónknál maradva először a nyugatnémet Klaus Zernack vázlatát idézzük. Rokonszenves, ahogy a régió fogalmát történeti elemzéssel határolja körül. S ha csoportosítási szempontjai mechanikusaknak látszanak is, még az irodalomtudományi összehasonlításnak is tudomásul kell vennie. Rokonszenves továbbá, ahogy a két világháború között uralkodó német Délkelet-Európa-kutatásról nyilatkozik, tudniillik megfelelő mértéktartással és bírálattal: „problematikus kelet-kutatási" hagyománynak minősítve. Az egységben szemlélt *kelet-európai* régiót négy nagy területre osztja föl: *Kelet-Közép-Európa* (a mai NDK, illetve a történeti

Poroszország, Lengyelország Litvániával, Csehszlovákia), *Délkelet-Európa* (Ausztria, Magyarország, Jugoszlávia, Albánia, Románia, Bulgária, Bizánc, illetve Görögország, az oszmán birodalom-Törökország), *Északkelet-Európa* (Svédország, Finnország, Dánia, balti országok-balti államok, Hanza-városok). Ugyanakkor azonban a négy területet részletezve az alábbiakat olvashatjuk (némi meglepetésre):

„Kelet-Közép-Európa [...] a nyugati szlávok településeinek területét öleli föl, történeti változásaiban, az Elba–Saale–Cseh-erdő határtól nyugaton egészen a Jagelló-korabeli Lengyelország–Litvánia kisugárzásáig, a keleti szláv területekig. Északon idetartoznak – sok tekintetben természetesen Észak-Európa felé átmeneti zónaként – a balti államok, a régi Livland, ehhez délen Magyarország és Erdély, Karintia–Szlovénia és mindkét Horvátország, bár ez itt sok szempontból Délkelet-Európa fogalmával kereszteződik."

Zernack szempontjai nem irodalom-, hanem politikatörténeti jellegűek, vázlatos áttekintésében a politikai változásokat emeli ki, mint egyes korszakok jellemzőit. Nem az eszmeáramlatokat helyezi előtérbe, hanem az évszázadok során változó állam-, illetve nemzetképződési feltételeket:

– XII–XIV. század: kereszténnyé válás és nemzetképződés; a nyugati civilizációhoz kapcsolódás és a régió történeti differenciálódása;

– XV–XVI. század: rendi szabadság Kelet-Európában, a Jagellók korszaka;

– XVI–XVIII. század: észak-európai korszak, északi háborúk; Oroszország nagyhatalmi előretörése a kelet-európai térségben.

Talán ennyiből is érzékelhető Zernack módszere, amellyel az általa kelet-európainak nevezett térség dominánsnak vélt jelenségeit emeli ki, s a leglényegesebb változásokból alakítja ki a korszakokat. Erősen vitatható ez a módszer, jóllehet a kultúra története során is elképzelhetőnek tartjuk egyes területek különösen fontos, majdnem domináns szerepét egyes korszakokban, mint például a lengyel reneszánsz, majd barokk, illetve az adriai-tenger-parti reneszánsz és barokk

irodalmi-művészeti jelenségeket vagy az orosz regény fejlődését a XIX. században, a szecessziónak, a szimbolizmusnak és részben az expresszionizmusnak szlovén, cseh, magyar, lengyel (és a Habsburg-birodalmon belül maradva: osztrák) irodalmát. Az összehasonlítás szempontjai elkerülhetetlenek, hiszen a dominánsnak tartható korszakokat csak kapcsolódásaikban és kisugárzásaikban lehet megérteni. A másik vitapont lehet az egységes régiónak felfogott Kelet-Európa alrégióinak elhatárolása. Lehetséges-e az 1918-ban megalakult Csehszlovákiát elválasztani egyfelől Ausztriától, másfelől Magyarországtól? Tegyük ehhez gyorsan hozzá, hogy az osztráknak tartott irodalom több jeles képviselője (Rainer Maria Rilke, Franz Werfel, Franz Kafka, Max Brod, korábban: Adalbert Stifter) csehországi illetőségű, olyan, aki többnyire nemcsak a művek témájában, hanem „hovatartozásában" is vállalta csehországiságát. Így ebben az esetben és másutt sem elégíti ki teljes mértékben az *átmeneti zóna* fogalmának e felfogása az irodalom kutatójának csoportalkotási igényét. Nem egészen megnyugtató a történeti Poroszország, Brandenburg besorolása sem, illetve határozott elválasztása más, ugyancsak „keleti" német területektől, mint Szászországtól. Sem politikailag, sem kulturális tekintetben nem lehet múló epizódnak felfogni a lengyel–szász perszonáluniót; mint ahogy a Jagellók Magyarországon sem túlságosan hosszú ideig tartó korszakát (1490–1526) sem tekinti Zernack annak. A Jagelló-korszak jelentőségét a magyar kultúrában az irodalom- és a művelődéstörténet adatai is alátámasztják, s a cseh–osztrák–magyar–lengyel kapcsolatok kutatói is hangsúlyozzák.

A magyar történészek a társadalom- és a gazdaságtörténet szempontjait általában a politikatörténet fölé helyezik. Olyan, belső tagozódásai ellenére homogén Kelet-Európában gondolkodnak, amelyben huszonhét nép kereste történelme folyamán „honját a hazában". Arató Endre szerint a régióra az jellemző, hogy Nyugat-Európához képest jelentős a gazdasági-társadalmi lemaradás; valamint az, hogy soknemzetiségű államok találhatók területén (bár a „távoli" Spanyolor-

ság is soknemzetiségű és elmaradott ország volt). Ennek következtében a polgári átalakulás összefonódik a nemzeti függetlenség kérdésével. A nemzeti kérdés kerül a polgári jellegű átalakulás zászlóvivői gondolkodásának középpontjába. A polgári típusú nemzeti mozgalmak a legtöbb területen nyelvi-kulturális formák között indultak meg, mint ahogy az önálló nemzeti lét legfőbb ismérvének a nyelv számított, tehát a nemzet = egy nyelvet beszélők közössége.

Niederhauser Emil kiegészítette Arató fejtegetéseit, és a korábbi magyar kutatások tipológiai meghatározásait felhasználva lényegében két nemzettípust különböztet meg ebben a régióban:

1. amelyeknek megvan a teljes feudális struktúrájuk;
2. ahol nincs nemesi uralkodó osztály.

Ennek következtében *nemesi* és *nem nemesi* nemzetekről szól; „ez a megállapítás egész Kelet-Európára érvényes". Niederhauser a társadalmi tipológiát a nyelvi tipológia formájában is alkalmazza:

1. a nemesi nemzetek és a görögök abba a csoportba tartoznak, ahol már korábban is volt irodalmi nyelv;
2. a nem nemesi nemzetek e szempontból abba a csoportba tartoznak, ahol ilyen általánosan elfogadott irodalmi nyelv nem volt.

Érezvén az ilyes tipológia korlátozott érvényességét, az értekező joggal jegyzi meg, hogy léteztek átmeneti formák is.

Ugyancsak e kettős felosztást alkalmazza Niederhauser a felvilágosodás recepciójára: az *első típus* esetében a felvilágosodás (vagy annak meglevő ismérvei) mintegy belenőttek a nemzeti megújulási mozgalomba, a *második típus* esetében nem vagy alig volt meg a felvilágosodás, de még annak közvetlen, XIX. század eleji utóélete sem (Niederhauser a bolgárokra, az albánokra, a balti népekre gondol).

Még egy idézet Niederhausertől, hogy lássuk, miképpen jellemzi a felvilágosodás recepcióját, s miképpen alkalmazza történeti-tipológiai módszerét:

„A nemesi nemzeteknél, elsősorban a lengyeleknél és oro-

szoknál, kisebb mértékben a magyaroknál vagy ezzel párhuzamosan a horvátoknál, az eredeti alkotás szintjén reprodukálódott a nyugati felvilágosodás, az előbbieknél a franciára emlékeztető szélességben, az utóbbiaknál inkább a német beszűkített és mérsékelt változatban (mert a reformerek társasága azért mégis néhány egyén volt csupán). Politikai és filozófiai eszmerendszerré állt össze tehát itt is, az eredetihez hasonló sokszínű formában, számos változatban, amelyek a részletekben néha homlokegyenest ellenkeztek egymással."

Más, sok tekintetben hasonló, néhány lényeges ponton azonban eltérő véleményt idézünk föl. A román felfogás szerint Délkelet-Európára jellemző az ellentét a felvilágosodás egyetemessége és a nemzeti jelenségek között. Egy francia Délkelet-Európa-kutató (André Mirambel) pedig a szellemnek a tudomány által történt felszabadítását nevezi meg a nemzeti emancipáció fő ismérvéül, és ez szerinte feljogosít arra, hogy erre a régióra is alkalmazzuk a felvilágosodás (Lumières) fogalmát. Mirambel a nyelv és az irodalom szerepét elemzi, ezeket tartva a nemzeti öntudat vektorainak.

Ennek a gondolatmenetnek a lezárásául idézzük Sziklay László programadó tanulmányának bevezető téziseit. A dolgozat kiindulópontul elfogadja a kelet-európai régió létét, valamint a magyar történészek (elsősorban: I. Tóth Zoltán) tételét a kétféle nemzettípusról. Már ebben a korai (1962-es) tanulmányban is megfigyelhetjük az irodalomtörténész óvását a történettudományi fogalmak és rekonstrukciós kísérletek merev irodalomtudományi alkalmazásától. Sziklay felismeri, hogy a XIX. század második felének és részben már első felének orosz irodalmi fejlődésétől jócskán eltér a régió többi irodalmának alakulása. Például sehol sem ért el a regény az oroszhoz hasonlóan kiemelt szerepet, ellenben a terjedelmesebb verses epikának és bölcseleti költeménynek általában fontosabb hely jutott. Puskin verses regényéhez, az *Anyegin*hez hasonló művek jóval később jelentek meg a kelet-középeurópai irodalmakban, Gogol korai elbeszéléseinek nemigen akad párjuk. A másik lényeges eltérés: a balti népek irodalma

kimarad az elemzésből. Sziklay is hangsúlyozza a feudális kötöttségek fennmaradását, valamint a soknemzetiségű állam ténye mellett azt is, hogy Kelet-Európának „alig van tájegysége, ahol ne több nemzetiség élne egymás mellett, sőt együtt, keverten", a városi kultúra hagyományainak, a Londonhoz, Párizshoz vagy Weimarhoz hasonló városi központoknak hiánya a régió jellegzetességei közé tartozik. Sziklay bizonyítja a „fejlődés" utolérésére irányuló erőfeszítéseket, a „népiesség" és a népihez idomulás jelentőségét, a nyelvújítások esztétikai-irodalmi vonatkozásait, bizonyos műfajok dominanciáját stb. Egy részletkérdésről szóló későbbi előadásában némileg módosítja 1962-es elgondolásait. Az érdekelt nemzetek kulturális fejlődésének egyik leglényegesebb karakterisztikumát a korszakolásban megnyilvánuló *ütemeltolódásban* fedezi föl. Az itt már kelet- és közép-európainak nevezett régió „tragikus politikai helyzete" miatt csak késleltetett fejlődésről szólhatunk – véli. További jellemzők: a nemzeti régi dicsőség, valamint a népi és népinek hitt kultusza. A felgyorsult fejlődés – a szerb kutató, Dragiša Živković szerint – a szerb kultúrának szintén jellemzője, ő még ráadásul a kontinuitás hiányát is megemlíti.

Szembetűnő tény, hogy mind a magyar történészek, mind pedig általában az irodalomtörténészek előszeretettel foglalkoznak az úgynevezett nemzeti megújulás, tulajdonképpen a felvilágosodás és a romantika periódusával, azaz a modern értelemben vett nemzeti öntudat megjelenésének korszakával, amikor a tudós-egyházi nyelvek univerzalitása fokozatosan adta át a helyét az anyanyelvnek, illetve amikor az anyanyelvet próbálták meg „jogaiba" helyezni.

A szovjet kutatás a nemzeti kultúrák alakulása korszakának nevezi ezt a periódust, másutt nemzeti újjászületésnek, amely a XVIII. század végén kezdődik, és a XIX. század hetvenes éveiig húzódik el egyes területeken. A Közép- és Délkelet-Európának nevezett régió ekkor járja meg az utat a feudalizmustól a kapitalizmusig, tehát lényegében átmeneti korszak, amikor létrejöttek a kapitalista viszonyok, kialakultak a nemzetek és a nemzeti kultúrák, harc kezdődött az új,

független államok megteremtéséért vagy pedig a korábban elvesztett politikai függetlenség helyreállításáért. Másutt csak kifejezésben, szinte jelentéktelen árnyalatban tér el a megfogalmazás. A XVIII. század második felétől – egyes országokban a hatvanas, más országokban a hetvenes-nyolcvanas évektől – megteremtődtek a polgári (oroszul: burzsuaznije) viszonyok, felébred a nemzeti öntudat, megkezdődik a nemzeti ideológia kialakulásának és a polgári nemzet formálódásának folyamata.

A nézetek összefoglalásaképpen is idézhetjük az egyik legújabb történészi véleményt. Berend T. Iván – mint sokan mások – szóvá teszi, hányféle formában, hányféle megközelítésben szerepel a régió, a homogenitást kiemelő Kelet-Európától a direkt politikai töltésű Kárpát-Európáig. Ő maga közép- és kelet-európai régióként emlegeti ezt a területet, amelyet az Elba–Saale vonaltól az Urálig, a Fekete-tengerig és az Adriáig lát viszonylag egységes zónának. Jó megfigyelése, hogy a „régió határai az évszázadok során bizonyos mozgásban voltak". Ő is hangsúlyozza, hogy a határok között soknemzetiségű birodalmak helyezkedtek el. Négy alrégiót különböztet meg: az oroszt, a balkánit, a közép-kelet-európait és a nyugatit (ide az osztrák, a cseh és a német területek tartoznak).

A történészeket általában megosztja az a tény, hogy a történetileg felfogott Kelet-Európába beletartozik-e Oroszország, vagy teljesen külön tárgyalandó, illetve Poroszország-Brandenburg hovatartozásának kérdése. De megosztja az alrégióknak nem csupán megnevezése, hanem osztályozása is. A szigorúbban földrajzi szempontokat érvényesítő kutatók ritkán vannak tekintettel az etnikai, illetve a nyelvrokonságra, míg például a szlavisztika képviselői legföljebb megtűrik a nem szlavisztikai fogantatású zónaelképzeléseket. Nagyjában-egészében a XVIII. század második felétől a XIX. század első felének végéig tartó periódust a feudalizmustól a kapitalizmusig ívelő átmenetnek vélik, mindenekelőtt a gazdasági változásokat, a polgárinak nevezett ideológia előtérbe kerülését hangsúlyozva. Ritkán esik szó az államformáról, a kor-

mányzási módról, nevezetesen az abszolutizmus, illetve a felvilágosodott abszolutizmus kérdéséről. S ennek feltehetőleg nem csupán az az oka, hogy ebben az esetben a kutatás nem mellőzhetné Európa más területeinek, Portugáliának, Spanyolországnak, Svédországnak, Dániának, Toscanának, néhány apró német fejedelemségnek bevonását az elemzésbe. Ami a kultúrára vonatkozó megállapításokat illeti: itt is előkerül az átmeneti kor minősítő jellegű fogalma. Vagy olyan formában, hogy a kutatók megállapítják a feudalizmus, illetve az egyház által évszázadokon keresztül kialakított, megalapozott, népszerűsített világkép válságát és az új, polgári (vagy csak polgáribb) eszmények jelentkezését, vagy pedig úgy, hogy feltárják az anacionális, a nemzetek fölötti művelődésnek feltöltődését nemzeti elemekkel és ezáltal az előbb kulturális, majd politikai értékhierarchiában történő eltolódást a „nemzeti" felé.

Ugyancsak korspecifikumként szerepel a különböző tanulmányokban az ütemeltolódás (németül egyértelműbb: Phasenverschiebung, franciául is: décalage chronologique) és ezzel kapcsolatban a különböző irányzatok, politikai és stílusáramlatok „szimbiózisa", „egymásra torlódása", illetve egyes áramlatok „átnövése" a másikba. A már idézett szerb kutató, Dragiša Živković arról értekezik, hogy a barokk, a klasszicizmus, a szentimentalizmus, a preromantika, a romantika, a biedermeier a szerb irodalomban csak módosulva és különös kontaminációkban létezik. Olyannyira, hogy ezeket csak mintegy feltételesen és relatív érvényességgel lehet alkalmazni a szerb irodalom történetében. Hasonló megközelítést látunk Sziklay László egyik dolgozatában. Azt állítja, hogy az „érzelmesség" egy időben jelenik meg zónánkban a klasszicizmussal, amely egyébként a „régió hagyományaival keveredik". Sőt, „régiónk romantikus íróinak gyökerei nagyon sokszor a klasszicizmus talajába nyúlnak le, s hogy formavilágukban is – s nem is egyszer – sok a klasszicista elem". Sziklay a romantika és a realizmus együttélését is említi, ezúttal már nem keverékről, hanem ötvözetről beszél, bár ebbe az ötvözetbe – állítja – itt-ott a „hazai népies hagyományőrzésnek

és a szentimentalizmus maradványainak" elemei is vegyülnek.

Ezzel kapcsolatos a már oly sokat vitatott kérdés: az egyes irodalmi korszakokat stílus- vagy eszmetörténeti szempontok szerint elemezzük-e, vagy pedig az úgynevezett történeti korszakon belül keressük az irodalom fejlődésének irányait, az irányzatok és áramlatok mozgását, a műfajokról kialakított vélekedések változásait? Milyen érvényességgel rendelkezik a nemzeti *újjászületés*, a nemzeti *ébredés*, *megújulás* politikatörténeti fogalma az irodalmi korszakokkal való szembesítésben; lehet-e a felvilágosodást, a XVIII. század második felének legjelentősebb (de nem egyedüli) eszmeáramlatát korjellemzőként felfogni; jogosult-e régiónkban klasszicizmusról, rokokóról vagy szentimentalizmusról szólnunk akkor, amikor egészen nyilvánvalóan nem kerül sor a klasszicizmus „nyugati" teoretikusai életművének recepciójára; helyes-e, ha a gazdaság- és a politikatörténetben bevált terminológiát alkalmazzuk irodalmi jelenségekre, irodalmi áramlatok jellemzésére? Következő kérdésünk már kifejezetten irodalmi problémáink körébe vezet: egy-egy fontos vagy kevésbé fontos, úgynevezett eszmei vagy úgynevezett külső-belső formai (verselési, műfaji, szerkesztési) sajátosságból milyen mértékben lehet következtetni egy-egy irányzat felbukkanására, továbbélésére?

A még bőven szaporítható kérdések jelzik, hogy a történettudomány fogalomrendszere lényegében tér el az irodalomtudományétól, a történész általában másutt látja az irodalmi folyamat helyét és szerepét, mint az irodalomtörténész. A történeti események bizonyos mértékig összefüggnek az irodalom eseményeivel, de mindegyiknek megvan a maga belső autonómiája. A lengyel felvilágosodott abszolutizmus jótékony lehetőséget biztosított a lengyel felvilágosodás szellemében írt művek számára, a lengyel–francia irodalmi kapcsolatok is virágzottak, s minthogy a lengyel király támogatta az anyanyelvű színházat, jelentős értéket képviselő lengyel színműirodalom gazdagította a lengyel művelődést. A hanyatló erejű lengyel állammal szemben a franciául

író II. Frigyes a nagyhatalommá emelkedő Poroszországban nem biztosított hasonló lehetőséget a német anyanyelvű irodalom számára, a szintén felvilágosodott abszolutista II. József sem az osztrák irodalomnak (viszont a bécsi zenei klasszicizmus kiemelkedő teljesítményeket hozott létre Haydn és Mozart műveiben). S az orosz XVIII. századi irodalom (pedig nem kellett megküzdenie a nemzeti fenyegetettség és megosztottság bénító rémével) egészében elmaradt a lengyel felvilágosodás irodalmának az európai irodalom magas mércéjével mérten is előkelő szerepétől. Lengyelország felosztása, majd a több ízben levert felkelések lehetetlenné tették az önálló nemzeti-politikai fejlődést. A lengyel emigráció politikai-katonai próbálkozásai legföljebb az illúziók elvesztésével végződtek. Ugyanakkor a lengyel emigráció irodalma az 1830-as években a legjelentősebb európai irodalmak közé tartozik. Adam Mickiewicz művei hamarosan német és francia fordításban is megjelennek, és jó darabig határozzák meg Európa lengyelségképét. Henryk Sienkiewicz *Quo vadis* (1895–1896), Władysław Stanisław Reymont *Parasztok (Chłopi)* (1902–1909) című regénye szintén világhírre emelkedett, s ezt a Nobel-díjak is igazolják (Sienkiewiczé 1905-ben, Reymonté 1924-ben).

A régió egyes irodalmai között fejlődésük „ütemét", az irodalomnak viszonylag teljes vagy viszonylag hiányos voltát, az irodalmi nyelv helyzetét, sőt az irodalmi művek megjelenési feltételeit tekintve igen lényeges eltérések lelhetők föl. Ezt a művészet más területeiről is megállapíthatjuk. Általában sokáig hiányzott az a „mecénási" szerepet vállaló réteg, amely az anyanyelvi kultúra fejlesztéséért számottevő áldozatot hozott volna. A cseh és a magyar arisztokrácia jó ideig nem anyanyelvű művek, nem „hazai" mesterek támogatásával tűnt ki. Még később is gúnyversek, fájdalmas hangú megnyilatkozások témája a nemesi, polgári, kispolgári közömbösség az anyanyelv, a hazai születésű művészek iránt. Az író kockázatot vállalt, ha saját költségén jelentette meg verseskötetét vagy fordításait, egy-egy alkalmi mecénási gesztustól eltekintve az előfizetés kétes kimenetelű módszere

bizonyult az egyetlen járható útnak. Még ezen az általános képen belül is más színben látható például a szlovák vagy a magyar irodalmi alkotások sorsa; más például a kéziratosság szerepe az erdélyi román és a szász művelődésben; ennek következtében a jelentősebb anyagi hozzájárulást, a feltétlenül bizonyos számú olvasóközönséget igénylő műfajok (regény) kifejlődésének legalább annyi „technikai", mint műfajtörténeti akadálya volt. A regényelméleti meggondolásokon túl a „technikai" feltételek szűkössége sem kedvezett a cseh, a magyar, a szlovák, a szerb, a horvát, a szlovén regények korai megjelenésének. Az alacsonyabb színvonalú-érdeklődésű közönség viszont szívesen olvasta a másod- és harmadrangú német–francia szerzők úgynevezett regényeinek fordítását, „nemzetiesített" változatát, egyik-másik például a magyar átültetés révén jutott el a szlovák vagy román fordítóhoz. Ezzel szemben már csak a kedvezőbb körülmények miatt is a lengyel regényfordítások sora színvonalasabb, tágabb spektrumú volt, mint akár a szlováké, akár a magyaré. Ám a kedvező vagy kedvezőtlen körülményeket csak részben tehetjük felelőssé az egyes lírai műfajok szintjéért, más lírai műfajok hiányáért, töredékes megjelenéséért. A szerb Dositej Obradović érzékenyen reagált a korszak eszmei áramlataira – például önéletrajzában, nem nyelvi erejükkel, hanem moralizáló hajlamukkal jeleskedő meséiben, értekezéseiben, a nyelvi átütőerő viszont hiányzott lírájából. Nem a kedvezőtlen „külső" körülmények, hanem a szerb nyelv „helyzete", a majdnem mesterséges nyelvnek ható és a nép által nem beszélt „szlavenoszerb" és a friss-természetes népnyelv között ingadozó nyelvhasználata miatt. Ugyanebből az okból az Obradovićnál eredendőbben lírai alkatú Lukijan Mušickinak sem sikerült a kor európai lírájával egylélegzetű „nagy" költészetet teremteni. Olykor merev, máskor inkább a roppant – nyelvi jellegű – küzdelmet eláruló ódai termése a kései horatianizmus érdekes (de az európai lírában nem nagyon jelentős) elágazásaként tartható számon. Mondjuk, Virág Benedekkel többé-kevésbé azonos színvonalon. A Jénában tanult két szlovák, Palkovič és Tablic sem költészetük

frissességével és eredetiségével érdemelnek említést. Részben széptani nézeteik, költészetfelfogásuk merevségében, amely a régebbi típusú, ok-okozati összefüggéseket kifejtő versmenetben kap hangot, részben az alapos megújításra váró cseh bibliai nyelv nehézkességében lelhetjük meg az okot, hogy pusztán a szlovák irodalom és nem az egész régió történetében úttörő jelentőségű verseskötetekre telt tőlük. Viszont a kedvezőtlen életrajzi körülmények sem tudták eltéríteni Csokonai Vitéz Mihályt, hogy ne verseinek gondolati mélységével és esztétikai értékével emelkedjék ki a felvilágosodott klasszicizmus költői közül. Rövid életéhez képest számottevő mennyiségű lírai darabjai közül csupán néhány szól a kor európai költészetével egy hangon. Rousseau-izmusa, egyes verseinek rokokó bája, fájdalmas mozarti derűje megkülönböztetett helyet biztosít számára régiónk költészettörténetében, mint ahogy ezt már például szlovák kortársai érzékelték.

A „külső" körülmények és az irodalom fejlődésének viszonya aligha igazít el teljes biztonsággal csoportalkotási törekvésünkben, az egyes nemzeti irodalmak történetében sem mindig „perdöntő" jelentőségű. Célunkhoz nem feltétlenül vezet közelebb a két- vagy háromoldali kapcsolatok vizsgálata sem. Ugyanis nem bizonyos, hogy például a szlovák–magyar vagy lengyel–cseh irodalmi kapcsolatok elemzése révén többet tudunk meg az adott nemzeti irodalmak fő tendenciáiról. Ami az adott irodalmak kapcsolattörténeti vizsgálata során alapvetőnek tetszhet, az egy nem kapcsolattörténeti jellegű vizsgálatban bizonyulhat mellékesnek. A kapcsolattörténet tényei önmagukban nem bizonyosan utalnak a szintézis felé. Emellett azzal a veszéllyel járnak, hogy csupán a kapcsolattörténetileg jelentős mozzanatok kerülnek az előtérbe, az adott nemzeti irodalmak egyéb területei, más kapcsolódásai háttérbe szorulnak.

Amilyen hiba, ha például elhanyagoljuk a szlovák felvilágosodott klasszicizmus magyarországi kontextusát, ugyanolyan hiba, ha ennek a kontextusnak a valóságosnál nagyobb jelentőséget tulajdonítunk. Palkovičnak és Tablicnak fontos

direkt és indirekt kapcsolatai voltak a magyar írókkal. Palkovič diáktársa Jénában a tisztesen szürke magyar költő, Kis János, akinek révén sok mindent tudott a magyar irodalomról, a szlovák költő találkozott Kisfaludy Sándorral, lapjának, a *Týdenník*nek magyar levelezője is volt. De pusztán ebből nem lehet magyarázni tevékenységét. Még akkor sem, ha a közvetlen kapcsolatokon túl a magyar költőkkel való hasonló és eltérő vonásait kutatjuk. A két szlovák költő életművének elemzésekor más irodalmakat, más érintkezési típusokat is szem előtt kell tartanunk, nem is szólva az anyanyelvi hagyományról. A szükségesnek látszó, két irodalom érintkezéseit feltáró kutatás az adott nemzeti irodalmaknak csak viszonylag szűk területeit teszi átláthatóvá. Megállapíthatjuk, hogy Alexander Pope *Az embernek próbája* (An Essay on Man) című tanítóköltemányét a magyar és a szlovák irodalom azért hasonította magába, mert az anyanyelvű irodalom felvilágosodott alaphelyzetét akarta erősíteni. Az 1772-es első magyar változat egy francia fordítást vett alapul, s nem az angol eredetit, az 1831-ben kiadott szlovák egy latint, és időmértékes verselésben készült. Bessenyei Györgynek és Bohuslav Tablicnak fordítása úgy vethető egybe, hogy a gondolkodói-költői helyzet, a nyelvi-verselésbeli megvalósítás, az időpont nem a hasonlóságokat, hanem az eltéréseket sugallja. A kapcsolattörténet helyett a párhuzamok földerítése, két irodalom hasonló korszakának, ezen belül két költőnek, két műfaji formáció fejlődésének szembesítése viszont a regionális szintézis felé mutathat.

Így például Rousseau lengyel és magyar utóéletében a lengyel és a magyar felvilágosodás számos vonatkozása mérhető föl. Rousseau-nak a lengyelek számára írt alkotmánytervezete olyan tételeket tartalmazott, amelyeket mind a magyar, mind a lengyel felvilágosodott nemesség vagy értelmiség beépíthetett (nemzeti) elképzeléseibe. Nem lehetetlen az sem, hogy Rousseau-nak épp ez a műve azért lelt magyar befogadókra, mert a XVIII. század lengyel történelme (az uralkodói reformkísérletek, a lengyel országgyűlések hatásköre, vétójog stb.) közvetlenül érdekelte a magyar nemessé-

get és értelmiséget, amelynek egy része előbb lelkesedett II. József újításaiért, majd csalódottan elfordult a népeit boldogítani akaró koronázatlan királytól. A lengyel és a magyar nemesek találkozásai az egyéredekűség gondolatát erősítették; a közvetlen érintkezések mellett azonban talán fontosabb a felvilágosodás rousseau-i változatának szinte azonos intenzitású befogadása. Ezzel kapcsolatos a természetes nevelés Rousseau *Emil*jében megfogalmazott eszméjének népszerűsége a lengyel és a magyar irodalomban, a társadalmi szerződés elméletének megfogalmazói közül is éppen Rousseauć volt a legnépszerűbb.

Lengyelek és magyarok nemcsak a történelem színpadán találtak egymásra. A műfajtörténetben is sok a párhuzamosság. A tanítómese, a komikus eposz, a költői levelezés, később az érzékeny levélregény itt is, ott is hasonlóképpen jelenik meg. Olyan párhuzamosságokról van szó, amelyek a XVIII. század végén – a XIX. század elején mindkét irodalom fővonalában kísérhetők nyomon. A régió más irodalmai között a gondolkodás történetében, a műfajtörténetben ennyi párhuzamosság nemigen fedezhető föl. Azonban számos részletkérdésben és néhány alapvető mozzanatot tekintve más irodalmak is bevonhatók a szembesítésnek ebbe a körébe. Csak példák: a komikus eposz (Csokonai szavával: furcsa vitézi versezet) egyik típusa a lengyel, a cseh, a magyar irodalom műfaja, fordításban a szlováké, de jelen van a román irodalomban is, nagyjából ugyanabban a fél században (1770 és 1820 között), másik típusa, az úgynevezett travesztált *Aeneis* – többek között – az osztrák, a magyar és az ukrán irodalomban játszik fontos szerepet. Az utazási regény külső formáját a társadalmi berendezkedés bírálatára felhasználó, emellett az érzékenység elemeit a kor fölvetette bölcseleti kérdésekkel vegyítő regényváltozatok a lengyel, a magyar, a szlovák irodalomban honosak. Hasonlóképpen gyűrűzik a kor másodrendű (népszerű) francia írójának, Jean-François Marmontelnak a hatása, az erkölcsi mesék ízlésnevelő funkciója megegyezik régiónk szinte valamennyi irodalmában. Megállapítható továbbá, hogy a francia vagy a né-

met irodalomban külön-külön formálódott az államregény, az utazási regény, az utópisztikus-fantasztikus regény, a kalandregény stb. E változatok közül fordításban több is eljutott zónánk olvasóihoz. Az anyanyelvi változatok azonban hiányoztak, mivel régiónk irodalmai általában egyetlen alkotásban valósítják meg a különféle „nyugati" regénytípusokat.

Többé-kevésbé e szerint a „képlet" szerint írhatjuk le régiónk vígjátéktípusát is. A „szüzsé", a figurák, az alaphelyzetek jól ismertek a világirodalomból Plautustól Molière-ig és a korszak legnépszerűbb, leghatásosabb, legtöbbet játszott és zónánkban is utánzott darabgyárosáig, August Friedrich Kotzebue-ig. Régiónk íróinak tollán nem a típusok és a helyzetek változnak meg, hanem elsősorban a vígjáték nyelve, a szereplők viselkedésével, beszédmodorával felvázolt társadalmi-nemzeti háttér – és ama konkrét utalások láncolata, amely messze távolítja a francia mintától a szlovén, magyar, szlovák, cseh, valamint az ezeknél néhány évtizeddel előbb keletkezett lengyel komédiákat. Amit hasonlónak, szembesíthetőnek tartunk, az a „recepció" módja és a nemzeti irodalmivá formálás módszere, a vígjátéki szituációnak az idószerű nemzeti elemekkel való átitatása.

Példáink alapján ismét a kelet-közép-európai régió határaira, jellegére gondolunk, s úgy véljük, hogy a XVIII. század második felének és a XIX. század első felének balti irodalmai általában igen kevés hasonlóságot mutatnak régiónk irodalmaival, és ugyanezt mondhatjuk el a bolgár vagy az albán irodalomról is. Nem csupán arról van szó, hogy a fenn vázolt jelenségekhez hasonló „műtípusok" késve jelennek meg, vagy még később sem jelentkeznek ezekben az irodalmakban, hanem arról is, hogy fejlődésük jellege alapjában más, a fejlődés iránya jó darabig másfelé tart.

Külön tárgyalandó probléma az orosz irodalom esetleges „kelet-közép-európai" vonásainak kérdésköre. Vajon egyedi változatként tartandó számon az orosz irodalom, vagy pedig beleillik régiónk irodalmainak együttesébe? Tudjuk, hogy a XVII. századi, XVIII. század eleji orosz–lengyel irodalmi érintkezések igen jelentősek, és azt is tudjuk, hogy I. Péter reform-

jai után az orosz irodalomban is tapasztalható a törekvés az európai irodalmakkal való együtthaladásra. A XVIII. század folyamán az orosz–német tudományos érintkezések erőteljes kihívást jelentenek az orosz tudományosságnak, II. Katalin érdeklődése a francia felvilágosodás és irodalom iránt tágra nyitotta az orosz–francia irodalmi érintkezések előtt a kaputt. Több orosz író vette át a francia klasszicizmus drámaformáit, olyannyira, amennyire talán még a lengyel irodalom sem, Alekszandr Szergejevics Gribojedov színműve, *Az ész bajjal jár* (Gore ot uma) pedig oly szuverén és mély Molière-értésről tanúskodik, mint egyetlen kelet-közép-európai irodalom egyetlen Molière-adaptációja sem. Az orosz líra is a klasszicizmus költészettana szerint alkotott, Alexander Gottlieb Baumgarten *Aesteticája* 1781-ben oroszul is megjelent, az óda, a pictura típusú költemény (leíró költemény) vagy a verses szatíra a XVIII. század orosz irodalmában is kedvelt műfaj. Vaszilij Kirillovics Tregyjakovszkij már 1752-ben oroszra fordította Boileau iskolát teremtő verses *Költészettan*át és így tovább. Az összehasonlítást megkönnyíti, hogy az orosz irodalom is fokozatosan válik mind teljesebbé – igaz, a XVIII. század végére jóval differenciáltabb, több rétű, mint a lengyel vagy a magyar.

Ami eleve megkülönbözteti az orosz és a magyar irodalom útját, az az orosznak majdnem az egész XVIII. századon át tartó, de legalábbis az 1730-as évektől kibontakozó gazdagodása, szemben a később és nehézkesebben meginduló magyar irodalmi fejlődéssel. Eltér az írók „társadalmi" státusa, különbség van az irodalom feltételrendszerében. Alekszandr Petrovics Szumarokov 1747-ben már tragédiát írt, 1756–1761 között színigazgató volt, Tregyjakovszkij 1727–1730 között a Sorbonne-on tanult, 1745-től akadémikus. A XVIII. század jelentősebb magyar költőinek kevéssé adatott meg, hogy átlépjék a Habsburg-birodalom határait, kivéve néhány főnemest, a katonákat, a protestáns egyetemi hallgatókat és néhány papot. E minőségben jutott el Faludi Ferenc Rómába, Kis János Göttingába, néhány szlovák költő (pap) Jénába,

néhány szerb Halléba. Dositej Obradović útja (tudniillik Angliáig vetette sorsa) szinte kivételnek számít e régióban.

A lengyel irodalom e téren különbözik régiónk irodalmaitól. Csak néhány példát említve: a jeles történész és Gessner-fordító, Adam Stanisław Naruszewicz Lyonban végezte a teológiát, megfordult Franciaország más részein is, majd Itáliában és Angliában. Itáliában tanult a vígjátékíró Franciszek Bohomolec 1747–1749 között, miként Ignacy Krasicki is 1759–1761 között. Thomasz Kajetan Węgierski 1779-ben indult a szó szoros értelmében vett világutazásra. De különbözik a lengyel irodalom az írói társulások, összejövetelek jellegét tekintve: a király, Szaniszló Ágost csütörtöki ebédjeinek párját nem leljük (nem lelhetjük) a magyar, a szerb, a cseh, a szlovén, a horvát, a szlovák, az ukrán irodalomban.

Nem a lehetséges „ütemeltolódásra" akarunk célozni. Ezúttal sem arról van szó. Mint ahogy nem arról van szó az akadémiai törekvéseket elemezve sem. I. Péter alapította az orosz Akadémiát, a Magyar Tudós Társaság története egy nagylelkű főúri felajánlással kezdődik (hosszú előkészületek után), a szerb Matica pedig kereskedők társulása révén jött létre. Az eltérések jelentősek: az első esetben 1724-ben az uralkodói elhatározás, a második esetben 1825-ben az idők szavát meghalló hazafias-főnemesi fölbuzdulás eredménye, a harmadik esetben jóval szerényebb célkitűzésekkel, egy naptár-folyóirat anyagi bázisának megteremtése céljával jelezhető törekvés; a „társadalmi" háttér különbsége, az alapítólevélben megfogalmazott célkitűzések eltérése, majd a tudós társaságok sorsa jól mutatja a három művelődés fő tendenciáinak különbözéseit. Nem pusztán az évszámok jelzik, hogy az orosz Akadémia alapításának okát a frissen megismert korai felvilágosodás eszméinek adaptálása körül kell keresnünk, s a szerb és a Magyar Tudós Társaság legfeljebb végső betetőzése egy korábban megindult folyamatnak, és mindenképpen a romantikus kor – illetve a romantikát a kultúra számos területén érvényesíteni kívánó kor – tevékenységének eredménye.

Mindazonáltal mégsem zárhatjuk ki teljesen az orosz mű-

velődést a XVIII. századi kelet-közép-európai kutatásokból, hiszen típusában – és jórészt változásaiban is – közel áll régiónk művelődéséhez. Kifejezetten írói teljesítmények (és nem írói sorsok) tekintetében, prozódiai problémákról, műfaji változatokról, a költészet néhány alapkérdéséről gondolkodva az orosz irodalom több hasonlóságot mutat a kelet-közép-európai irodalmakkal, mint az angollal vagy a franciával. Ami az írói sorsot illeti: csak „végső fokon" lehet párhuzamban látni például a magyar vagy az osztrák jakobinusok börtönfogságát és Ragyiscsev kegyetlen száműzetését. A magyar jakobinusok perében az irodalmi alkotások közül súllyal csak Verseghy Ferenc *Marseillaise*-fordítása szerepelt, viszont Ragyiscsev elsősorban irodalmi tevékenységéért kapta a francia felvilágosodással kacérkodó cárnőtől a szigorú büntetést.

Világosan kell látnunk, hogy egyfelől a magyar, a szerb, a horvát, a szlovén, a cseh, a szlovák irodalom „időszámítása", másfelől az oroszé, lényegesen kisebb mértékben a lengyelé, eltéréseket mutat. Jelzik ezt az irodalmi termés mennyiségi mutatói. Mások az irodalom létfeltételei itt és ott; ettől nem függetlenül bizonyos típusú művek, bizonyos jellegű folyóiratok, újságok, anyanyelven fogalmazott esztétikai, kritikai értekezések, költészettanok az orosz és a lengyel irodalomban viszonylagos bőséggel jelennek meg a XVIII. században, szerényebb körülmények között és késéssel a magyar irodalomban, szórványosan, alig vagy egyáltalában nem a szlovákban, a horvátban és a szlovénban.

Aligha lehet megnyugtató egy olyan XVIII. századi szintézis, amely például az oroszt és a szlovákot mint azonos irodalomtípust tárgyalja. A XVIII. századi orosz irodalom Mihail Vasziljevics Lomonoszov alapvetésétől az *Igor-ének* (Szlovo o polku Igoreve) felfedezéséig, Nyikolaj Mihajlovics Karamzin és Ragyiscsev, továbbá Gavriil Romanovics Gyerzsavin életművéig érett, több rétegű klasszicizmust bontakoztatott ki, az érzékenységnek több regényváltozatát valósította meg, viszonylag teljes műfaji rendszert alkotott, jelentős irodalomkritikai gondolkodást honosított meg. Az újabb szlovák álláspont szerint a szlovák klasszicizmus első fázisa

a XVIII. század nyolcvanas éveitől a XIX. század húszas éveiig (!) tart, és egyik fő jellemzője a *nyelvi tudat* kialakítása. Ez az első fázis egybeesett a nyugatszlovák nyelvjárásból alkotott irodalmi nyelv megteremtésével. Egy epigrammakötetke, egy részben kéziratban maradt regény, néhány regény- és színdarabadaptáció, majdnem egy kézen megszámolható néhány vékony verseskötet, valamint alkalmi költemények, prédikációk, énekeskönyvek, prágai almanachokban kiadott versikék, továbbá Samuel Rožnay fordításai – nagyjából ennyi a szlovák szépirodalom az 1810-es évekig, Pavel Jozef Šafárik, majd a húszas évek elején Kollár jelentkezéséig. Az orosz, a lengyel és a magyar irodalom ebben a korszakban – különböző mértékben – differenciáltabb, a kortárs eszmei és stílusáramlatokat határozottabban és eredményesebben adaptáló irodalomnak bizonyult. Az „ütemeltolódás" már csak azért sem alkalmazható például az orosz–szlovák viszonyra, mert sem Tregyjakovszkij, sem Karamzin, sem Gyerzsavin életművének „megfelelőit", sem Novikov újságvállalkozásának visszhangját nem lelhetjük föl, a klasszicista tragédia vagy vígjáték, az érzékeny levélregény sem fejlődött ki a szlovák irodalomban, csak egy-egy magános próbálkozás mutat e felé. Az 1830-as években járt Chalupka sokkal inkább a magyar vígjáték kitaposta nyomon járt, természetesen szlovák nemzeti elemekkel feltöltve a vígjátéki sztereotípiákat. Ján Kollár és Pavel Jozef Šafárik a szlávok kölcsönösségének és egymásrautaltságának voltak harcos egyéniségei, irodalmi termésük azonban inkább a kelet-közép-európai „kontextus" elfogadásáról tanúskodik, mint egy bármennyire tisztelt kultúra vagy irodalom (például az orosz) adaptálásáról, követéséről vagy módszereinek elsajátítási kísérletéről. Akkor tájékozódtak a szlovák költők a Herder műveiből levonható (nemzeti) tanulságok irányába, amikor az orosz költők már régen elhagyták Herder történetfilozófiáját. Az orosz írók Herder-ismerete nemcsak megelőzte a szlovákokét, hanem hatásában és jellegében is mást eredményezett. A szlovák Herder-kép több rokonságot mutat a magyar, a cseh vagy a szlovén irodalom Herder-képével, mint az orosszal.

A XVIII. század orosz irodalma, művelődése csak okkalmóddal tárgyalható egyszerre a kelet-közép-európai irodalmakkal, az itt vázlatosan jelzett és bőséggel szaporítható kérdések inkább a különbségeket mutatják. Ugyanennek a kérdéskörnek a „visszája" viszont arra ösztönöz, hogy például az albán vagy a bolgár irodalmat is kizárjuk a kelet-közép-európai irodalmak köréből. Hiszen a bolgár és az albán irodalom esetében még a nem teljes vagy differenciálatlan irodalom megnevezés sem fedi pontosan azt az állapotot, amellyel megnyugtató módon kifejezhetnénk bizonyos típusú irodalmak helyzetét, nevezetesen a szóbeliség jelentőségét és az egyházi úgynevezett irodalmi művek dominanciáját a jelzett irodalmi fejlődés XVIII. századi szakaszában. A bolgár „újjászületés" kezdő pontjául 1762-t tünteti föl a kutatás, Paiszij Hilendarszki *Isztorija szlavjano–bâlgarszkának* (Szláv–bolgár történelmének) megírását. Ez a dátum azonban nem kezdete a modern bolgár irodalomnak. Ezt követőleg nem jelennek meg bolgár verseskötetek, almanachok, folyóiratok, nem írnak bolgárul regényeket, nem következik el a bolgár szépirodalom újjászületése. Mindössze annyi történik, hogy a túlságos görög befolyás ellen egy jó tollú szerzetes összeállítja, legendákból és kevés valóságos adatból, önkényes szófejtésekből és lelkesedésből, a bolgárok hitelesnek messze nem nevezhető történetét, hogy ezzel is figyelmeztesse honfitársait az anyanyelv és a haza szeretetére. Nyelvileg és a hazafias gondolkodás történetében hatalmas tett a Paiszijé, akinek műve kéziratos másolatokban terjedt, és csak 1844-ben jelent meg nyomtatásban. A bolgár könyv- és újságnyomtatás Bulgáriában nem lelhetett otthonra. A budai Egyetemi Nyomda, Lipcse, Bukarest, Szmirna: innen érkeztek iskolakönyvek, bolgár nyelvű kiadványok, hírlapok a bolgárok lakta területekre.

Aligha lenne helyes a bolgár irodalom „folytonosságát", az irodalmi termés esztétikai szempontból tekintett „újszerűségét", az 1840-es évekre meginduló fordításirodalom „korszerűségét" akár szlovén, akár szlovák mértékkel mérni, vagy ha, mondjuk, Dimitâr Popszki költői teljesítményét (ő volt az első

újbolgár nyelvű költemény szerzője, a Szofronij Vracsanszkiról 1813-ban írott vers 1861-ben jelent meg első ízben) a Valentin Vodnikéhoz hasonlítanánk, aki verseskötetet adott ki, újságot szerkesztett, és hatalmas anyagot gyűjtött össze egy német–szlovén–latin szótárra. Azért akadt a bolgár irodalomnak olyan vállalkozása, amelyik beleilleszthető a kelet-közép-európai szintézisbe: Szofronij Vracsanszki önéletrajza ugyanis a Dositej Obradovićé és a Kazinczy Ferencé között is tárgyalható, mint amely a műfajnak a Rousseau-étól és a Goethéétől eltérő változatát reprezentálja.

A bolgár irodalommal kapcsolatban is felvethető az „ütemeltolódás" kérdése. Tudniillik az, hogy majd a Ljuben Karavelovval, Petko Szlavejkovval és Hriszto Botevval valóban megindúló modern bolgár irodalom gyorsított ütemben járja-e végig a kelet-közép-európai irodalmak által kevésbé gyorsan megtett, hosszabb időt igénylő utat.

Ennek a nézetnek kedvez az a felfogás, amely az ütemeltolódást egy régió irodalmi (vagy történelmi) fejlődése egyik fő jellemzőjének tartja. Ha szó szerint vesszük a fogalmat, akkor úgy magyarázhatjuk, hogy egy ideáltípusnak tartott irodalom (több irodalom) jelenségei, áramlatai, irányzatai néhány évvel, évtizeddel, esetleg egy évszázaddal később ha nem is teljesen azonos, de legalábbis hasonló módon megismétlődnek egy másik irodalomban (vagy egy régió irodalmaiban). Az ütemeltolódásnak ez a merev értelmezése nem csupán azért helytelen, mert történetietlen, és irodalmak alá- és fölérendeltségében gondolkodik, hanem azért is, mert az irodalom fejlődésének csupán egy változatát tudja elképzelni, egyetlen lehetséges utat, irányzatoknak-áramlatoknak egyetlen lehetséges egymásutánját. Továbbá kizárólag hatásokból, érintkezésekből vezeti le nemzeti irodalmak történetét. A komparatisták ezzel szemben azt hangsúlyozzák, hogy a kelet-közép-európai régióban a „nyugati" irodalmi stílusok és irányzatok nem egymást követőleg, hanem olykor egyszerre, egymásra torlódva jelennek meg, szinte „keveredve". S ezáltal az önálló, a belső szükségleteknek megfelelő recepció tételét sugallják. A magunk részéről kételkedünk abban,

hogy lennének ideáltípust képviselő, és lennének a recepcióra szűkíthető irodalmak. Azt is lehet vitatni, hogy a klasszicizmus francia, angol vagy német változatának megfelelőjét föl lehet-e lelni régiónkban. Nyilván nem támasztható alá az a vélekedés, amely egy adott irodalmi fejlődésnek hasonló változatát (tehát nem megfelelőjét) keresné egy később kiteljesedő irodalmi fejlődésben, illetve egy differenciáltabb, szerencsésebb helyzetű nemzeti irodalom irányzataihoz mérné a kevésbé differenciált, de egy adott korszakban a különféle irányzatokat nemzeti hagyományaihoz asszimiláló, külföldi írók, irodalmak eredményeit még a fordításokban is szuverénül magukhoz hasonító irodalmakat.

Az ütemeltolódás végképpen alkalmatlan egy régió belső differenciálására. Így nem oszthatjuk föl aszerint az irodalmakat, hogy mely időben léptek be egy (feltételezett) európai folyamatba. Vagy: mikor nyerték el sajátszerű jellegüket. Ha az ütemeltolódást egy régió specifikumaként fogjuk föl, az irodalmak teljességét, differenciáltságát, illetve nem teljes voltát és differenciálatlanságát azon keresztül kellene lemérnünk: mennyire tudták (és mennyi idő alatt) megvalósítani az adott korszak francia vagy angol, esetleg német irodalmi „modelljét", vagy pedig: a legkevésbé differenciált, a csupán egyes alkotásokkal magukról életjelet adó irodalmak milyen mértékben követték a francia vagy az angol irodalmi modellt korábban nemzeti irodalmukban fölépítő egyéb kelet- és kelet-közép-európai irodalmakat.

Az ütemeltolódás értelmezésében nemigen találkozunk azzal a felfogással, amely a(z irodalmi) fejlődés „aritmiájával" számolna (ami viszont nemcsak a kelet-közép-európai irodalmakra jellemző). A XVIII. századi német irodalom fokozatos gazdagodása, kiteljesedése, a klasszicizmusok, a rokokó, az érzékenység változatainak tarkasága, végül pedig a weimari klasszika, párhuzamosan a bölcselet mind fontosabb szerepével, egyszeriben az európai irodalmak élvonalába helyezik a német nyelvű irodalma(ka)t. Ezzel szemben a francia irodalom és filozófia legnagyobbjainak regényírása, elméleti munkássága után kifáradás észlelhető. André Chénier költészete

kiemelkedik ugyan, de a Voltaire és Rousseau halálát követő évtizedek teljesítménye mégsem mérhető az előző korszakéhoz, hogy aztán az 1820-as évtized költői termésére már ismét egész Európa odafigyeljen. Ilyen „aritmiás" jelenségek a kelet-közép-európai irodalmakban is észlelhetők, többnyire az értelmiség helyzetét segítő vagy nehezítő körülmények következtében. Mindaddig az „apály" jellemző az irodalmakra, amíg a költők meg nem szokják az új helyzetet, amíg nem illeszkednek bele az új körülményekbe. Így például az 1795 utáni időszak legalább egy évtizedig nem kedvezett a magyar, a szlovák, a horvát vagy a cseh irodalomnak, de a lengyelnek sem. A Napóleon által megteremtett Illíria viszont jótékonyan hatott a szlovén költő, Vodnik munkásságára, aki ekkor írta talán legjobb versét. Az utána következő időszak azonban Vodnikot az *Illirija oživljena* (Újjáéledt Illíria) című lendületes versének „palinódiájára" kényszerítette.

Az ütemeltolódással függ össze az alábbi kérdés:

Nem a „nyugati" irodalmak fejlődési tendenciái jelentek meg a kelet-közép-európai irodalmakban, azaz költők, írók, gondolkodók olyan művei váltak itt népszerűvé, olyan szerzőket utánoztak, adaptáltak, amelyek nemzeti irodalmukban nem mindig tartoztak az első vonalba, illetve olyan elemek kerültek a figyelem középpontjába, amelyek az eredeti nemzeti irodalomban esetleg csak peremjelenségek voltak. Említettük a másodrendű francia elbeszélő, Jean-François Marmontel páratlan diadalútját; Herder költőként és teológusként előbb lett ismert a magyar irodalomban, mint gondolkodóként; François-René Chateaubriand sem politikai gondolkodóként játszott szerepet a magyar és a cseh irodalomban – ebben a minőségében jó darabig teljesen ismeretlen maradt. Viszont az *Atala* csehül már 1805-ben, magyarul még előbb, 1803-ban megjelent. Csehül a próza nyelvének, a regénynyelvnek kialakítására ösztönzött, a differenciáltabb érzelemfestésre ihletett, magyarul beleilleszkedett az egyszerű, természetes életmódot dicsérő, a korszakban divatos terjedelmesebb prózai alkotások közé. Ha a fordító azt olvasta az eredetiben, hogy „simplicité" (egyszerűség), akkor ma-

gyarul így adta vissza: „igen érzékeny ártatlanság s egyszerűség". Példánk jelzi: még ha jelentősebb művek adaptálására került is sor, az adaptált mű egy, az eredetitől eltérő konvenciórendszerbe illeszkedett bele, s ez a „regénynyelv" és olykor az alakok megjelenítése szintjén is érzékelhető.

A kelet-közép-európai régió jellegzetességeit, tételezésének jogosultságát másutt, más jellemzőkben kell keresnünk. Minthogy a régió egyszerre földrajzi, történeti, irodalomtörténeti, művelődéstörténeti és mindezek által komparatisztikai fogalom, valamennyi, ezúttal egymást kiegészítő diszciplína eszköztárának igénybevétele szükségesnek látszik. A régió irodalmainak elemzése azonban mindenekelőtt azoknak a hasonló, közös vagy párhuzamos elemeknek, tendenciáknak felmutatását igényli, amelyek miatt elfogadható a kelet-közép-európai régió tételezése. A már több ízben idézett komparatista, Zoran Konstantinović a nyugatnémet összehasonlító irodalomkutatás „nagy öregjére", Horst Rüdigerre hivatkozik, amikor egy adott nemzeti irodalom vertikális és horizontális összefüggéseiről szól, a történeti hagyományok, illetve a más nemzeti irodalmakkal való csereviszonyok érvényesüléséről. Konstantinović ilyen horizontális és vertikális folyamatok összejátszásából magyarázza egy régió alakulását. Az a kérdés – fejtegeti –, hogy a különböző nyelvű irodalmak miképpen alkotnak egységet: sem az önkényes osztályozás, sem az olykor egyoldalúságot eredményező földrajzi szempont hangsúlyozása nem vezet célhoz. Majd így folytatja: a térbeli felosztásnak a komparatisztikában akkor van értelme, ha ezek a terek mindig mint irodalmi identitás ismertetnek el az egyes, nemzeti szempontból különböző jelenségek sokféleségén belül.

Ennek az irodalmi identitásnak leírása, elemzése nem szorítkozhat külső jelenségek demonstrálására, mint amilyen például az az egyébként helytálló megállapítás, hogy Kelet-Közép-Európában az irodalom sokszor a politikai állásfoglalást, a parlamentet, a filozófiát stb. pótolta vagy helyettesítette; vagy az, hogy egyes műfajok, áramlatok „késve" jelentek meg. Már a régió leírásakor szembesítenünk kell a különböző

diszciplináktól kölcsönzött szempontokat, másfelől viszont sosem szabad felednünk, hogy irodalomról, irodalmak együtteséről van szó.

Minthogy régiónk elhelyezkedését földrajzilag határoljuk körül, e földrajzi szemponttal kell kezdenünk. Nem fölösleges, ha tisztázzuk: olyan területekre gondolunk, amelyek a régi Cseh-, Morva- és Lengyelország, illetve a történeti Magyarország határainál értek véget, részben magukba foglalták, részben „átmeneti zónaként" határolták a túlnyomórészt beloruszok, ukránok lakta területeket, illetve Havasalföldet és Moldvát. Délen ide sorolandó Horvátország és Dalmácia, az „átmeneti zónát" itt inkább a szerbek lakta vidékek alkotják. Nyugaton a szlovénok által is benépesített tartományok feltétlenül részei zónánknak. Ez egyben azt is jelenti, hogy az osztrák irodalom alkotói közvetítő szerepet vállaltak, és e közvetítés révén esetenként az átmeneti zónába sorolhatók. A földrajzi határok azonban nem mindig nyelvhatárok. Aligha lehet kifelejteni a kelet-közép-európai romantika nagyjai közül Petar Petrović Njegošt csak azért, mert Montenegro püspök-fejedelme volt. Viszont nem bizonyos, hogy a litván irodalom ide sorolható lenne pusztán azért, mert Adam Mickiewicz elbeszélő költeménye, a *Pan Tadeusz* elégikus nyitányában Litvániát hazájának nevezte. A földrajzi határok és a történelmiek sem állandóak. A középkor folyamán sűrűn változtak. Később a törökök hódításai, a XVII. század vallásháborúi, a „felszabadító" háborúk, még később Lengyelország hármas felosztása, az első, majd a második világháborút követő békeszerződések jelentős mértékben megváltoztatták a régió arculatát. Valamennyi történelmi esemény számottevő változást eredményezett a lakosság „nemzetiségi" összetételében vagy a határokban. A változások egészen a legújabb időkig a régión belül történtek, így elsősorban a belső tagozódásban mutatkoztak az eltolódások. Az első és a második világháborút követőleg azonban a változások szétfeszítették a régió hagyományosnak mondható kereteit.

Régiónkat Kelet-Közép-Európának nevezzük, tehát Közép-Európa keleti felének, nem pedig Kelet-Európa középső ré-

szének. Félreértések elkerülése végett: közép-európai jellegű ez a régió, nem kelet-európai, jóllehet „átmeneti zónáiban" közel került a kelet-európai típusú fejlődéshez. Több ok erősíti zónánk közép-európai jellegét. Legsűrűbb érintkezései, küzdelmei, földrajzi határai a fő okok, de az érintkezések közül a történeti vonatkozásokat (a kulturálisak mellett) is nyomatékosan kell hangsúlyoznunk: már a középkorban számottevő dinasztikus kapcsolatok, szerződések, perszonáluniók ténye sugallja a „történelmi sorsközösséget", ezt egészen látványosan érzékelteti az 1335-ös visegrádi királytalálkozó, általában az Anjou-ház magyarországi uralkodása, ezt a hagyományt folytatja a Luxemburgi-ház közép-európai királysága, betetőzi a Jagellók cseh—lengyel—magyar érdeket egybekovácsolni szándékozó politikája. A nyitottság ekkor inkább „Nyugat", mint „Kelet" felé érvényesült. Az inkább kezdeményezésében, mint megvasósulásában jelentős Dunai Tudós Társaság a XV. század végén – a XVI. század elején osztrák–német tagokra is számított, és általában a kulturális törekvések kiegészítő „közegeként" a magyar-, a lengyel- és a csehországi németség megkülönböztetett figyelmet érdemel. Ezt a jól kirajzolódó cseh–magyar–lengyel tömböt (a korai dinasztikus háborúk ellenére) gazdasági és politikai érdekek is összetartották, illetve többen felismerték ennek az összetartásnak szükségességét. A kulturális érintkezés pedig mindhárom ország művelődésének egyik alapvető tényezője. A huszitizmus, illetve a csehországi „menekültek" (exulánsok) hatása, a lengyel és a magyar szentháromság-tagadók munkálkodása, Comenius unosuntalan idézett sárospataki évei mellett hadd említsük a „neoprophetának" gúnyolt morvaországi Nicolaus Drabicius jóslatainak ösztönző szerepét II. Rákóczi György erdélyi fejedelemnek a lengyel trón megszerzéséért indított hadjáratában. Az érintkezések gazdag tárházából a krakkói nyomda és egyetem szerepét a magyar kultúrában (irodalomban és oktatásban), a magyar protestáns lelkészek tevékenységét Cseh- és Morvaországban II. József türelmi rendelete után, a XIX. századi lengyel felkelések cseh és magyar visszhangját,

Jan Neruda és Jaroslav Vrchlický közvetítő munkáját a cseh és a magyar irodalom egymáshoz közelítése érdekében szinte csak találomra emeltük ki. Ezek az érintkezések nem pusztán kapcsolattörténeti érdekűek. A földrajzi közelség is lehetővé tette a sűrű érintkezést, például a kereskedelmi kontaktusokat, a XVIII. század végétől a színházi vendégjátékokat (a terület német nyelvű színházaiban), muzsikusok cseréjét, a kulturális kölcsönhatások létét. Ehhez tegyük hozzá, hogy a lengyel és a magyar (és a horvát) nemesi „alkotmány" számos hasonlósága, a lengyel és a magyar (és a horvát) nemesi mentalitás, kultúra párhuzamos fejlődése zónánk egyik jellegzetessége. A nemzeti függetlenségétől különböző időszakokban megfosztott lengyel, cseh és magyar állam területén egyként több nemzetiség élt, tehát a soknemzetiségű birodalmakon belül is vegyes lakosságú területnek számított. A Kelet-Európának tekintett Oroszországtól az önálló állami lét hiánya (1795-től ez Lengyelországra is vonatkozik), a társadalmi tagozódásnak nemcsak árnyalatokban mutatkozó különbsége, a lengyel és a magyar középnemesség, illetve a cseh nemesség és polgárság egy részének a nemzeti mozgalomban játszott szerepe, a gyökeresen más típusú egyházi szervezet, illetve az állam és az egyház viszonyának eltérő jellege különbözteti meg zónánkat. Kivételként a szerbek egyházi szervezetének funkcióit, továbbá a görög katolikus és görögkeleti egyház között megosztott ukránokat és románokat említhetjük. E tekintetben az „átmeneti zóna" használható fogalomnak tetszik. A fentiekhez hasonló jellegű, kifejezetten irodalmi eltérések is fölfedezhetők. A lengyel irodalomnak a XVIII. században differenciáltabb volta nem érvényteleníti a tételt, hogy a régió része. A humanizmus, a reneszánsz, a reformáció ideológiai, irodalmi (ide számíthatjuk a bibliafordításokat és a zsoltárfordításokat is!) tendenciái mások; intenzitásban, az anyanyelvi irodalomra és irodalmi nyelvre tett hatásában, a későbbi nyelvfejlesztő és szabályozó kísérletekig érő tekintélyében – és később is: a romantika továbbélésében, például a romantikus alapozású történelmi festészet és történelmi regény XX. századra átnyúló, történe-

lemszemléletet alakító formáiban; az ezekben a regényekben ábrázolt hazafias és „elfajzott" szereplők nemzeti alaptípusnak számítanak. A nemzeti öntudat, még ha egymás ellen irányzott szándékokat sugall is, jórészt hasonló irodalmi formában jelentkezik, mint ahogy a múltszemlélet „legendái" is hasonló irodalmi ábrázolást kapnak. Ám amilyen mértékben hangsúlyozzuk a különbségeket, olyannyira szem előtt kell tartanunk a régió nyitottságát is: adott esetben az orosz–lengyel irodalmi kapcsolatok szerepét a XVII–XVIII. századi orosz művelődésben.

Közép-Európa keleti harmada sűrűn érintkezett Közép-Európa középső és nyugati harmadával. Bécs, Lipcse, Halle, Jéna, Göttinga, Tübinga és részben Svájc jelentékeny szerepet vállalt a kelet-közép-európai kultúra „nyugati", illetve a „nyugati" kultúra kelet-közép-európai közvetítésében, sőt a régió irodalmainak egymással történő megismertetésében is. Persze más-más időpontokban és eltérő intenzitással. A közvetítés többnyire eredményesnek bizonyult. Ám a közvetlen ismerkedések és érintkezések sem maradtak hatástalanok, jóllehet nyelvi nehézségek nemegyszer útjukat állták. Az irodalmainkban éppen a közvetítés szándéka és eredményessége miatt fontos német nyelvű lapok Prágában, Pest-Budán, Brünnben, Zágrábban, Pozsonyban, Lembergben sokszor vettek át egymástól híranyagot, a társasági élet eseményeit megfogalmazó cikkeket, jelentősebb mennyiségben szépirodalmat és színházi bírálatot, zenei tárgyú ismertetést. Az utazók, a diákok, a mesterlegények, a vendégművészek is sok ismeretet hoztak magukkal.

A földrajzi-történeti szempont csak meghatározott érvényességgel rendelkezik a csoportképzésben – ezt látjuk igazolva a modern szerb irodalom már említett példájával (hogy tudniillik Szerbia határain kívül alakult ki). Az irodalom elemi létfeltételei és az irodalmi termés jellege miatt az állami-politikai szempontot is előtérbe kell helyeznünk. Az már csak a kutatás előrehaladottabb stádiumában érdekel, hogy a hosszú ideig egy államközösséget alkotó népek irodalmai milyen mértékben hordoznak közös jellemzőket; és ezek a közös

jellemzők feltehetőleg csak bizonyos államközösségek meghatározott korszakában jelentkeznek közvetlenül az irodalmi művekben. Az viszont minden bizonnyal kiemelésre méltó tény, hogy a szerbek a Habsburg-birodalomban, Velencében, később Lipcsében jutottak nyomdához, Magyarországon iskolákat alapíthattak, egyesületeket, műkedvelő színtársulatokat szervezhettek – vagy az a tény, hogy a Habsburg-monarchiához tartozó Galíciában születtek az ukrán irodalom jelentős teljesítményei (persze egy időben), és nem a szláv Oroszországban, ahol éppen üldözték az ukrán nyelvet. Nemcsak az irodalom és közönsége viszonyában, hanem magában az irodalmi fejlődésben is alapvetően meghatározó lehet az állami-politikai környezet. Ilyen értelemben elemzendő a nagyszombati, majd budai Egyetemi Nyomda művelődést sugárzó, irányító, közvetítő tevékenysége. Szerdahelyi György baumgarteniánus esztétikáján nőtt föl a horvát költő és ókortörténész, Matija Petar Katančić (később maga is pesti egyetemi tanár), Schedius Lajosnak a göttingai neohumanizmustól ihletett esztétikai előadásait hallgatta a szerb Lukijan Mušicki. A közvetlen „hatás" Katančić és horvát nyelvű verseskötetében, költészetről vallott és szorosabb értelemben véve verstani (prozódiai) nézeteiben, az időmértékes verselés horvát meghonosításának kísérletében tapintható ki, valamint Mušicki felfogásában a szerb nyelvű óda hangvételéről és alkotásának lehetőségeiről.

A régebbi korszakokban még nem alakult ki az egységes nemzet, az egységes nemzeti irodalom „fogalma". Fontosabbaknak látszottak (és nemcsak régiónkban) a kisebb egységek. A hatalmas kiterjedésű központosított államoknak nem jött el még korszakuk, a széttagoltság nem kedvezett például a nyelvi egységesülésnek. Aligha beszélhetünk olyan értelemben a nemzeteszméről, mint akár a XVIII. század utolsó két évtizedéről szólva. Régiónk jelentős részében különben is a latin nyelvű irodalom virágzott. Akár az egyházi, akár a lovagi kultúra eszmerendszerébe pillantunk, a „nemzeti" eszmét nem lelhetjük föl. A kutatás általában attól számítja a nemzeti irodalom nemzeti eszméjének jelentkezését, hogy

föltámad az igény a polgári átalakulásra. Ez az igény régiónkban – tolmácsoljuk a kutatást – viszonylag későn jelentkezik, a XVIII. század végén. Mindazonáltal szó sincs arról, hogy az irodalomban ne lenne átmenet a régebbi korok univerzalizmusa és az újabb koroknak a nemzettudat meghatározta elkülönülési törekvései között. Sőt, a kétféle, egymástól valóban különböző eszmeiség egymás mellett is élhet. A problémakör végén kezdve: a szlovák költő, Hviezdoslav még 1914-ben, *Véres szonettek* (Krvavé sonety) című ciklusában is hangsúlyozza, patrióta is, azaz Magyarország fia, nem kizárólag szláv érzésű költő.

E helyt kell visszautalnunk az olasz kutató, Bonazza véleményünk szerint rosszul feltett kérdésére. Ugyanis ami Franz Grillparzernél vagy az 1815–1848 közötti időszak kisebb osztrák költőinél, mint Johann Nepomuk Voglnál, természetes gesztus, az egyáltalában nem az a nem német nyelvű, nem „osztrák tudatú" költőknél. Grillparzer és társai egynek és öröknek, „nemzetfölöttinek" és küldetésesnek látták a soknemzetiségű Habsburg-monarchiát, és osztrák, magyar, cseh tárgyú színműveikben, verseikben, mondafeldolgozásaikban a Monarchiát összetartó érzést, gondolatot dokumentálták. A hit a Pax austriacában Grillparzernál és Voglnál erőteljesen, „alapeszmeként" jelenik meg, a forradalmár osztrák költőknél szinte alig. Grillparzer jelentőségét egyébként Németh László méltatta magyar olvasói közül a legtöbb megértéssel. „Hátramaradt írásai – írja Németh László –: politikai, esztétikai, bölcseleti ítéletek kristálylapjaiba zártan védik azt az Ausztriát, mely a földről lassan az eszmék honába költözött, benne azonban úgy élt tovább, mint humánus germánság és szelíd germanizálás küldetése. Az osztrák birodalmat, melyet igazán csak Mária Terézia csinált meg, ő alapítja meg a szellemben is." Majd alább: a „Habsburg-Ausztria őneki: talaj, atmoszféra, eszme – ő maga, akiből sérelmekért nem lehet kibújni". Az ilyen érzelemvilágtól, magatartástól lényegesen fog különbözni a XX. század osztrák írójának felfogása.

Az osztrákság-tudattól lényegileg különbözött a hungarustudat, régebbi keletűnek is számított, jóllehet bomlása, ér-

vénytelenedése a XVIII. század végén megkezdődik. Küzd ellene a történeti Magyarország mindegyik „nemzetisége", látványosan szakít vele Rebreanu *Akasztottak erdeje* (Pădurea spînzuraţilor) és szinte napjainkban Krleža *Zászlók* (Zastave) című regénye. Ám Rebreanu szenvedélyes-patetikus, Krležának a Monarchia egyik közös művészeti fénykorát idéző, szecessziós mondatindákkal gazdag előadásával majd egy időben nyomokban fel-felbukkan néhány szerzőnél a közös múlt más jellegű idézése is.

A XVIII. században és még korábban nem a nyelv volt a nemzet és a nemzethez tartozás fő ismérve. Még az irodalomról alkotott felfogásban sem mindig a nyelv játszotta a döntő szerepet. A régión belül alrégiót nemcsak az egyes népek anyanyelvű irodalmai alkottak, hanem az anyanyelvű irodalmak táji változatai is. A régi horvát irodalom valójában nem egy irodalom, hanem háromféle nyelvi változatban született irodalmi alkotások sora, olyaténképpen, hogy az egyik nyelvi változatban született alkotás nemigen kapcsolódik a másik nyelvi változatban született alkotásokhoz. A szlovén nyelvi egységesülés is majd csak a XIX. században fog bekövetkezni. A szlovák katolikusok és evangélikusok jó darabig egymással alig érintkező irodalmakat hoztak létre. A magyar írókat még a XIX. század elején is némely tekintetben megosztja vallásuk, nyelvjárásuk. E megosztottság sem tette régebben lehetővé a nemzeti tudat oly mértékű kialakulását, mint amely a XVIII. század végétől fokozatosan differenciálja az addig a közös államiság tudatában élő és azt vállaló irodalmakat. A nemzeti irodalom fogalmának ettől kezdve lesz politikai töltése, addig az állami keret adott úgy békés otthont több különböző nyelvű irodalomnak, hogy az otthonosság érzése a közös tudatban volt érzékelhető. A régebbi korok írója nem látott ellentmondást a kétnyelvűségben, a több kultúra saját költészetébe asszimilálásában, a több népet magába foglaló haza eszméjében. Zrínyi Miklós magyar nyelven írta meg dédapja valóban eposzba illő küzdelmét Szigetvár védelmében. Ezt az elbeszélő költeményt adaptálta öccse, Péter horvát nyelvre. Mindketten ama ural-

kodó osztálynak voltak tagjai, amelyet a rendiség fűzött össze, nem a XIX. században oly fontossá váló nyelvi tudatú eszmeiség. Nem a nyelvi összetartozás, hanem az azonos kiváltságok biztosította közösség bizonyult meghatározó erőnek. A két-(több)nyelvű Zrínyiek nem akartak választani a magyarsághoz, illetve a horvátsághoz való tartozás között, mert ilyen választásra a XVII. században egyáltalában nem volt szükség. A kétnyelvűség természetes jelensége a régebbi koroknak. A kéziratos daloskönyvek több német–latin–magyar–szlovák éneket tartalmaznak, e daloskönyvekben különféle nyelvű énekek sorakoznak békében egymás mellett. Természetes csereközlekedés zajlik az irodalomban (nemcsak a népköltészetben). Balassi Bálint egy horvát virágének dallamára írta egyik versét, más versei fölött szlovák (vagy lengyel) nótajelzés található, Szőllősi Benedek szlovák és magyar nyelvű katolikus énekeskönyvet állított össze *(Cantus Catholici)*. S még később sem ritka a két- (több) nyelvű költő, író. Az olyan sem, aki két irodalom konvenciórendszerébe igyekszik – legalábbis egy darabig – beilleszkedni. A kétnyelvűség, a kettős irodalmiság szoros összefüggésben van az általunk hungarus-tudatnak nevezett magatartással, amely az éledő nemzeti mozgalmak támadásai ellenére is vívta egyre reménytelenebb utóvédharcait. Ez a hungarus-tudat (vagy: bohemus-tudat) szintén csak dinamikájában felfogható jelenség. A középkori univerzalitástól a késő reneszánsz és a barokk köznyelvi irodalmaiig, onnan a nyelvi ismérv kritériumától mentes államfogalomig: ebben a korszakban él. A továbbiakban a kultúra bizonyos területein őrzi pozícióit: a pesti német színház műsorpolitikájában, a magyar- és csehországi (vagy horvátországi) német nyelvű sajtó számottevő részében, illetve szerb és szlovák kiadványok egyes megnyilatkozásaiban. A hungarus-tudatnak megfelelője a bohemus-tudat, hasonló jelenség a horvát irodalomban, művelődésben is fellelhető. Torzult változatát Krleža mutatta be, ide céloz pejoratív kicsengésű „agramerstvo" fogalma (Zágráb német neve: Agram).

A politikai jellegű hungarus-tudat tarthatatlanságára, ne-

mes korszerűtlenségére először a II. József ellen kirobbanó ellenállás időszakában vetül fény, a XIX. század harmincas éveire anakronisztikussá válik. A politikai ellentétek tragikus harcokban kulminálnak 1848–1849-ben, 1867-től egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy mind kevesebb az esély a megbékélésre a küzdő felek között. E folyamatnak kísérőjelensége, de olykor előidézője az anyanyelvi irodalom, amely a nyelvi kérdést állította az előtérbe. Ám részben ellenzője is az irodalom, mivelhogy a kölcsönös fordításirodalomban nem áll be szünet, sem a kulturális közeledés sürgetésében, sőt a kölcsönhatásnak is számos példáját tudjuk idézni a történeti Magyarország nemzetiségeinek művelődését elemezve, nem is szólva az azonos államkereten belül fejlődő irodalmak párhuzamosságairól, a vegyes lakosságú vidékek kulturális sajtójának komplementáris jellegéről. A politikai elkülönülés, a támadó-védekező magatartások egymás ellen feszülése időszakában sem szűntek meg a kulturális kapcsolatok. Az iskolarendszer centralizált irányítása (1867 után) hasonló műveltséganyagot továbbított Magyarország szinte valamennyi nemzetiségének az első világháború végéig. A Monarchia közös hadserege is egyazon élménye a Monarchia valamennyi népének.

A föntebbi értelemben kell számot vetnünk a csoportképzésben az állami-politikai szemponttal, tudomásul véve a XIX. században fölerősödő divergens tendenciákat, de tudomásul véve a közös állam (most ne firtassuk, milyen jellegű) élményét. A komparatisztika kiterjedhet különböző soknemzetiségű államok meghatározóinak összehasonlítására (például ami az irodalom külső kereteit illeti); és megvizsgálhatja, meg kell vizsgálnia, mi lehet az oka annak, hogy a Monarchia nosztalgikus visszaemlékezésre is késztette egykori polgárainak egy részét, s a mai nosztalgiahullám a Monarchia művészeti korszakát, a szecessziót kiállításokkal, albumokkal, könyvsorozatokkal, konferenciákkal eleveníti föl, míg ilyen „nosztalgia" aligha képzelhető el a szintén egykor soknemzetiségű Poroszország vagy az egykori Törökország és különösképpen nem a cári Oroszország után. Az 1918 után a Monar-

chia romjain létrehívott államok, Csehszlovákia, Jugoszlávia, „Nagy"-Románia éppen úgy felszabadulásként értékelték-ünnepelték megalakulásukat, mint Lengyelország vagy Finnország, de sem Lengyelországban, sem Finnországban (vagy akár Görögországban) nem akadt olyan író, aki Čapekhoz hasonlóan nyilatkozott volna a kényszerű együttélés évszázadairól. Az a fajta tudat, amelyet hungarusnak és bohemusnak mondtunk, bizonyos értelemben a lengyel kultúra egy korszakában is fölfedezhető, minthogy a felosztás előtti lengyel állam szintén több nemzetiségű volt (és a két világháború közötti periódusban is az lett, ismét), de az irodalmi alkotásokban olyan, sok tekintetben a művek eszmeiségét részben meghatározó szerephez, mint a Magyarország és a Csehország területén keletkezett művekben, nemigen jutott.

A főleg írók, publicisták által hangoztatott történelmi sorsközösség gondolata (inkább válsághelyzetekben került elő régebben) a közös küzdelmekre, a törökellenes harcokra, nemegyszer közös felkelésekre utal vissza. Az 1850-es esztendőkben különös hangsúlyt kap a szerb és a magyar irodalom „rokonulásának" ideája. A szerb és a magyar sajtó több ízben hangoztatja mint megvalósulás előtt álló jelenséget, jóllehet nem történt más, mint hogy néhány szerb művet (főleg népköltészeti alkotást) magyarra, néhány magyar művet pedig szerbre fordítottak. Ennek a gesztusnak azonban a közös elnyomó elleni közös fellépés lehetősége adott a valóságosnál messzehatóbb jelentőséget. A szerb–magyar összefogáshoz hasonló közös fellépés lehetősége horvát–magyar viszonylatban is fölvetődik, jóval csendesebben és mérsékeltebb gesztusokkal, sőt még a magyar szabadságharc ellen csapatot toborzó-vezető szlovák Jozef Miloslav Hurban is ilyen verset írt: „Ki választhatja szét, Mit összefont az ég, Szlovákot és magyart Ki választhatja szét?" Mindez azonban csak részben politikai jellegű, a közeledési kísérletek ekkor és később (néhány kivételtől eltekintve), főleg ami az eredményességet illeti, az irodalomban és a tudományban kapnak pontos körvonalat. A magyar folklorisztika korai kiváló képviselője, Erdélyi János derengteti föl a népköltésze-

tek tanulmányozásából levonható eredmények perspektíváját, a Duna-táji harmónia később Bartók Bélától hangoztatott eszméjét.

Jókai Mór programot dolgozott ki az 1850-es években, amelyben a korszakra (és általában a romantikára) jellemző módon a magyar irodalom „missióját" fejti ki. Egyként fontos, hogy irodalomról és hogy küldetésszerű feladatvállalásról van szó. Eszerint a magyar irodalom hivatása: bizonyítani a „magyar nemzeti művelődés kifejlettségét", összefogni a magyarságot, végül „végbevinni azt a nagy munkát, amit sem fegyverünk, sem diplomatiank nem tudott befejezni: a velünk egy hússá, de nem egy lélekké vált nemzetiségek meghódítását". A továbbiakban tisztázza, mit ért „hódításon": „lelki egybeolvadását az értelmiségnek, melynek közös útján találkozva, egymást buzdítva, elismerve, ami nekünk szent, másnál is megbecsülve, az erősebbek fitymálását, mit velünk éreztetnek, nem fizetve vissza a nálunk kisebbeken; elérjük azt a nagy diadalt, melyben mindenik fél nyert és egyik sem vesztett." Majd alább: „Mi baj támadhatna abból, ha felmutatnók, hogy íme a lengyel, a szerb, az oláh, a cseh, stb. fajok minő szellemi életet élnek? mint haladnak ipar és gazdászat terén? költőik miről énekeltek?" A magyar irodalom küldetése az tehát, hogy ismertesse a kisebb literatúrákat, „elkezdve a behízelgőbb szépirodalmon, a reáltanulmányokig". A cikk visszhangjaképpen jelent meg magyar fordításban a kor legjobb horvát költőjének, Ivan Mažuranićnak *Csengics-Szmail-aga halála* (Smrt Smail-age Čengića) című elbeszélő költeménye magyar fordításban, ismertetések a román és a szerb népköltészetről, valamint egy románból fordított cikk a román irodalomról.

Az államkeret közössége a nyelvrokonságtól függetlenül megkönnyítheti a kulturális kapcsolatokat, a kölcsönös fordításirodalom kialakulását, irodalmak egymásra hatását. Régiónk irodalmai között – részben közvetítő nyelv, rendszerint a német segítségével, részben közvetlenül – jelentősnek mondható ez a szellemi csereforgalom. Az államkeret azonossága, illetve a sorsközösség átérzése az irodalomban is

éreztette hatását, hozzájárult hasonló magatartásformák kialakulásához, hasonló költőtípusok jelentkezéséhez. A lengyel irodalom bizonyára nem keltett volna olyan élénk érdeklődést, ha a lengyelek felkelései, függetlenségükért folytatott harcai, a Magyarországra menekült lengyelek elbeszélései nem visszhangoztak volna.

Egészen szembetűnően figyelmeztetnek erre a tényre a romantika első nemzedékének költészetében mutatkozó párhuzamosságok. Ahogyan a klasszicizmusból átnőttek a romantikába; ahogyan szembefordultak pályájuk kezdeti szakaszának eszmeiségével és költészeti kánonjával; ahogyan megteremtették a világirodalomba való belépés feltételeit; ahogyan a hagyományos műfajokat transzponálták: még a részleteket tekintve is látványosak a párhuzamok. A hasonlóságok mellett azonban nem kevesebb figyelmet érdemelnek a „genetikus" kapcsolatok. A Vörösmarty Mihály által is szerkesztett *Athenaeum* részleteket közölt Mickiewicznek *Księgi narodu i pielgrzymstwa polskiego* (A lengyel nép és zarándokság könyvei) című művéből (azért nem az egészet, mert a cenzúra ezt megakadályozta), France Prešeren Mickiewicznek fordítója volt, Karel Hynek Máchárol azt is tudjuk, hogy tanulmányozta Mickiewicz műveit, Prešeren és Mácha személyesen találkoztak, Vörösmarty ódáinak és elégiáinak egyik ihletője a lengyel helyzet stb.

Az 1830-as évek látványosan jelzik a nemzetfogalomban beállt változásokat. 1832-ben megjelent Ján Kollár eposzának, a *Slávy dcerá*nak (A dicsőség leányának) harciasabb, bővített változata, 1833-ban jelenteti meg a szlovák Samuel Hoič már címével sokat mondó, a vélt és a valóságos nemzetiségi sérelmeket felpanaszló, egyben újfajta nemzetelképzelést hangoztató röpiratát: *Sollen wir Magyaren werden?* (Magyarokká kell-e lennünk?) 1838-ban adja ki a horvát Janko Drašković nemzeti tetteket, nemzetiesedést, nyelvi tudatot sürgető brosúráját *Ein Wort an Illyriens hochherzige Töchter über die ältere Geschichte und neueste Regeneration ihres Vaterlandes* (Egy szó Illíria szebb keblű hölgyeihez a régi történelemről és a haza legújabb regenerációjáról) címmel,

1836-ban kezdi kiadni a cseh történész, František Palacký cseh történetének (*Geschichte von Böhmen* – Csehország története) német nyelvű változatát, amelyben szintén körvonalazódik az új, nyelvi alapozású nemzetfogalom, az 1830-as évek elején sorra látnak napvilágot a *Kritikai Lapok* című folyóiratban Bajza József és Toldy Ferenc polémiái, itt számolnak le (vagy kísérlik meg a leszámolást) magyar szerzők hungarus-elképzelésével. Mindezekben a művekben a nemzeti karakterisztikum hangsúlyozása a cél, és ezáltal ama népegyéniségnek körvonalazása, amelynek be kell töltenie hivatását a történelemben, olyképpen, hogy a lehetőségig kifejleszti önmagát. A differenciálódás, a nemzetté válás ideológiáját fogalmazzák meg szerzőink. Ám ugyanakkor, amikor a nemzeti függetlenség, a nemzeti öntudat apologétái, a valódi vagy vélt nemzeti sajátosságokat értékkategóriákká emelik, mind tudatosabbá válik a világkereskedelem révén létrejövő közeledés eszméje a nemzetek között, és ezáltal a Goethe által kimondott világirodalom-gondolat érvényesülése. Az integrálódás és a differenciálódás tendenciái majdnem egyszerre jelentkeznek, a differenciálódásé az irodalom és a politika révén, az integrálódásé mindenekelőtt az európai irodalmakkal való lépéstartás és a nagyobb közösség keresése által. Árulkodó Ján Kollár szóhasználata a szlávok irodalmi kölcsönösségéről szólva:

„Az irodalmi kölcsönösség [...] valamennyi néptörzs közös részvétele nemzeteik szellemi termékeiben; valamennyi szláv dialektusban kiadott írások vagy könyvek kölcsönös megvásárlása, olvasása [...] Ebben a kölcsönösségben valamennyi törzs és nyelvjárás mozdulatlanul megmarad a maga helyén, de kölcsönös tevékenységgel és vetélkedéssel segítik elő a közös nemzeti irodalom virágzását..."

Egyfelől az egyes szláv nemzeti irodalmak, másfelől a más szláv nemzeti irodalmak által megtermékenyített szláv nemzeti irodalmak: ilyeténképpen alakul ki a közös szláv szelleminemzeti produkció. Még egyértelműbben utal az integrálódás és differenciálódás együtt jelentkező igényére Toldy Ferenc:

„Jelenkorunk két nevezetes tüneményt mutat a' szellemvilágban. A' falak, mik eddig a' népeket elválaszták egymástól, leomlottak, élénk közlekedés hordja végig az eszmék zászlait kelettől nyugotig, 's a' világliteratúra' fogalma soha sem állt közelebb létesüléséhez, mint most. De e' mellett 's egy részint épen a' szellemi öszveolvadás megelőzésére, részint a' politicai események következtében, a' *népi* 's a' *nemzeti* elem mind nagyobb és nagyobb tiszteltetést szerez magának nem csak e' vagy ama' haza tagjai, hanem a' külsők előtt is..." Toldy Ferenc a továbbiakban bizonyítóanyagképpen a svéd, a dán, a holland, a cseh, a lengyel, a magyar és a szerb irodalmat említi. Itt jegyezzük meg, hogy Toldy Ferenc beszámolt a cseh, a lengyel és a szerb irodalom újabb eseményeiről is.

Kollár szláv irodalmi kölcsönössége és Toldy Ferenc világirodalom-gondolata kiegészül azokkal a törekvésekkel, amelyek az eddig *hazának* hitt és tudott *államban* az anyanyelv és az anyanyelvű irodalom pozícióit akarják erősíteni, akár oly módon, hogy az elidegenítettnek és elfajzottnak tartott rétegeket vissza akarják csalogatni az anyanyelv és ezen keresztül a „hazafiság" berkeibe. Ez természetesen nem zárja ki

– egyfelől azt, hogy az irodalmi tudat továbbra is nyitott legyen, azaz változatlan intenzitással fogadja be a fejlettebbnek vélt irodalmak felől érkező impulzusokat;

– másfelől azt, hogy az egyébként saját nemzeti létükért küzdő írók, gondolkodók egymást figyeljék, egymás eredményeit a maguk műveiben hasznosítsák, és ha fordításokkal nem, legalább rejtett átvételekkel igazolják az egymás ellen irányított, alapszándékaiban azonban közös gondolkodást.

Ennek a kétirányú irodalmi mozgásnak további következményei:

1. Kialakul a recepciónak a zóna irodalmaira jellemző módszere.

2. Kialakul egy érvrendszer, amely nagyjában-egészében ugyanazokból az elemekből épül föl.

3. Továbbra sem szűnik meg a kétnyelvűség, a többnyelvűség, a két vagy több kultúrában való részvétel.

4. Ugyanazok a múltbeli egyéniségek, költők, hadvezérek, államférfiak, események több irodalomban szolgálják a nemzeti tudat erősítését, ezzel együtt ugyanazok a toposzok hasonló kifejezésmóddal több nemzeti mozgalom érvrendszerének pilléreit alkotják. Emlékeztessünk Hunyadi János, Mátyás király, Zrínyi Miklós vagy Csák Máté megjelenítésére a kelet-közép-európai irodalmakban.

5. Minthogy a külföldi irodalmakból többé-kevésbé ugyanazokat a szerzőket és ugyanazokat a műveket (vagy ugyanazokat a típusú műveket) adaptálják az egyes kelet-közép-európai irodalmak, a műfaji, a prozódiai, a poétikai gondolkodásban is számos hasonló tendencia figyelhető meg (a prozódiai harcok nagyjából egy időben osztják táborokra a cseh, a szlovák, a magyar irodalmat, és nagyjából egyazon cél lebeg a vitázók előtt: a nemzeti versidom meghatározásának kísérlete; a horvát Matija Petar Katančić is hasonló gondolatokat emleget verseskötete kísérőtanulmányában). Az 1830–1840-es esztendőkben Goethe, Byron, Mickiewicz, fokozatosan az előtérbe nyomulva: Heine, részben Dante, Victor Hugo, alacsonyabb szinten August Kotzebue, majd Eugène Sue művei visszhangzanak a leginkább, az eleinte általánosan népszerű Herderrel szemben lassan-lassan Hegel történetfilozófiája lesz a fő hivatkozási forrás.

6. A recepció mezejének szélesedésével párhuzamosan lesz mind lényegesebb jellemzője a művelődésnek a „nemzeti" elem, amely a nemzeti „hagyományok" újszerű asszimilálását teszi lehetővé. Ezáltal utat nyit a historizmusnak, a nemzeti történelem szakszerűbb, levéltári kutatásokat is igénylő művelésének. Jóllehet nem mond le a népszerű és nagy hatóerejű nemzeti legendák nemzeti történelemmé emeléséről. Mégis, finomodik a történetírás módszere, és ezzel párhuzamosan új műfaj jelentkezik, előbb szerényebben, majd egyre erőteljesebben: a történeti regény.

Ezek a megkülönböztető jegyek talán a legkevésbé a korszak (a XIX. század első fele) lengyel irodalmára jellemző-

ek, hiszen jó darabig az emigrációban írják a legjobb lengyel verseket, színműveket, poémákat, a többi kelet-közép-európai irodalomban azonban fellelhetők. Pillantsunk vissza a vígjátékokra! Természetesnek érezzük, hogy a külföldieskedő a német és a lengyel vígjátékokban francia szavakat kever a beszédébe, a magyar komédiákban német, a szlovákban viszont magyar kiszólásokkal teszi nevetségessé magát. A lengyel és a magyar nemesi-kisnemesi, udvarházi környezettel szemben a német és a szlovák kisvárosi környezet a vígjátékok színhelye. A „nemzetiesítés" hasonló példája, hogy Ernst Moritz Arndt *Was ist des Deutschen Vaterland?* (Mi a németek hazája?) című hazafias éneke horvát és cseh hazafias énekké vált, persze megfelelő átültetésben. A magyar népszínművek számottevő szerb színpadi karriert futottak be. Szemléletes példával szolgál Sziklay László szlovák–magyar viszonylatban: már említettük Csák Mátét mint a szlovák és a magyar irodalom közös hősét, akinek vajmi kevés köze volt a XIII. század végének – a XIV. század elejének oligarchájához. Kisfaludy Károlytól Székely Józsefig a magyar függetlenség bajnokát látták benne magyar szerzők, a szlovák nemzeti mozgalom vezetője, L'udovít Štúr viszont a szlovák függetlenség bajnokaként énekelte meg.

A világirodalmi jelenségekre való reakciók – a sok látszólagos hasonlóság mellett – lényeges különbségeket rejtenek. A szlovén, a lengyel, a cseh, a magyar és részben a szerb romantika nem eposzi jellegű verses epikájához, eposzi funkciójú műveihez jótékonyan hasznosította mindazokat a műfaji, hangvételi, eszmei és nemegyszer verselési újításokat, amelyek Byron nevéhez fűződnek (illetve amelyet a kelet-közép-európai utókor Byron nevéhez fűzött); Petőfi Sándor az 1840-es esztendőkben látványosan számol le a byroni típusú költői magatartással, nem utolsósorban a néptribunivá teszi költői attitűd kedvéért. A Štúr-iskola költői, tehát a szlovák romantika képviselői azonban más módon indokolják Byron-ellenességüket (szinte csak Janko Král', a Petőfivel oly rokon szlovák költő a kivétel). Antibyronizmusuk ugyanis erkölcsi indíttatású, összefügg a szlovák irodalom retorikus-

didaktikus-teológiai hagyományaival, a bizonyos fokig leszűkített határú költészetfelfogással, amelybe – a teológiai hagyományba beleilleszkedve – messianisztikus elemek is keverednek.

De akármennyi különbséget találunk is zónánk irodalmaiban, sokkal több választja el a „nyugati" irodalmaktól. Még akkor is, ha a világirodalomba való (szinte kinyilvánított) belépés szándéka zónánk valamennyi irodalmát jellemzi a XIX. század első felében.

A világkereskedelembe való bekapcsolódás, a gazdasági felzárkózás, a politikai függetlenség kivívása egyfelől, a világirodalomba való belépés, a műfajok, a tónusok teljességének megteremtése, azaz a teljes irodalmi rendszer és funkcionáló irodalmi élet, az anyanyelv érvényre juttatása másfelől: aligha kételkedhetünk abban, hogy a két „folyamat" között szoros a kapcsolat, de abban sem kételkedhetünk, hogy a két folyamat elemzése más-más módszert igényel. A hasonlóságok és eltérések másképpen jelentkeznek a gazdasági-politikai, másképpen a művészeti-irodalmi szférában, a szűkebb és tágabb kontextus is más-más elemekből tevődik össze.

Ezért (összegezés helyett még egyszer rögzítve gondolatmenetünk főbb pontjait) kiemeljük a földrajzi, az állami-politikai, a tágabb értelemben vett művelődéstörténeti és a szűkebb értelemben vett kulturális (s ehhez szorosan tapadó: irodalmi) szempontot, mint amely szempontok eligazíthatnak a régió jellegének kérdésében. Bár a szükségesnél talán valamivel kevesebb szó esett róla, a nyelvi és az etnikai szempontok sem hagyhatók figyelmen kívül, különösképpen nem századunk felé haladva a tárgyalás során. Kiemeljük azt is, hogy más tárgyalási módot igényel a latin vagy az óegyházi szláv univerzalitásának korszaka, mást az anyanyelvi irodalom jelentkezésének, kibontakozásának periódusa, megint mást a nemzeti irodalom differenciálódási törekvéseinek folyamata, végül pedig a legújabb időszak. Ezek egyben a régió irodalomtörténeti periódushatáraiként is elképzelhetők. Ám ezeknek megállapításához feltétlenül szükséges az egyértelmű terminológia. Olyan (sokszor fölösleges szenvedélyesség-

gel emlegetett) fogalmak tisztázására volna szükség, mint „nemzet", „nemzeti művelődés", „nemzeti irodalom". Nyilvánvaló, hogy fogalomtörténeti kutatások nélkül könnyen kerülhetünk tévútra. Hiba, ha a mai terminológiát vetítjük vissza olyan időszakra, amelyben még az adott fogalom nem volt használatos – vagy nem a mai értelemben volt használatos. Figyelmeztető példa, hogy az 1819-ben Stuttgartban kiadott *Conversationslexikon* még nem közölt önálló szócikket „Nationalliteratur" (nemzeti irodalom) címen, míg a Bécsben 1831-ben, majd Stuttgartban 1836-ban megjelentetett hasonló lexikon már igen. Ez utóbbiból idézünk: „Nemzeti irodalom avagy annyi mint egy nemzet irodalma, avagy az irodalom ama része, amely közvetlenül az egész nemzetnek szól, a nemzet részére készül..." S a folytatás: „Az irodalom magasabb szempontból tekintve a világirodalom gondolatává válhat."

Az azonos időszakból származó, jórészt a német mintát alapul vevő magyar lexikon még határozottabban utal a „nemzeti művelődés" fontosságára. A lexikon szerint „csak ott fejlődhetik ki, hol valamelly nemzet egy testet képez, mellyet közös nyelv, közös szokások, törvények és származás jelölnek". A nemzeti művelődés azonban nem jelenthet elzárkózást. A „humanitás" eszméje a kereszténység elterjedése óta szabályozza az emberek, a népek, a nemzetek egymás közötti viszonyát. Amit a német lexikon „magasabb szempontnak" nevezett, az a magyar lexikonban a Herderre utaló „humanitás"-gondolatban öltött testet, mint ahogy Ján Kollárnak a szláv kölcsönösségről hirdetett utópiájában is van szerepe a Herdertől átvett humanitásgondolatnak. Ez a kettősség, tudniillik a nemzeti művelődés (irodalom) és a világirodalom: valamennyi nemzeti irodalmi mozgalomban, valamennyi irodalmi irány eszmeiségében, valamennyi költő gondolatvilágában és „világképében" helyet kap a XIX. század első felében.

Gondolatmenetünkben azt igyekeztünk demonstrálni, hogy az orosz és a balkáni, illetve az osztrák–német irodalom között élő, fejlődő irodalmak bármily belső tagozódással is

szintézisben egybefogható irodalmi-kulturális régiót alkotnak. Ennek a régiónak a „határain" az orosz, az osztrák (német), illetve a balkáni irodalmakkal érintkező kulturális sávokat találunk. Régiónk jellemzője a „történelmi sorsközösségnek" nevezett, nyelvi és etnikai rokonságtól részben meghatározott, részben független párhuzamos, hasonló történelmi és kulturális fejlődés, jellemzője továbbá a sűrű érintkezés, melynek formája többnyire nem a „hatás", kevéssé a recepció, illetve csak meghatározott fokig az átvétel, a fordítás, hanem a népek, nemzetiségek együttéléséből adódott helyzet lereagálása. A kulturális együttélésnek nem különleges, hanem természetes jelensége a századunkig gyakran föllelhető két (több)-nyelvűség. Aligha hagyható figyelmen kívül a recepcióformák változatossága, amely nem külső formájában, hanem a „hazai" hagyományokhoz kapcsolódásának módjában mutat egyedi, illetve regionális változatokat. Az irodalmi irányzatok, áramlatok nagyrészt hasonló jellege, a műformák, műfajok, versformák rendszerbe illeszkedésének sajátosságai, az irodalmi műfajok kialakítása körüli küzdelmekben található párhuzamosságok, az esztétikai nézetek forrásvidékének azonosságai a XVIII. század közepétől (és részben már előbbről is) még hangsúlyosabbá teszik régiónk tételezésének jogosultságát, melyet kezdettől legalábbis földrajzi, történelmi, illetve művelődéstörténeti érvekkel is alátámaszthatunk. Segítségül hívhatjuk a folklorisztikát, rámutathatunk a folklór iránt feltámadt érdeklődés egyre tudatosabb voltára a XVIII. század második felének kelet-közép-európai irodalmaiban, ezzel párhuzamosan a hasonló reagálásokra Herder nép-, népköltészet- és történetfelfogására, népköltészetinek nevezett (vagy annak tartott) dalok, énekek gyűjtésének szándékára, majd a főleg innen, de más forrásokból is (például Rousseau-tól) eredeztethető nemzet-, állam- és népdalfelfogásokra, a népköltészet és a műköltészet „viszonyának", illetve a népiességnek a nemzeti irodalom kialakulásában játszott szerepére.

Kelet-Közép-Európának neveztük ezt a régiót, érzékeltetve, hogy a közép-európai zóna keleti oldalán terül el, de

elválasztva a bizánci-pravoszláv alapozású kultúrától (és nagyrészt hatástól is!), jóllehet a régi időszakokban a szerbek és az ukránok művelődésében nem csekély szerepe volt az egyháznak. Bár az is igaz, hogy az újabb korszak szerb íróinak szemlélete (például Obradović) éppen az egyházi hierarchia ellen irányult, és a szerb irodalmi nyelv megteremtése is együtt járt a hagyományos (egyházi) világkép ellen vívott küzdelemmel.

Kelet-Közép-Európa nem merev és nem zárt történeti, művelődéstörténeti és – felfogásunk szerint – irodalomtörténeti kategória, hanem olyan, többszörös változáson átment régió, amely az irodalmi és művelődési „aranykorokban" látványosan, máskor kevésbé látványosan reprezentált egy bizonyos kulturális, irodalmi helyzetet vagy állapotot, létrejönni segített egy bizonyos költői-írói-tudósi magatartást, s ezzel meghatározta bizonyos típusú irodalmak együttes elhelyezkedését a nagy európai, európai nyelvű kultúrák között. A régió határait tágította a goethei értelemben vett világirodalom-gondolat jelentkezése; tágította a szláv kölcsönösség képzete több variációjának kidolgozása, és ugyancsak tágította a világirodalom különféle alkotásainak fordítások révén történő nemzetivé asszimilálása. A szláv irodalmak költői, gondolkodói ugyan a szláv irodalmak rokonságát, nyelvi alapú kölcsönösségét hirdették, mégsem tehettek úgy jó lelkiismerettel, mintha a kelet-közép-európai régión belül, illetve azon kívül más irodalmak ne léteznének, más irodalmi jelenségeket ne kellene tudomásul venni. A szerb és a horvát irodalom „balkáni" érdekeltsége eleve kétségessé teszi a tisztán szláv alapú komparatisztika kizárólagos voltát, de az erős közép-európai tudatú cseh irodalomban is rábukkanunk a másféle tájékozódásra, nem is szólva a lengyel irodalomról.

A régió belső tagozódása számon tartandó tény: a nemzeti irodalmak „aranykora" (most nem azt firtatjuk, hogy fikcióról van-e szó, vagy valóban valóságról) nem egyidejű. Ennek következtében irodalmak differenciáltságában is olykor számottevő az eltérés. Ez abban is megnyilvánul, hogy egyes irodalmi irányzatok bizonyos irodalmakban csak részlegesen

jelennek meg, más irodalmakban ugyanakkor sokkal teljesebben. A belső tagozódás vizsgálatakor is érvényesítenünk kell a művelődéstörténeti, esztétikai, irodalmi szempontokat. A politika- és a gazdaságtörténet módszerei nem igazítanak el: a lengyel államiság megszűnése a XVIII. század végén, a XIX. század második felének oroszosítása és németesítése sem tudta megtörni a lengyel irodalom lendületét, az irodalmi (kulturális) hagyományok megsemmisíthetetleneknek bizonyultak. A pozitivizmus lengyel megjelenése olyan tudományos és irodalmi fejlődést eredményezett, amely visszahatott a társadalmi-politikai gondolkodás és mozgalom fejlődésére. Ugyanakkor a kedvezőbb helyzetű cseh irodalomban az „ócsehek" és „ifjúcsehek" küzdelme hozott ugyan bizonyos eredményeket, de messze nem olyan jelentőseket, mint a lengyel irodalméi. A szlovák művelődés a XIX. század második felében csak a militánsan nemzeti, össz-szláv eszméket hirdető konzervatív tábor ellenében mutathatott fel világirodalmi értékeket. Nevezetesen a zsengéinek egy részét magyar nyelven író, Petőfit, Aranyt és Madáchot fordító, a magyar irodalmat, kultúrát mindvégig számon tartó Hviezdoslav költői-fordítói munkásságában. Az elavultnak ható és az 1840-es esztendők irodalmában bizonyos mértékig a regény funkciójával rendelkező elbeszélő költemények írásával Hviezdoslav még a század végén is képes volt a szlovák élet „enciklopédiáját" adni. A XIX. század végének erőteljes lengyel, cseh vagy magyar regényirodalmához képest ugyanakkor a szlovák regény korszerűtlennek minősíthető. Mégis, ezekben a korszerűtlen regényekben megjelenik az, akit e korszerűtlen regényírók a kor szlovák emberének tartottak, megjelenik a regényíró elképzelése a társadalomról, az államról, a szlovákok feladatairól, s a leegyszerűsített emberábrázolás ellenére ama „kontextus" is, amelyben a szlovák irodalom inkább lírai termésével tud figyelemre méltót mondani.

Kelet-Közép-Európa olyan kategória, amely a dolgozatunkban említett nemzeti irodalmak átfogó-szintetikus vizsgálatát teszi lehetővé. Nem önkényes hasonlítgatások, hanem az irodalmak fő tendenciáinak szembesítésével.

A szembesítés itt az érintkezések, a kölcsönhatások, a fordítások, az átvételek, a vitairatok és a tudatos szembefordulások historikumát és változatait is magába foglalja. Tehát az összehasonlító irodalomkutatás alapterületeit: az érintkezések és a kapcsolatok-kapcsolódások világát és az ezektől független hasonlóságokét és eltérésekét. Minthogy nem zárt rendszerben gondolkodunk, a régiót mintegy közbülső állomásnak tekintjük a nemzeti és a világirodalom között, anélkül hogy bármiféle hierarchikus vagy értékelési mozzanatot hangsúlyoznánk. Olyan közbülső állomásnak tekintjük, amelynek elemzése a nemzeti irodalom meghatározott tendenciái alakulásának vélt vagy valódi törvényszerűségeit is szintetizálja olyképpen, hogy egy nagyobb egységben elfoglalt helyét igyekszik kijelölni. A regionális szintézisben nem az egyes irodalmak matematikai összege, hanem az alapvető sajátosságok, fejlődési tendenciáik magasabb szintű summázata található. Egyes nemzeti irodalmi tendenciák más nemzeti irodalmakon át tükröztetve kerülnek elemzésre. Régiónk a sokszínű európai irodalom (pontosabban: európai nyelvű irodalmak) viszonylagos önállósággal rendelkező, a többi régiótól eltérő sajátosságokkal rendelkező irodalomcsoportja.

Az előző fejezetben néhány példa demonstrálta, milyen körültekintéssel kell eljárnunk, ha például olyan fogalmakat használunk, mint „nemzeti ébredés", „nemzeti irodalom" vagy akár „ütemeltolódás". Ez utóbbi átérzése, a XVIII. század második felétől a kelet-közép-európai gondolkodóknak a „nyugati" kihívásokra adott válasza természetszerűleg nem lehet azonos azzal az inkább elméleti, mint konkrét vonatkozásokban gazdag fogalommal, amelyet a XX. század teoretikusai is elsősorban leírtak, kevéssé jártak viszont körül. Ugyanilyen nehézségekkel találkozunk, ha a nemzeti ébredésnek a szlovák, a cseh és más, elsősorban szláv nemzeti irodalomtörténetekben használatos korszakmegjelölését próbáljuk egyrészt egy szélesebb kelet-közép-európai vagy netán kelet-európai irodalmi szintézisben érvényesíteni, másrészt az egyes nemzeti irodalmak stílusirányainak elemzéséhez felhasználni. Azonnal kitetszik, hogy a „nemzeti ébredésnek" nincsenek „stílusai", olyannyira másnemű fogalomkörbe tartozik például a rokokó és a nemzeti ébredés vagy a rendkívül vitatható, mégis elterjedt szentimentalizmus (érzékenység) és a nemzeti ébredés, hogy sem alá-fölé rendeltségi viszonyban nem tudjuk láttatni, sem pedig mellérendeltségi viszonyban. Egy politikatörténeti meghatározás kerül szembe olykor irodalmi-képzőművészeti szempontú-alapozású megjelöléssel.

Más kérdés, hogy a felvilágosodás sem irodalmi-képzőművészeti fogantatású, viszont az is igaz, hogy mind a művek eszmeiségében, mind pedig a művekből pontosan kiolvasható költői magatartásokban (az érzékenység nem csupán stílus, mentalitás is, dė a „romantikus költő" meghatározás is jelzi a világgal, a társadalommal szemben elfoglalt viszonyt) jelen van; így a felvilágosodás és rokokó, felvilágosodás és klasszicizmus, felvilágosodás és érzékenység ugyan nem teljesen azonos körből származnak, mégis kiegészítői lehetnek egymásnak, netán értelmezhetik, jobban átláthatóvá tehetik egymást. A nemzeti ébredés vagy magyar viszonylatban a reformkor az irodalomtudományban olyannyira elfogadottá válik-vált – jóllehet időhatárai kijelölésében időnként fellángolnak a viták –, hogy ezúttal eltekinthetünk a behatóbb elemzéstől. Mindössze azt jegyeznénk meg, hogy jellegzetes kelet-közép-európai képződmény az oly fogalmak, irodalmi korszak-megjelölések kialakulása, mint a XVIII. század második felében bekövetkező újjászületés, a nemzeti ébredés és így tovább. A XVIII. század második felében szembesültek régiónk gondolkodói, írói, történetírói a nép, a nemzet általános elmaradottságával a fejlett „nyugati", általában angol, francia és holland, kis részben német viszonyokhoz képest, s ennek leküzdésére kezdtek szervezkedni, nyelvi törekvéseket megalapozni, társaságokba tömörülni, almanachokat, gazdasági egyesületeket, folyóiratokat tervezni. Az ilyen és ehhez hasonló (például az anyanyelvi színház, színjátszás megteremtésére irányuló) törekvések nyomán kapta nevét a korszak, mintegy az előző, az anyanyelvet – olykor csak látszólag – kevéssé kultiváló korszakkal szemben. Nevezték ezt az előző korszakot a „sötétség" korszakának, a nemzetietlenség korszakának is. Mennyire jellemző, hogy például a „sötétség" mint korszakjelölés egy romantikus regényírótól származik! A nagy hatású regényíró, Alois Jirásek adta a szabad cseh (protestáns) gondolat száműzetéséről, a jezsuiták mesterkedéséről, a véres ellenreformációról szóló regényének ezt a címet, és innen nevezte jó darabig a cseh művelődéstörténet a fehérhegyi csatától (1620-tól) nagyjá-

ban-egészében a XVIII. század utolsó harmadáig a sötétség periódusának a jelzett másfél századot. Elmarasztalta az anyanyelv ügyének elhanyagolása, a nemzetietlenség, az irodalom alacsony színvonala miatt, s mit sem vett tudomást az ekkor virágzó cseh barokkról, amely – igaz, nem elsősorban az irodalomban, hanem – a zenében és a képzőművészetben ért el európai jelentőségű eredményeket. Azóta a cseh barokk-kutatás bemutatta, hogy e korszak az irodalomban sem volt a hanyatlás másfél százada, és nem csupán a száműzöttek hoztak létre magas színvonalú műveket. A magyar XVIII. század Bessenyei György műveinek kiadásáig (1772-ig) részesült hasonló megrovásban. Nemzetietlennek titulálták az 1711–1772 közötti korszakot irodalomtörténészek és történészek, a legjobb esetben az „erőgyűjtés" periódusának, némileg szépítve azt, hogy e nézet képviselői szerint ebben a néhány évtizedben semmi lényeges nem történt, ami méltó lett volna az irodalomtörténészek feljegyzésére, kivéve a Rákóczi Ferenc-szabadságharc néhány utózöngéjét (mint például Mikes Kelemen *Törökországi leveleit*). Csak az utóbbi esztendők kutatásai derítettek fényt arra, hogy milyen izgalmas változások játszódtak le a magyar művelődésben ezekben az évtizedekben, nem mindig és talán nem elsősorban magyar nyelven, hanem németül és latinul, nem feltétlenül szépirodalmi művekben, hanem értekezésekben, a társtudományok alkotásaiban, röpiratokban, illetve olyan magyar nyelvű versekben, amelyek a következő korszak szemléletének elfogadása és általánossá válása miatt kiestek az emlékezetből. Ugyanígy kellett fölfedezni a XVIII. század második felének–XIX. század első felének polgári közköltészetét a szerb irodalomban, ugyanígy kellett kihallani a XVIII. század második felének kéziratos daloskönyveiből a magyar, a szlovák, a német nyelvű verseket, amelyek az anyanyelvű költészet folytonosságának bizonyítékán túl bizonyos szemléletváltozást is kifejeztek, mentalitást is érzékeltettek.

Ennyi talán elég ezen a helyen annak igazolására, hogy legalábbis felülvizsgálatra szorul a „nemzeti ébredés", az „új-

jászületés" irodalomtörténeti fogalomként kezelése, abszolút korszakjelölésként való használata. Abban a korban vált elfogadottá, szinte kötelező érvényűvé, amelyben romantikus regények formálták a közgondolkodást, hangsúlyozták a történeti fejlődés kizárólagosan nemzetire orientáltságát, amelyben történészek az adatok szorgalmas gyűjtése mellett nem riadtak vissza attól, hogy ellenőrizhetetlen legendák, mondák alapján tárgyaljanak nemzeti „őskort", amelyben az önálló nemzeti létért – rövidebben: a nemzeti függetlenségért – folytatott küzdelem határozta meg írók, költők, gondolkodók, szaktudósok magatartását, írásmodorát, elvrendszerét. Éppen azért kellett a „nemzeti ébredés" fogalma. Hiszen a nemzet lett minden érték legfőbb értéke, ezt a jelenben nem független nemzetet keresték vissza a múltban írók és történészek azonos erőfeszítéssel és szuggesztivitással, ennek a nemzeteszmének szolgálatába állították a művészeteket, a tudományokat (beleértve olykor a nyelvészetet is), mindegyik nem csupán egy nép életrevalóságát, erejét volt hivatva bizonyítani, hanem nemzetalkotó, államalkotó képességét is, amelyet a másik fél történészei el-elvitattak.

S ennek magyarázatául, eszmei alapjai megértéséül említjük meg Charles Darwin műveinek hatását, széles körű népszerűségét. Nemcsak az a világos rendszer „hatott" Darwin gondolkodásából, amely pontosan kijelölte az élőlények helyét egy nagy egészben a legkevésbé fejlettől a legfejlettebbig, hanem ezzel kapcsolatos evolucionizmusa is, azaz fejlődéstana, és még sokkal inkább az alaptézis: a létért folytatott küzdelem, amelyben az alkalmas, az erősebb, a körülményekhez jobban alkalmazkodó, egyszóval a rátermettebb egyed fennmarad, s a gyenge, a létre alkalmatlan elpusztul. S egy olyan korszakban, amelyben a viharos gyorsasággal fejlődő természettudományok amúgy is mindenképpen megválaszolandó kihívást jelentettek irodalomtörténészeknek, történészeknek, olykor még íróknak, költőknek is, ez a tétel „nagy" felismerésekre, szenvedélyes gondolatmenetekre ösztönzött. A természetben tapasztalt struggle for life-ot, a *létharcot* a népek, a nemzetek egymás közötti viszonyára

alkalmazták. Különösképpen azoknak a népeknek az írástudói, akik a vélt vagy a valóságos nemzeti fenyegetettség árnyékában éltek. A három részre osztott Lengyelországban, a közvetlen osztrák-Habsburg gyámkodás alól szabadulni igyekvő Csehországban, a mind erőteljesebben jogaikat követelő nemzetiségek lakta Magyarországon. Amikor ezek az írástudók a nemzetről, a népről, az államról, az országról gondolkodtak, akkor mindig küzdelemben látták, az európai művelődés élén, hatalma teljében, függetlenül, vagy éppen ellenkezőleg: gonosz idegenektől, ellenségektől megtámadottan, elárultan, magára hagyatottan. És szüntelen fenyegetettségben. Azaz állandó védekezésre kényszerítve. A nemzedékek gondolkodását művei eszmeiségével meghatározó cseh történetíró, František Palacký szerint Cseh- és Morvaország történetének lényege a szlávság szüntelen küzdelme a román népekkel és a germánsággal; a román népekkel nem volt a szlávságnak közös érintkezési pontja, a döntő az állandó összeütközés a germánokkal. Nemcsak karddal, a csatában zajlott-zajlik ez a harc, hanem szellemmel, szóval, törvények útján, öltözetek révén, nyíltan és titokban, felvilágosult hevülettel és vak szenvedéllyel.

Egyáltalában nem meglepő, hogy Arany László hasonló szavakkal ecseteli *A hunok harca* című verses pamfletjében a magyarok és németek küzdelmét, amely Attila hunjai és a gótok közötti küzdelemmel kezdődött, azóta küzd a két fajnak (Darwinra utaló kifejezés) minden nemzedéke. S a küzdelem sosem végződik, mindig elölről kezdődik:

> Folytatta csatában, bajnoki fegyverrel,
> Folytatja, ha szükség, ravasz, álnok csellel.
> Néha vérontással, majd tinta özönnel,
> Néha igen nyájas krokodilus-könnyel,
> Néha reánk törtek irtani, pusztítni,
> Máskor vad fajunkat szépen finomítni,
> Mosolyos jósággal, békés olajággal,
> Kínálva bennünket csupa boldogsággal...

Még a szóhasználatban is sok az egyezés, s a végkövetkeztetésben sincsenek lényeges különbségek. Ahogy Palacký odavágta a csehekkel kiegyezni nem óhajtó osztrák hatalomnak: voltunk Ausztria előtt, és leszünk Ausztria után, jelezve, hogy mind erkölcsileg, mind a történelmi jog okán, mind pedig a demokrácia és a munka eszméitől vezettetve a cseheké, a szlávoké a jövő, tehát ahogy Palacký, ugyanúgy Arany László sem kétségek között fejezi be pamfletjét:

S jöhet a hódító, nyíltan avagy titkon,
Tied ez a föld még, te vagy itt még itthon.

Fenyegetettség-érzés és hit a bizton következő jövőben, a pillanatnyi vereség tudata és elhivatottság a népek között, harc az elfajzottak, az elnemzetietlenedettek visszaszerzéséért és méltó szerep akarása a világban, a történelemben: egyként mozgatói, indítékai a mind szélesebb rétegekre jellemző gondolkodásnak. Innen, e gondolkodás felől indulnak el mindazok, akik a nemzet, a nép, az állam, az ország fogalmának meghatározására és ennek a meghatározásnak a népszerűsítésére, elfogadtatására, többnyire kizárólagossá tételére törekednek. De idekapcsolható az a fajta magatartás (nemcsak költői, hanem általában gondolkodói, bizonyos értelemben véve „értelmiségi" magatartás) is, amelynek változataira pontos gyűjtőnév: a messianizmus. S ez a messianizmus jellemző a száműzetésben otthonra nem lelő lengyelek körére, a szlovákok helyét egy virtuális hazában kereső L'udovít Štúrra, a nemzet szabadságát a világszabadság távlataiban látó Petőfire. Csak jelezzük, hogy ez a szabadságeszmétől fogant messianizmus később éppen a *létharc* biológiai dimenzióit társadalmi-nemzeti dimenziókká változtató gondolkodók révén más nemzetet gyűlölő és más nemzet bukása árán diadalmaskodó nemzeti töltésű küldetéstudattá változott. S ezzel párhuzamosan a nemzetkarakterológiák jellegében is változásokat tapasztalunk. A más nemzetekről alkotott kép színei megsötétednek, a saját nemzetről alkotott kép fölé glória szövődik. A más népek, országok uralkodó vonó-

saiban jelentkezik mindaz, ami ellen a gondolkodó fölveszi a küzdelmet. S a XIX. század második felében a felvilágosodás ideológusainak tudós-türelmes szemlélete helyett agresszív, a küzdőfélre való látásmód bukkan elő. Herder nyomában szövögették a szláv nemzetiségű írók az ábrándot a békésen szántó-vető, a hódításban járatlan ősszlávokról. Palacký nyomán a csehek a demokrácia és a jog európai harcosaiként jelennek meg, akik – szemben a germánokkal és a magyarokkal – egy igazságosabb világrend letéteményesei. A magyar gondolkodásban mindvégig előkelő szerephez jut a keleti eredet, a harci dicsőség eszméje, amely csak a felvilágosodás költőinél vált át a tudományokban szerzett dicsőségre. De míg például Kazinczy a honfoglaló magyarokat igazságosztóknak látja, akik megalázzák az elnyomót, és segítik az elnyomottakat, egészen másképpen jelennek meg a honfoglalók, mint az itt talált népeket leigázók, a XIX. század végi gondolkodásban. Még a függetlenségüket vesztett lengyelek gondolkodástörténetében is lejátszódik ez a folyamat. Lényegében ott fogalmazódik meg a kelet-közép-európai messianizmus „klasszikus" formája, Mickiewicz profetikus szavaival elevenedik meg a lengyel nép küldetése. A bibliai hangvétel nem pusztán irodalmi forma, nem egyedül a hatáskeltés eszköze, hanem a lényeghez tartozik. Az 1832-es *A lengyel nép és zarándokság könyvei* című műről van szó. Itt adja elő Mickiewicz, miszerint „a harmadik napon a lélek visszatér a testbe, és felemelkedik a nemzet, és megszabadítja Európa népeit a rabszolgaságtól". Nem azonos ez az elhivatottságérzés a régi századok huszita küldetéstudatával. A XV. század huszita harcosai, a hitükért küzdők énekelték, vigasztalták magukat: „Kik az Isten harcosai vagytok." Jóllehet a vallásos frazeológia mindkét típusú küldetéstudatra jellemző, a XV. század huszita harcai egyrészt valóban vallási indítékúak voltak, másrészt korántsem rendelkeztek azzal a fajta nemzetelképzeléssel, amellyel majd a lengyel romantika költői és történész ideológusai. Mickiewicz és nyomában mások a népek között megfeszített Krisztusként látták a szenvedő Lengyelországot, amely a világ bűneiért is megszenved. In-

nen már csak egy lépés annak kimondásáig, hogy lengyelek kiváltsága ez a küldetés; hogy ők bibliai és más értelemben is választott nép. Részben azáltal vívták ki, hogy feltartóztatták a Keletről Nyugat felé hömpölygő barbár hordákat (és ebben a gondolatban rokonok az oroszokkal, a magyarokkal, a horvátokkal, a szlovákokkal – mind-mind a keresztény Európa védőbástyájának hirdették magukat), részben azáltal, hogy kulturális missziót teljesítenek. S mint lengyelek összefogják az ország területén élő népeket, ukránokat, litvánokat, lengyeleket, hiszen – hirdette 1836-ban a történész Joachim Lelewel – századokon át nem volt közöttük különbség, 1844-ben pedig ugyanő lengyelnek nevezte mindazokat, akik Lengyelország területén élnek (tehát a poroszok, a kasubok, a mazuriak is lengyelek). A XIX. század végére–a XX. század elejére, bár a nemzeti függetlenségtől még mindig megfosztva, már nem a népek szabadságának ügyét magukra vállaló lengyelek portréja kerekedik ki a lengyel karakterológiát és küldetéstudatot tekintve, már nem a „ti szabadságotokért és a mienkért" jelszó hangzik föl a lengyel ideológia megfogalmazói írásaiban. A „ti szabadságotok" ügye mintha elhalványulna, olykor már szóba sem kerül, természetes célként tetszik föl a lengyel függetlenség kivívása, és ehhez ideológiai (és hatásosabban: művészi) alátámasztásként a lengyel történelemnek a cél érdekében történt regényátfogalmazásai, mindenekelőtt Sienkiewicz Európát bejáró művei. Regénytrilógiájában nem találhatjuk meg Mickiewicz emelkedett hangvételét, nem a lengyel népszabadság ügyének a világszabadsággal együtt történő hangoztatását. Jellemfestésben, az „ellenség" ábrázolásában rendkívül határozott, pontosan körvonalazott szándékot találunk, amelynek egyoldalúságát nem tagadhatjuk ugyan, de amely – adott körülmények között – eredményesen szolgálta a nemzeti célokat. A lengyel történelem Sienkiewicz regényes előadásában arról tanúskodik, hogy a lengyelek érdemesek a történelemben betöltendő szerepük eljátszására, képesek ennek a történelmi küldetésnek betöltésére.

Néhány példát mutattunk be, anélkül hogy kimondtuk

volna azt a szót, amely ennek a folyamatnak, ideológiának általánosan elfogadott pontos megnevezése: tudniillik a *nacionalizmust*. Nem mondtuk ki, mert mielőtt példáink nagyjában-egészében szemléletessé tették volna, mire gondolunk, a nacionalizmus szó használata csak félrevezetett volna. Ugyanis mint a történeti-irodalomtörténeti fogalmak általában, a nacionalizmus mást jelentett a XIX. század elején, mást a XX. század elején, és megint mást manapság. S mielőtt a nacionalizmus fogalomtörténetéig merészkednénk, előbb a nacionalizmus tárgyát és célját, a nemzetet fogalomként kell körüljárnunk, nemzeti változásaiban és értelmezései historikumában. Szembesítenünk kell olyan fogalmakkal, mint „állam", „ország", valamint nép, természetesen elsősorban a kortársak felfogását idézve. Azért van erre múlhatatlan szükség, mert 1. ezek a fogalmak is változtak a századok folyamán; 2. e változások követése lényegi következtetések levonására ad lehetőséget; 3. a nemzet és a nemzettudat máig az érdeklődés, így az irodalmi alkotások tárgya; 4. a nemzeti irodalom fejlődésében is jelentős szerepük volt. Nemcsak egyes művek irányultságára gondolunk. Nemcsak regénytémákra, a hazafias költészetben jelentkező nemzeti pátoszra, a nemzeti karakterológia jegyeinek bemutatására a szépirodalmi alkotásokban, amely például a népies tendenciák előretörésében jelentkezik (nem kizárólag népdalgyűjtésben, legalább olyan mértékben a népi formák, alakok „magasabb" irodalmivá alakításában). Az irodalom segíti a *nemzet* jellemző jegyeinek uralkodóvá válását s a nemzetietlennek bélyegzett jegyek kipellengérezését. Éppen ezért a nemzetfogalom „fejlődésével" párhuzamosan a nemzeti irodalom fogalma is mind inkább kitisztul. S hogy újabb párhuzamokat említsünk: erőteljesen alakul a nemzeti irodalomtörténet, az anyanyelvi szókincset feldolgozó szótárirodalom, amely a tudós rendszerezéstől eljut a nyelvfejlesztő, nyelvújító munkáig. Ez a nyelvújítás és -fejlesztés nem mindig maradt meg nyelvészek és irodalmárok „magán"-háborúinak berkeiben, hanem olykor messzebbre ható indulatokat támasztott, ízlésváltozatok összecsapását eredményezte. S ezek az ösz-

szecsapások nem mindig esztétikai, nyelvészeti érveket vettek igénybe (persze azokat is), hanem mögöttük olyan elképzelések rejtőztek, amelyek részben a teljes irodalmi rendszerre, részben – ezen messze túl – nemzet- és társadalomelképzelésre vonatkoztak. Ugyanakkor nem maradtak az anyanyelvi kereteken belül sem. Már az önmagában figyelemre méltó, hogy a fordítások fő indoka nem csupán az anyanyelv pallérozásának szándéka, hanem az (is), hogy a fordító (költő, értekező) bebizonyítsa: az adott anyanyelv is alkalmas a különböző érzések, fogalmak, szaktudományi szókincs, műfajok, fordulatok anyanyelvi megszólalására. A következő fokon már nem kizárólag a megszólalás felett érzett öröm uralkodik, hanem a büszke tudat: az adott anyanyelv a költészetre, operára, értekező prózára, különféle versnemekre, verselési módokra a legalkalmasabb Európában. S minthogy – ennyit bocsássunk előre – a nemzethez tartozás igazolása mindenekelőtt a nyelvhasználat által történhetik meg, nemzetnevelő, nemzeti öntudatot erősítő szerepe van a tudományos mezben vagy éppen népszerűsítő eszközökkel megírt pamfleteknek, tanulmányoknak, az anyanyelv szépségét, „ősiségét" dokumentáló írásoknak. Aligha kell részletesebben bizonygatnunk, hogy nemcsak kétfajta nyelvi ízlés ütközött össze Ján Kollár és Štúrék vitájában. Tehát nem pusztán a cseh bibliai nyelvet védő és csehekhez fűződő kapcsolatot (s ezen keresztül a szláv világgal való természetes összeköttetést) féltő lelkész szólalt meg Ján Kollárban, hanem óvott egy bizonyos terminológiát, egy bizonyos tudósi magatartást tükröző nyelveszményt és ezen keresztül mindenképpen arisztokratikusabb költői attitűdöt. Amikor Kollár egyik híve például „pálinkaszagú szlovákságnak" gúnyolta Štúrék új irodalmi nyelvét (azaz a középszlovák nyelvjárásból kiemelkedett szlovák irodalmi nyelvet), akkor ebben és az ehhez hasonló minősítésekben több rejlett, mint pusztán grammatikusok ellentéte. Mint ahogy Štúrékban sem a türelmetlen ifjúság heve dolgozott, amikor új terminológiát hordozni képes nyelvet teremtettek. Módszerük, a népről, a

nemzetről alkotott felfogásuk különbsége tükröződött a nyelvteremtés „gesztusában".

Messze túlnőtt az anyanyelvé váló nyelv kérdéskörén Vuk Karadžić és a szlavenoszerb híveinek évtizedekig elhúzódó csatája. A XVIII. században szinte ahány szerb író alkotott, annyiféle „irodalmi nyelv" volt érvényben. Nem is szólva a szerb irodalom földrajzi szétszórtságáról. Annyi azonban mégis bizonyos, hogy a szerb kultúra fejlődésében, az iskolakönyvekben, az egyházi nyelvben és szóhasználatban (és ennek már „politikai" jelentőséget kölcsönöz az a tény, hogy a szerb egyház volt a szerb „nemzeti" kiváltságok őrzője és letéteményese) erőteljes orosz hatás dominált. Amikor Vuk Karadžić általa nem hangsúlyozott, a valóságban azonban jelentős előzmények után megalkotta a szerb irodalmi nyelvet, az egyházi körök felzúdultak ellene, s velük együtt mindazok, akik ezen a szlavenoszerb nyelven írtak. Vuk Karadžićot a bécsi kormányhoz közel álló udvari könyvtáros, a szlovén származású jeles nyelvész, Jernej Kopitar karolta föl. Minden eszközt igénybe vett, hogy népszerűsítse, elfogadtassa Karadžić nyelvújítását. Nem egészen önzetlenül cselekedett. A bécsi udvart érezhetjük mögötte. Természetesen nem hivatalos-nyíltan, inkább rejtetten. Bécsben élt olyan törekvés, hogy a „császárváros" legyen a szlavisztika központja. Már csak azért is, mert így jól szemmel tarthatók a szláv mozgalmak. A szelíden nyelviek és a politikailag veszélyessé válhatóak. Annál is inkább, mert Bécs figyelmét nem kerülte el, hogy néhány szerb, szlovák vagy éppen cseh „nemzetébresztő" vágyódva tekint Oroszország felé, s az össz-szláv érdekek emlegetésével feltétlenül az osztrák birodalmi gondolatot gyengít(het)i. Emellett a török birodalom szemmel látható elerőtlenedésével mind nyilvánvalóbbá vált, hogy a Balkán-félszigeten előbb-utóbb hatalmi űr keletkezik, amelynek betöltésére a szomszédos nagyhatalmak szeretnének vállalkozni. Nevezetesen Oroszország és Ausztria. Jóllehet a metternichi Ausztria alapelve volt a meglevő állapotok konzerválása, a török birodalom területi integritásának védelme. Ennek a Szent Szövetségben hangoztatott tézisnek is volt

oroszellenes éle. Amikor Vuk Karadžić nyelvújításával „objektíve" gyengítette az orosz–szerb nyelvi-kulturális kapcsolatokat, akkor Kopitar felismerte ennek messze ható jelentőségét. Vuk Karadžić mellé állt, nyelvi reformjai, tevékenysége előtt megnyitotta a rendelkezésére álló bécsi tudományos lapok hasábjait, s mintegy közvetítővé vált. Vuk Karadžić nyelvújítása nem merült ki a helyesírás reformjában, a népnyelvi elemek fokozott érvényesítésében, a „što"-nyelvjárás diadalra juttatásában, európai jelentőségű több kötetes népdal-, majd később népipróza-gyűjteménye mellett említenünk kell Biblia-fordítását, almanachjait, irodalmi polémiáit az érzelgős, külföldi példákat adaptáló, életidegen helyzeteket hatásvadászó módon megíró regényírás ellen. Vuk Karadžić tevékenysége egységet alkot: az alap a nyelvi reform, amelyből kiindulva valójában a szerb társadalom számos beidegződése és ezzel szoros kapcsolatban az egyházi hierarchia ellen eredményes harcot lehet folytatni, anélkül hogy az eddig az egyház kezében összpontosuló, „nemzetinek" mondható törekvések kárt szenvednének. Éppen ellenkezőleg: így a „nemzeti" törekvések megtartják ugyan az azonos valláshoz tartozás összetartó erejét, de megszabadulnak a visszahúzó egyházi kötöttségektől. S a nyelvi „demokratizálás" révén a társadalomnak mind szélesebb rétegei lesznek érdekeltté ezekben a törekvésekben. Az egyházi hierarchia jórészt elveszti a nyelvi különállás biztosította kedvezőbb pozíciót a társadalmon belül, és ezáltal ellenőrző-mindenható tevékenysége is szűkebb körbe szorul vissza.

Fölösleges az oly sokszor és oly kimerítően feldolgozott részletekbe bocsátkoznunk. A „történet" befejezéséül annyit: történelmi távlatból szemlélődve elmondhatjuk, hogy a Vuk Karadžić nevéhez fűzött szerb nyelvújítás ideig-óráig valóban visszaszorította az orosz–szerb nyelvi érintkezéseket, és a szlavizmusok hatására és belső fejlődés eredményeképpen a délszláv nyelvi egységesülést segítette elő. Ugyanis a horvát nemzeti mozgalom vezetői kitűnő alkalmat láttak az irodalmivá lett što-nyelvben, hogy háttérbe szorítsák a másik két, horvátok lakta területen használatos tájnyelvet, mely egyben

táji-irodalmi nyelv is volt. Néhány évtizeden belül létrejött a „szerb-horvát" nyelv, amely jelentős hozzájárulásnak számított a délszláv egységesüléshez. S miközben a nyelvi reformok körül zajlottak a csatározások, horvát lapok szorgalmazták a közeledést Vuk Karadžić „nyelvéhez", addig lényegesen változott éppen azoknak a fogalmaknak a tartalma, amelyek a nyelvet tették meg megkülönböztető jeggyé, tudniillik a nemzeté, az államé, a hazáé, továbbá a hazaszeretete, az állampolgári jogoké és kötelességeké. De itt, a nyelvi reformok áttörésének és fényes (?) diadalának esztendeiben fogalmazódik újra a szerbek, a horvátok „viszonya" az uralkodóhoz, a szűkebben és tágabban vett államhatalomhoz, azaz az osztrák birodalomhoz és Magyarországhoz. Lehetne arra gondolni, hogy 1790–1791 óta szó volt a magyarnak államnyelvként való bevezetéséről, az oktatás nyelvéről, a megyék érintkezésének nyelvéről, ami mind-mind érzékenyen érintette a nemzetiségeket. Az 1830-as évek végétől a magyar hírlapok sem kerülhették el az állásfoglalást a délszlávok nyelve, az „illír" nyelv kérdésében. Mint ahogy Štúr nyelvteremtése is témája lett a magyar sajtónak. Sőt, 1848–1849 viharos napjaiban sem volt mellékes tényező, milyen nyelven (a Kollár által egyedül helyesnek tartott bibliai cseh nyelven vagy Štúrék nyelvén) jelennek meg a magyar forradalmat-szabadságharcot támogató szlovák kiadványok.

A nyelvújítástól egyenes út vezet a nyelvújításban benne rejtőző, ám a kezdeti szakaszban kevéssé látható, újszerű nemzetfogalomig. S a nemzetfogalommal együtt a *haza* meghatározási kísérleteiig, amelyeknek egyik alapvető jellemzője az, hogy az egy nyelvet beszélők valamiféle közösséget alkottak, és a jelenben is alkotnak. Ilyen értelemben választhatjuk el a nyelvújításokat a „rendi nacionalizmusnak" nevezett jelenségtől. Ugyanis a nyelvújítások bizonyos típusaiban a „törvényhozó", a nyelvi és ezzel kapcsolatban az ízlésbeli kérdésekben a döntő szerepet immár nem a születési előjogok, hanem a helyes nyelvérzék és nem a társadalmi hierarchia magasabb fokozatai biztosítják. Ilyen módon a grófi verselő remegve várja Kazinczy Ferenc ítéletét költeményei-

nek nyelvi korrektségéről; a jómódú birtokos Kisfaludy Sándor sem kerülhette el, hogy Kazinczy ne tegye egy epigrammában nevetségessé. Karadžić a nyelvkérdésben teljesen egyenrangúnak érezhette (és érezte) magát az egyházi méltóságokkal. A kitűnő kapcsolatokkal rendelkező udvari könyvtáros, Jernej Kopitar a szlovén „ábécé"-háborúban (a szlovén irodalmi nyelv kérdésében, a szlovén helyesírási problémák vitájában) lényegében alulmaradt az ügyvédsegédként nyomorgó, szinte kiközösített, életmódja és felfogása miatt megvetett romantikus költővel, Prešerennel szemben.

A nacionalizmus redukálása és azonosítása a nyelvi-nyelvújítási törekvésekre-törekvésekkel azonban a korszak tendenciáinak félreértelmezéséhez vezethet. Mert igaz ugyan az, hogy az azonos nyelvet beszélők együttese az eddigieknél szorosabb és fontosabb közösséget alkot, és az is igaz, hogy az anyanyelv érvényességének kiterjesztése elsőrendű cél, mégis, más, főleg a korábbi időszakokban direktebb módon politizáló, az ország életének más szektorait felölelő mozgalmak is támadnak. Mint például a gazdasági egyesületeket, intézményeket alapító próbálkozások, az ország gazdálkodásának korszerűsítését szorgalmazó röpiratok, a röpiratok körül támadt polémiák. Mindezek felvetették az adott ország függetlenségének, illetve gazdasági függésének kérdését. Jól láthatók a horvát Skerlecz Miklós vagy Berzeviczy Gergely tevékenységében mindazok az indítékok, amelyek a nyelvi nemzetfogalom kialakításának szándékától mentesen körvonalaztak egy függetlenebb „hazát".

Már korábban is (tehát az 1790-es esztendők előtt is!) nyomokban fel-felbukkannak, olykor költeményekben, a följebb említett gondolatok, amelyek összefüggnek a felvilágosodásnak általában emberbaráti gondolataival. Sót, olykor sejtetve, máskor nyíltabban hangoztatva felvetődik a gazdasági „kizsákmányolás", az ország alávetettségének kérdése. Különösképpen pedig dicséretet kap minden olyan intézkedés, amely a jobbágyok sorsán könnyít, kimondatik, hogy a jobbágy, a földmívelő panaszaira figyelni kell; néhány eset-

ben szóba kerül, hogy a mesterember esetleg hasznosabb tagja a társadalomnak, mint az, aki csupán élvezi a jobbágyok, a parasztok, a kézművesek munkájának gyümölcsét. Nincsen nyíltan „nemzeti" éle ezeknek a többnyire versbe foglalt nézeteknek. A lengyel költőnél, Stanisław Trembeckinél pusztán jobbágyvédő tendenciáról van szó, más költők, például a magyar felvilágosodás író-gondolkodói költeményeikben jelzik az ellentétet a magyar és az uralkodó körök között. Barcsay Ábrahám keserűen állapítja meg, hogy Bécs „nagyságának" növekedésével párhuzamosan Magyarország szabadsága csökken. Majd a XVIII. század végén kapnak jobban erőre a jobbágyvédő tendenciák. A magyar jakobinusok jelentős közgazdasági és jogi felismerései (Hajnóczy József munkáira gondolok), illetve Berzeviczy Gergelynek az Ausztria uralmáról szóló, életében publikálatlan és publikálhatatlan műve már nem a fiziokrata tanok terjedésének dokumentumai, hanem az ország gazdasági önállóságát sürgetik. Igen jellemző „tünet", hogy a nyelvi törekvések egyik reprezentánsa, Kazinczy Ferenc hamarosan szembekerül a gazdasági törekvések egyik reprezentánsával, Berzeviczy Gergellyel (és azokkal, akik nem a nyelvi törekvések elsőbbségét vallják), és ebben az inkább magánlevelekben, mint a nyilvánosság előtt dúló küzdelemben kerül elő a nacionalizmus – mint olyan fogalom, amely a fogalmak között a „legértékesebb". Más kérdés, hogy majd Kazinczy „nacionalizmusa" kevés lesz a következő nemzedék „nacionalizmusának", amely már nem különféle törekvések összecsapásában kristályosodik ki, hanem más nemzeti mozgalmakkal küzd meg. Így, ilyen vegytiszta formában, ilyen nyíltan talán másutt Kelet-Közép-Európában kevésbé lelhetjük meg a „nacionalizmus" öndefiníciós kísérleteit. Már csak azért sem, mert a népek többsége nem önálló államban élt, még annyira sem, mint a magyarok vagy a horvátok, és így a nemzeti gazdaság kialakításának vágya csak később, főleg a XIX. század második felében jelentkezett.

Visszatérve a nacionalizmus kérdéskörére, jellegzetes fejleményként mutathatjuk be a magyar–magyarországi foga-

lom történetének néhány epizódját. Pregnánsan jelentkezik – együtt a nemzetfogalommal – Kazinczy Ferenc és Berzeviczy Gergely vitájában. A szóhasználat azonban ne tévesszen meg: a nacionalizmus nem azt jelentette akkor, 1809 körül, mint ma. Egészen bizonyos, hogy a latin *natio* ‚nemzet' szóból képeztetett tovább. Csakhogy a *natio* sem olyan értelemben vett nemzet, mint manapság. A régebbi századokban az egyetemekre beiratkozott hallgatók különféle „nemzeteket" alkottak. Például a prágai egyetemen 1409-ben a csehvel szemben állt három „német nemzet": a bajor, a lengyel és a szász. Nyilvánvalóan arra utalt ez a megjelölés, hogy honnan jöttek az egyetemi hallgatók. A „lengyel" megnevezés például lengyeleket és németül beszélőket egyaránt rejtett. A XVIII. században Pozsony jámbor polgárait sokszor rémítette meg a „gens rascianához" (szerb nemzetiségű diákokról van szó) tartozó, líceumbéli ifjak randalírozása. Ennek a nem mai értelemben vett „nemzet" jelentésnek öröksége – párhuzamos fejlődésként is! – a köznyelvi „náció". A nacionalizmus mintegy folytatása volt annak a fejlődésnek, amely az inkább földrajzi kifejezésből állami-nyelvi hovatartozást jelölő kifejezést alakított. Kazinczy Ferenc egy levelében idézi (1809-ben) Berzeviczy Gergelyt, aki így vitatkozik a nézeteit bíráló Kazinczyval: „Az Ön kedvenc eszméje a nacionalizmus. Nem osztom az Ön véleményét, mert a nacionalizmus valamiképpen egyoldalú, és mert mi Magyarországon tulajdonképpen nem vagyunk nemzet. [Kazinczy zárójelben hozzáfűzi: sajnos, egy értelemben nem: de nem a Berzeviczy-félében.] – Az én eszméim szerint az állam fölötte áll [tudniillik a nemzetnek – F. I.] [ismét Kazinczy zárójeles kommentárja: Igen; a magyar, der Ungarische!] függetlenségével és önállóságával, és lakói által elérhető legtöbb boldogsággal, amelyhez a többség, tehát a szegény nép [misera plebs] jóléte, kultúrája, erkölcse feltétlenül hozzátartozik. Magyarország... mi lehetne és mi a valóságban." Itt fejeződik be a Berzeviczy-idézet. Kazinczy levele azonban nem. Hozzáfűzi: „Ezt kérdezem én is! és azt kérdezem, miért van ez így!" Berzeviczy kétféle nemzetfelfogást állít szembe egymással, az államot hangsú-

lyozza, mint a társulás legmagasabb fokú formáját, amely – hasonlóan a felvilágosultak egy részének elképzeléséhez – az állampolgárok érdekeit szolgálja, biztosítja jólétüket, nyugalmukat, s nem törődik például azzal, hogy ki milyen nyelven beszél. Minthogy az állam nem rendelkezik függetlenséggel, önállósággal, nem biztosítja a többség, a szegény adózó nép számára a megfelelő feltételeket, így Magyarország nem nevezhető nemzetnek. Az ezekről a kritériumokról lemondó „nacionalizmus" olyan jellemzőkben keresi a nemzetet, amely egyoldalúvá teszi. Berzeviczy nemzetképzetének megvannak a közelebbi és távolabbi párhuzamai. Gotthold Ephraim Lessing is leírta, hogy „mi, németek, még nem vagyunk nemzet", Schiller pedig még szűkebbre vonta a kört: ha majd megéljük, hogy nemzeti színházunk lesz, akkor majd nemzet leszünk. A *96. xénia* pedig lemondó-büszkén állapítja meg: hiába törekedtek arra, németek, hogy nemzetté fejlődjetek. A tanács: szabad emberré kell válni, erre megvan a lehetőség. Ez nem jelenti a nemzetegyéniség tagadását. Egy másik bökvers, emígy hangzik:

Római magvasságra, görög szépségre, o germán,
Szert tettél, de roszúl állna a frank bugyogó.

(Dóczi Lajos ford.)

Mindenesetre Berzeviczy nacionalizmusfelfogása a német klasszikusokéhoz áll közel. Ezeknek a klasszikusoknak leglelkesebb magyar híve és fordítója, Kazinczy Ferenc továbbmegy egy lépéssel. Leírja, hogy számára a nacionalizmus „szent dolog", másutt bálványának nevezi a nacionalizmust, a legfontosabbnak a nemzet és az ő életében. Mindazonáltal óvakodik a Berzeviczy említette egyoldalúságtól: a nacionalizmus nem vezethet egyoldalúsághoz. Kazinczy hazája éppen úgy az „emberiség", mint „Pest-Buda tája". S még a többektől félreértett 1809-es úgynevezett tübingai pályaírás, amely a magyar nyelv érdekében-védelmében keletkezett, sem tagadja a hazaszeretetnek ezt a kettős irányultságát. Miután a hazaszeretetet Kazinczy a természet egyik legszen-

tebb érzésének minősíti, megállapítja, hogy „a patriotizmus nem ellenkezik a cosmopolitizmussal: ez amazt csak nemesíti". Ebből az alapállásból kiindulva tekinti át a magyar nyelv sorsát, illetve a hazaszeretet eredőit. A kettőt az fogja egybe, hogy „A hazai nyelv a Nemzeti szeretetnek legszorosbb kapcsa még azoknál is, kiknek nemzete különböző részekre szaggattatott s egy testet többé nem tészen". Kazinczy az olaszokat és a németeket hozza fel példának. A másik alapigazság: „A történet nem ismér csak eggy nemzetet is annyi sok között, melly a maga törvényeit idegen nyelven szabta, köz dolgait idegen nyelven vitte, a tudományokat idegen nyelven mívelte volna." A pályairatnak legtöbbet „kifogásolt" része az, amelyben Kazinczy igényként jelenti be, hogy aki az országban él: hazafi, azaz a haza, a Vaterland gyermeke legyen, a nemzet tagja. Egy népnek csak egy „polgári" nyelve lehet, csak egy nyelven intézheti a hivatalos ügyeket. Elzász lakója – fejti ki Kazinczy – otthon, Strassburgban németül beszél, a francia száműzött Berlinben franciául. De amaz „frank", emez német, ha a nép tagjaként jelenik meg. Így tehát Magyarországon az itt lakók magyarok, jóllehet az otthoni körben németül, románul vagy valamelyik szláv nyelven szólnak.

Annak nem volna sok értelme, ha ezen a helyen Kazinczy felfogásának forrásait, gondolatmenetének logikai hibáit elemeznők. Itt éppen tetten érjük, hogyan vált át a nacionalizmus előtti korszak a nacionalizmus korszakába, illetve ezen a nacionalizmuson belül hogyan jelentkezik a nyelvi egyneműsítés igénye, amely mindenképpen befelé fordulást eredményez, de a nyitottság igénye is, sőt a türelemé, hiszen a „kozmopolitizmusra" utalás ezt látszik igazolni. A kozmopolitizmussal megnemesített patriotizmus mindenképpen a felvilágosodás türelmességgondolatával tart rokonságot. Kazinczy álláspontjának megértéséhez csak annyit: provokatív célzatú, a bécsi kormány tájékozódását szolgáló pályázatra adta be Kazinczy írását, amelyben mindvégig érezhető a magyarság érdekeit sértő intézkedések és udvari magatartás bírálata.

Ami tárgyunk szempontjából lényegesebb: nem a „nacionalizmus" szót használja Kazinczy, mert a pályázatra német nyelven kellett beküldeni a művet. A német nyelvben pedig ekkor még nem mai értelmében használták ezt a kifejezést, inkább a XIX. század második felében alkalmazták, a francia *nationalisme* mintájára. Ilyeténképpen megállapíthatjuk, hogy a „nacionalizmus" kifejezés a magyarban belső nyelvi fejlődés eredményeképpen jött létre, másfelől azt, hogy még nem differenciálódott a nacionalizmus és a patriotizmus jelentése. Kazinczy másutt is a „patriotizmus" kifejezéssel él. 1812-ben vált levelet Lukijan Mušicki szerb költővel, s itt megismétli a tübingai pályairat egyik rendkívül fontos tételét: „Az én patriotizmusom nem ellenkezik a cosmopolitizmussal." S ezt azzal támasztja alá, hogy bármennyire kívánja is anyanyelve virágzását, mégsem a többi, a hazában élő nyelv rovására. Nem mond többet itt sem Kazinczy, mint korábban: a maga módján felfogott nacionalizmus türelmességgel párosul, a nyelvterjesztés eszméje fölmerül ugyan, mégsem abban a formában, amely majd a következő nemzedék jellemzője lesz.

Az első, akinél a nacionalizmus már nem pusztán hazaszeretetet jelöl, s akinél elítélő hangsúllyal kerül elő, minden bizonnyal a jeles statisztikus, Magda Pál, aki 1819-ben megjelent statisztikai-földrajzi-országismereti könyvében ekképpen vélekedik: „Gyomromból utálom az büszke nationalizmust, mely darabokra szaggatja Magyar Országot. Az egész világ tudja, hogy ezen országban levő sok Nemzetek (szintúgy, mint a külömbféle hiten levők, és a privilegiált s nem privilegiált Classisok) szeretik a corporatiót, szeretik, s igyekeznek fenn tartani az egymás közt levő köz falakat, mintha nem egy testnek volnának tagjai..." Mintha Berzeviczy Gergely egy évtizeddel korábban megkezdett gondolatmenete folytatódna. Ugyanis Magda Pálnak a nacionalizmus egyoldalúsága, kizárólagosságra törekvése ellen van kifogása. Megindítja a fogalom jelentésének változását, jóllehet még sokáig, mélyen benyúlva a XX. századba, él egymás mellett

a kétféle jelentés: a más nemzeteket, népeket megvető, „büszke" nacionalizmus és a hazaszeretet.

A XX. században Ady Endre adja meg az alaphangot. Számos ilyen irányú megnyilatkozásából először idézzük *A magyar kétfejű sas* című újságcikkének egy részletét: „A nacionalizmusnál nagyobb hazugság nem állott még ki a harci porondra. A nacionalizmus maga ezer arc. Megzavarja a legbiztosabb szemű embert. Lefoglal magának minden emberi gyengeséget. Utazik tradícióra, kegyeletre, fajbüszkeségre, kenyéririgységre, minden erényre és bűnre." Ezt az 1901-es cikket egy másik, 1902-ben publikált írással egészítjük ki. Ez utóbbinak jellemző már a címe: *Nacionalisták*. Ahogyan az előző cikkben, itt sem törekszik a költő fogalomtisztázásra, egzakt meghatározásra. Számára a hazaszeretet nem tartozik a nacionalizmus fogalomkörébe, éppen ellenkezőleg, ez utóbbi olyan magatartás, amely ellen föl kell venni a harcot. „A legförtelmesebb hazugság – írja – s a legveszedelmesebb nyavalya. Kiaknázza a tömegek vad butaságát, a félműveltek szenvedélyeit. A *nacionalizmus* voltaképpen internacionális szövetkezete a sötétségnek, butaságnak s a gonosz tekintélyek önzésének." 1902-ben, tehát ugyanebben az évben a „hazaffyak" magatartását állítja szembe a kozmopolitákéval, ez utóbbiak mellé állva.

A korszak legjobb lexikona, a *Pallas Lexikon* nem ismeri a nacionalizmust, csak *nacionalisták* címszó alatt közöl szócikket. „Amerikai szociálpolitikai párt" tagjait nevezi annak, és majd az 1904-ben kiadott pótkötet ír hasonló címszó alatt a francia párttömörülésről, amely a Dreyfus-ügy revízióját megakadályozni törekszik. „Antiszémita, protestáns ellenes, ultramontán elveket vallanak." Ezt a szócikket veszi át a *Révai Lexikon* is, és majd csak az 1940-es *Új Idők Lexikoná*ban olvassuk a következőket: „*Nationalismus,* a nemzeti érzületnek és öntudatnak fokozottabb és határozottabb formája [...]. A N.-tól meg kell különböztetnünk a *sovinizmus*t, amely más nemzetek lenézésében nyilvánul." Akár meglepőnek is nevezhetjük azt, hogy az *Új Idők Lexikona* nem vesz tudomást a szó jelentésváltozásáról. Nemcsak a közvélemény egy

részében, hanem a szépirodalmi és tudományos publicisztikában is lényegében az 1930-as évekre jelentős differenciálódás zajlott le. A korábban a nacionalizmus fogalmát még pejoratív mellékzönge nélkül használó Babits Mihály 1934-ben a *Nyugat* című folyóiratban kiadott *Nemzet és Európa* című írásában határozott különbséget tett magyarok és nacionalisták között.

Mielőtt egy jelentős tudományos vállalkozás meghatározási kísérletére térnénk rá, párhuzamul idézzük a múlt század legjelentősebb cseh lexikonvállalkozása kiegészítő kötetét. *Az Ottův slovník naučný* 1936-ban Prágában közzétett pótkötetéről van szó, amelynek 409. lapján egyhasábos szócikk tartalmazza mindazt, amit a lexikonszerkesztők a nacionalizmusról közölni fontosnak véltek. A szócikk szerzője eszmei és politikai irányt lát a nacionalizmusban, amely a nemzeti gondolat jelszavával lép föl az élet minden területén. A XVIII. század végén alakult ki az a formája és tartalma, mely mindjobban szélesedve a XX. századra kristályosodott ki. Az első kifejezetten nacionalista pártot Franciaországra lokalizálja, a Dreyfus-ügy körüli időkre, de a szerző szól az Osztrák–Magyar Monarchia, Lengyelország, Írország elnyomott népeinek nacionalizmusáról is. Külön utal a fasizmusra mint szélsőséges példára, kapcsolódására az antiszemitizmushoz és az imperializmushoz. A szerző angol és német szakirodalmat említ, illetve a *nemzet* (národ) címszó megfelelő passzusaira hívja föl a figyelmet – kiegészítésképpen.

A cseh lexikonszócikkel nem a magyar szócikket állíthatjuk párhuzamba, hanem Joó Tibor 1939-ben megjelentetett nagyszabású esszéjét, amelynek néha-néha erőszakolt szellemtörténeti konstrukciói sem feledtethetik el kiváló érdemeit: a meghatározásra törekvést, továbbá az éles fasizmusellenességet. *A magyar nemzeteszme* című könyv általában szól a nacionalizmus vonásairól, külön a magyar nacionalizmusról, amely szerinte „egy más nacionalizmus támadására" felelt. S a „nemzeteszme" historikumát végigkísérve a *nemzet* tartalmi jegyeinek változásait is bemutatja.

Joó Tibor megállapítja, hogy a nemzetfelfogásnak és nacio-

nalizmusnak egy közös formája uralkodik jelenleg Európában. „E felfogás a közös származásban, nyelvben, hazában, államban, kultúrában és sorsban látja azokat a tényezőket, melyek a nemzetet alkotják. A közös származású, egynyelvű, egy hazában, egy államban élő, közös kultúrájú és sorsú emberek a nemzet tagjai. Ez az eszmény; s a hozzá való ragaszkodást érti nacionalizmuson a közvélemény." Joó Tibor nem kis keserűséggel szemléli a modern nacionalizmus történetét: „Ha a modern nacionalizmus történetének szemléletébe merülünk, nem nézhetjük borzadály nélkül az elénk táruló látványt." Félreérthetetlen a jelen politikai tendenciáinak elutasítása (1939-ben vagyunk!), mely még inkább egyértelművé válik, ahogy az úgynevezett „modern" magyar nacionalizmus változásaira tér rá. Ezúttal nem az a lényeges számunkra, hogy Joó Tibor tagadja, miszerint az általa modernnek nevezett nacionalizmus a magyaroknál, valamint a szerbeknél, szlovákoknál, horvátoknál belső fejlemény lenne, hanem az, hogy mindenképpen a világháború kirobbantása felé tartó politika ellenében vázol föl másik, emberibb alternatívát, s ez a népek megbékélésének ideája. Szerinte: „...a megújuló magyar nacionalizmus tanítványi buzgalmában olyasmit is átvett nyugatról, ami nemcsak ősi életformájával, de nemzeti lényegével is merőben ellenkezett, s ami az ő földjére teljességgel nem illett: a nyugati nacionalizmus formáját is, nemzetfogalmával együtt." Tény az, hogy a XVIII. század vége felé a nagy francia Enciklopédiában megfogalmazott állam-, nemzet-, népfogalom, valamivel később pedig a népek történelmi küldetéséről író, a népegyéniséget körvonalazó német bölcselő, Herder tanítása is megjelenik a kelet-közép-európai gondolkodók írásaiban, a XIX. század tízes éveitől már nem pusztán nyomokban, hanem mind teljesebben. De éppen a befogadás folyamata bizonyítja, hogy a máshonnan átvett eszmékhez a belső feltételeknek meg kellett érniök. A gesztus nemes voltát azonban akkor sem tagadhatjuk, ha Joó Tibor gondolatmenetében bizonyos történetietlenséget fedezhetünk föl.

A mai magyar szóhasználatban a *nacionalizmus* a nemzeti

kizárólagosságra törekvés jellemzőjével bír, a más népek fölötti uralom ideológiai igazolása értelmében szerepel, egyszóval mindenképpen olyan fogalom, amelynek elemzése, történetének, változatainak felderítése kutatási feladat ugyan, de elítélése is szükséges. A nacionalizmussal szemben áll a *patriotizmus,* amely a hazaszeretetnek „tiszta" formája, amelyhez nem tapadnak kétes, imperialista szándékok. Az NSZK-ban megjelent társadalomtudományok kézikönyve *(Handwörterbuch der Sozialwissenschaften)* terjedelmes szócikket szentel a nacionalizmusnak, körülírva fogalmát, keletkezését, alfejezetben tárgyalva előbb a polgári, majd „totalitárius" nacionalizmust, az Európán kívüli kultúrák nacionalizmusát, kitekintéssel és irodalomjegyzékkel zárva a vitatható, de igen színvonalas esszét. Eszerint „a nacionalizmus politikai gondolatok és döntések rendszere, amely két előfeltevésen alapszik: a közakarat egységének és helyességének képzetén, valamint egy azonos nyelvű, együtt élő közösség természetes egységének, méltóságának és feladatának képzetén. Csak kivételes esetben hiányozhat a közös nyelv és a közös település." A nacionalizmust el kell választani a patriotizmustól, mely utóbbi a szülőföld szeretetével kapcsolatos, és nem agresszív. S bár a szócikk szerzője igen alaposan elemzi keletkezését, egészen korai megnyilvánulási formáit (szerinte az ókor óta ismeretes), zárt nyelvi közösségek gyűlöletét az idegen nyelvűek iránt, szellemi „feltételeit" mégis a felvilágosodás, Rousseau és Herder munkáinak körében helyezi el. Megkülönbözteti a nacionalizmus korszakait, egészen a legújabb időkig, s ennek megfelelően nem tesz egyenlőségjelet nacionalizmus és érték, illetve nacionalizmus és értéktelenség közé.

Az Egyesült Államokban kiadott, az előbb említett enciklopédiával azonos című *International Encyclopedia of the Social Sciences*-ben a *nationalism* címszót Hans Kohn írta, a kérdés nagy hatású kutatója, több monográfia szerzője. Szerinte a XVIII. század előtt ismeretlen volt, a XVIII. században keletkezett Északnyugat-Európában és Észak-Amerikában, a XX. századra jelenkori történelmünk egyik legnagyobb ható-

erejű eszméje lett. Célja a nemzetállam, mely a politikai szervezetnek e politikai krédó [creed] szerint nem pusztán eszményi, „természetes" és „normális" formája, hanem minden társadalmi, kulturális, gazdasági aktivitás fő mozgatója. (A részleteket tekintve H. Kohn lényegében a monográfiáiban kifejtetteket foglalja össze.)

A nagy szovjet enciklopédia *(Bolsaja szovjetszkaja enciklopegyija)* szócikke a nacionalizmust polgári és kispolgári ideológiának és politikának nevezi, valamint a nemzeti kérdéssel kapcsolatos pszichológiának. A nacionalizmus a nemzetet úgy tekinti, mint a társadalmi egység legmagasabb rendű, történelem és osztályok feletti formáját.

Az újabb kelet-közép-európai kutatások nemigen jelentenek különösképpen számottevő hozzájárulást a kérdés elméleti megvilágításához, talán éppen a magyar történeti-irodalomtörténeti vizsgálatok nevezhetők e téren a leginkább számottevőknek. Ugyanis a nacionalizmus jelentkezése (ha a nacionalizmust a mai értelemben használjuk) az úgynevezett nemzeti ébredés időszakára esik, azaz az úgynevezett „nemzetté válási" folyamat kezdetére, valójában pozitívnak mondható évtizedeire, amelyben még nagyrészt az irodalomé, az alakulóban levő anyanyelvi színjátszásé, a népdal, a néptánc felfedezéséé volt a szó. Amikor költők, írók anyagot gyűjtöttek egy nagy szótárhoz, fordítottak, egyesületeket próbáltak szervezni, könyveket terjesztettek, s tervezgették a jövőt. Igen jellemző, hogy a cseh Jirásek éppen úgy, mint a magyar Jókai, ezt az időszakot örökítették meg egy regényben, az anyanyelvű színjátszásért és drámairodalomért folytatott küzdelmet ábrázolva, párhuzamosan az eszmei síkon folyó harccal a nemzeti eszményekért. S bár a kutatás tisztázta, hogy a „nemzeti mozgalmak" egymást követő fázisaiban a nemzet- és a nép-, valamint az állam- és az országfogalom változásait aligha szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a cseh irodalomban Josef Dobrovský és Josef Jungmann, a magyarban Kazinczy és Bajza József, a horvátban Katančić és Ljudevit Gaj, a szerbben Mušicki és Branko Radičević, a szlovákban Jozef Ignac Bajza, Anton Bernolák és Kollár, Šafá-

rik, majd Štúr „nemzedékváltása" minőségi ugrást jelent, a nacionalizmuskutatást éppen a tudományokban megbúvó nacionalizmus, „nemzeti hagyomány" hátráltatta.

Volt egy olyan időszak, amelyben *nacionalizmusnak* csak a másik nemzet, nép „nacionalizmusa" számított. Az alapképlet: egy nép, egy nemzet önfelszabadítási kísérlete az őt elnyomó-kizsákmányoló másik nemzet ellen. Minden önfelszabadítási kísérlet „haladó hagyományként" kapott (újra)értékelést, amely egyenes úton vezetett a jelenkori helyzethez. A jelen fogalmai, képzetei vetültek vissza a XVIII. századra, a kutatók általában nem foglalkoztak fogalomtörténeti elemzéssel. Ennek következtében még inkább a „nemzeti ébredés" lett korszakjelölő, sőt maga a fókorszak, és e nemzeti ébredés szempontjai szerint sorolódtak be irodalmi alkotások, tudományszervezési törekvések a nagyobb egészbe. Az irodalomnak esztétikai, komparatisztikai kutatása a háttérbe szorult, az eszmetörténeti bemutatás pedig sem a közvetlenebb kelet-közép-európai, sem az úgynevezett „világirodalmi" összefüggésekre nem tekintett ki. Ilyeténképpen az összehasonlító nacionalizmuskutatások is jó darabig várattak magukra, sokkal inkább az eleve nemzeti szempontú irodalomtörténet- és történetírás emelte ki a nemzeti ébredést ösztönző-erősítő tendenciákat. Olyan fejlődési mozzanatok kerültek előtérbe, alkottak napjainkig érő láncolatot, amelyek a nemzetté válás időtlen értékké merevített jellegzetességeivel rendelkeztek. Nem csodálhatjuk, hogy egyfelől a XVIII. század és a még korábbi időszakok „univerzalizmusa", másfelől a kétnyelvű költők két kultúrában játszott szerepe és általában költők, írók, tudósok nem egy anyanyelvre korlátozódó tevékenysége is egyoldalúan nemzeti szempontokkal színeződött át. Ezek az egyoldalúan nemzeti (valójában történetietlen, megalapozatlan) szempontok egy mindenkori nemzeti közösséget tételeztek, nemzetin a fogalomnak XIX. századi vagy XX. századi értelmét gondolva. Olyan tanulmánykötet, mint például a *Humanizmus és renaissance Szlovákiában* több dolgozata vagy a jeles szlovák történész, Ján Tibenský *A tudomány és a technika története Szlovákiában*

című kötete több nép fiainak közös művelődéstörténete helyett – legalábbis címének egyoldalúságával – sok szempontból vitatható nemzeti művelődéstörténettel szolgált. Abból az alapelvből indult ki, hogy a szlovák művelődéstörténet része mindaz, aki (amely eredmény) a mai Szlovákia területén valaha született. Kivétetnek azok az írók, tudósok stb., akik kizárólag vagy műveik többségében magyarul írtak. Tehát mindenki szlovák, aki csak latinul vagy csak németül, vagy latinul és németül, esetleg magyarul-szlovákul-németül-latinul alkotott. A „modern nemzeti tudat" visszafelé történő meghosszabbítása aztán ellentmondásos eredményekhez vezethet. Valójában akadálya annak, hogy a nemzeti tudat historikumának fejlődését kielégítően magyarázza. Egyetlen példával érzékeltetnénk, mennyire óvatosan kell eljárnunk. Georgius Papánek 1780-ban Pécsett jelentette meg latin nyelvű munkáját a szlávok királyságáról és királyairól. Papánek a szlovákok hajdankorát írta meg, a Nagy-Morva Birodalom uralkodóit szlovák uralkodóknak vélve, s ezzel anyagot szolgáltatva a későbbi, a nemzeti kontinuitást hangoztató nézeteknek. A mű előszavában azonban így vélekedik: nemcsak az a hazája, ahol született, hanem ahol nevelkedett is. Ne csak szláv születéséről ismerjék meg, hanem német neveltetéséről, magyar nemességéről is, jelenlegi lelkeket gondozó szolgálatának alapján pedig illír voltáról is. Ez a vitathatatlanul a szlovák történetírás történetébe tartozó, a szlovák nemzeti érzés kezdeti lépéseit segítő történész sem abban a fajta nemzetben, államban gondolkodott, mint akár a „nemzetébresztő" Štúr (aki 1840-ben egy magyar nyelvű cikkében azt hangoztatta, hogy ő szlovák magyar, nem pedig magyar magyar!), akár a róla tanulmányokat készítő XX. századi szlovák historiográfusok.

Ez a följebb körvonalazott szemlélet itt és másutt (például olyan területen, ahol nem hangsúlyozódik, hogy Magyarország története, művelődéstörténete nem azonos a magyarok történetével és művelődéstörténetével!) nehezíti, helyenként alapvetően meggátolja az eredményes nacionalizmuskutatásokat. Fel kell hívnunk arra a figyelmet, hogy részben a

magyar nemzetiségi kérdés történetének elemzői, részben pedig az újabb magyar történetírás szakítani látszanak az oly sokáig élt szemlélettel. A MTA Irodalomtörténeti Intézete 1960 áprilisában vitát rendezett ilyen címmel: *A nacionalizmus a magyar irodalomban*. A vita anyaga még abban az esztendőben megjelent, s mind a referátumok, mind a hozzászólások jelentős mértékben járultak hozzá a szemlélet tisztulásához. Ugyanezt szolgálta a történészek tanulmánygyűjteménye is, amely 1964-ben *A magyar nacionalizmus kialakulása és története* címmel jelent meg. Mindkét mű (az irodalomtörténészeké egy akadémiai folyóirat 192 lapján látott napvilágot) hatalmas érdeme, hogy a nacionalizmust történeti képződményként mutatta be, előtörténetével, illetve forrásaival együtt, nem pedig öröktől adott érzelemként, még kevésbé célirányos jellegét említve. Ugyancsak fény derült arra, hogy változó korban változó funkciója volt; kitetszett, hogy „kettős arculata" volt bizonyos korszakban, egyszerre jelentett ugyanis hajtóerőt a nép nemzetté válására, s tartalmazta „potenciálisan" a más népek nemzetté válásának megakadályozására irányuló törekvéseket. Mindkét mű szerzői különbségeket tettek a XVIII. század végi, XIX. század eleji, közepi, végi és XX. századi nacionalizmusok között. A magyar kutatás azonban nem állt meg itt, hanem mind a magyar irodalomtudományi szlavisztika, mind pedig a történeti Kelet-Európa-kutatás jelentős anyagot dolgozott föl a nacionalizmusok vonatkozásában is. Sziklay László 1962-ben kereken 800 lapon adta ki *A szlovák irodalom története* című munkáját, amelyben irodalom és nemzeti tudat kölcsönhatásait is dokumentálta, később írt tanulmányaiban, tanulmányai összegyűjtött kötetében (*Szomszédainkról,* 1974) kapcsolattörténeti és összehasonlító vonatkozású szempontok világítják meg az irodalom szerepét az ébredő, majd kifejlett nacionalizmusok korszakaiban. Nacionalizmusokról van mindig szó, tehát nem csupán a magyarról és nem csupán (például) a szlovákról. Hanem a kettő egymáshoz való viszonyáról, átfedéseiről, egymást feltételező voltáról. Ez a típusú megközelítés jellemzi – többek között – Arató Endre (*A feu-*

dális nemzetiségtől a polgári nemzetig. A magyarországi nem magyar népek nemzeti ideológiájának előzményei, 1975; *A magyarországi nemzetiségek nemzeti ideológiája,* 1983) és Niederhauser Emil (*Nemzetek születése Kelet-Európában,* 1976; *A nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában,* 1977) monográfiáit. A történészek is kitértek arra a kérdésre, hogy az irodalom, a „költők" számottevő szerepet játszottak nem csupán a nemzeti ideológia „szépirodalmi" szolgálatában, hanem a történeti legendagyártásban, a vélt nemzeti jellegzetességek népszerűsítésében, a történeti „tudat" formálásában. Ezt a feladatot nemcsak a nemzeti eposz funkcióját vállaló anyanyelvű elbeszélő költemény, a XIX. század második felétől a történeti regény vagy ballada vállalta, hanem az irodalom egésze. Az irodalom maga szabta meg – olykor igazi aszkéta módjára – saját hatóterületének határait. Az immár romantikába hajló korszak és a romantikus periódus „programversei" általában a nemzeti célok szolgálatát tűzik követendő feladatul a költők elé. A legszélsőségesebb példa Štúré, aki több műfajtól és hangvételtől (például a Byronétól) és bizonyos témáktól fosztotta meg jó darabig a szlovák irodalmat, nehogy e témák, e hangvétel elvonják a költőt a nemzet szolgálatától. A történészek ugyan mindenekelőtt a nemzeti mozgalmak kialakulásának társadalmi és gazdasági feltételeit vizsgálják, de minthogy elkerülhetetlen a *nacionalizmusoknak* mint ideológiai jelenségeknek elemzése, az írói magatartások és az irodalmi művek tendenciái szintén megvilágításra kerülnek. A történeti folyamat bemutatása közben még egyértelműbbé válik a nyelvújító-tisztító-bővítő mozgalmak nemzeti irányultsága; az a már azóta bizonyossággá vált tény, hogy a nyelvújítási törekvéseket a polgári átalakulás áramában kell szemlélnünk. Ugyancsak a történészek összehasonlító elemzései óta tudjuk, hogy a nemzeti mozgalmak bizonyos „típusok" szerint tárgyalhatók, s e tipizáláshoz az irodalmi termés komparatisztikai megközelítése is sok segítséget adhat.

Ami azonban mindenképpen további elemzést igényel, az a nemzetfogalom párhuzamos vizsgálata, összehasonlítása

több korszakban. A nemzetfogalom meghatározási kísérlete a nacionalizmus első korszakában történik: Arra azonban fel kell figyelnünk, hogy nem pusztán elvont fogalmi közelítéssel élnek a XVIII. század második felének – a XIX. század első felének alkotói, hanem szépirodalmi eszközökkel is. Az e célból szerzett művek, honfoglalási-hőskorszakot festő eposzok, elbeszélő költemények a hajdankorból vett témákkal, népmondai (vagy nemzetközi) motívumokból felépített balladák, románcok, idegenből adaptált színművek, regények a történetírás tendenciáit erősítik. A szlovák felvilágosodás történetírói vetették föl – a polémiát sem nélkülözve – a Nagy Morva Birodalom kérdését, jellegét, s ezen belül a szlovákság helyét firtatták a szlávságon belül. Ebből az „anyagból" írta Vergilius *Aeneis*ének mintájára eposzait a szlovák kései klasszicizmus „mestere", Ján Hollý. Hollý eposzaiban aztán kibogozhatatlanul keveredik az antik mitológia az időszerű politikai mondanivalóval, a Miltontól átvett keresztény mitológia a szlovák küldetéstudattal. *Sláv* című eposzában a szlávok és a csúdok küzdelmét mutatja be, a csúdok sötét, ázsiai, nomád hordaként jelennek meg, a csúd démonnak ideigeneket áldoznak, az ellenség hajából szövik a ruhát, az ellenség koponyáiból serlegeket formálnak. Ugyanakkor Stribog isten, akárcsak az antik eposzok Aiolosza, barlangban tartja a szeleket. Az 1839-es eposzról találóan állapítja meg Sziklay László az alábbiakat: „Könnyű a történelem előtti korba vetített cselekmény aktualitására, a költő korába illő jelképes jellegére rájönnünk, ha arra gondolunk, hogy már Kollár is *a csúdoktól származtatta a magyarságot*."

„Tipológiailag" ebbe a körbe sorolhatjuk Vörösmarty Mihálynak művészileg sokkal jobban sikerült és tizennégy esztendővel korábban kiadott *Zalán futása* című eposzát. Magyarok és szlávok küzdelme itt is a mű témája, s a végső kicsengésében részvételi emberábrázolás ellenére is az egyik jelenet éppen a lázadó aljanép bemutatásában tükrözi a magyar költő félelmeit az alig szervezkedni kezdő magyarországi szlávoktól. Zárójelben: Vörösmartyhoz eljuthatott Kollárnak eredetileg németül közzétett értekezése, amely a szlá-

vok eszményített karakterológiáját éppen a magyarsággal szemben alakította ki. A fény–árnyék, a világosság–sötétség, a segítő–ártó-ármánykodó szellemek, istenségek „dualizmusa" Vörösmartynál és Kollárnál, illetve Hollýnál más-más forrásból táplálkozik ugyan, funkciójában és jellegében azonban sok a hasonlóság. A nemzeti mitológia megteremtése egybevág a nemzeti őstörténetírás ama tendenciáival, amely a nép ősi, a régi görögökével egyenértékű voltát igyekszik bizonyítani, másfelől a történetírásban is lényeges helyhez jutó legendaképződést szolgálja, „fejleszti" tovább, viszi át a tudomány mezejéről a közvéleménybe, és ezen keresztül a dicső származás, a még megvalósítandó nemes küldetés, egy adott terület birtoklásának jogosultsága lesz igazolt „eszmei" cél. A már említett történetíró, Papánek a szlovákokat a markomannoktól származtatta, Kollár szerint az antik eposzok hősei: Antenor és Aeneas is szlávok, az aranygyapjúért útra kelő Iaszón valójában Jasný, az 1830-as esztendők nagy hatású szlovák költője, Karol Kuzmány szerint a szlovákok indiai eredetűek, Hollý *Cyrillo-Metodiada* (1835) című haténeke hősköltemény pedig a szlovákságot úgy állítja elénk, mint az európai kultúra hordozóját. Ezeknek a nézeteknek magyar párhuzama a hun–magyar rokonság költői megjelenítése. Kiegészítésül jellemző példa a korszellemre: a cseh „furcsa vitézi versezet" (heroikus-komikus eposz) szerzője, Šebestian Hněvkovský már 1802-ben megalkotta cseh amazonokról szóló művét, amely 1805-ben jelent meg *Děvin* címmel, alcímként: furcsa-hősi versezet húsz énekben. Ez a Csokonai Vitéz Mihály *Dorottyájával* rokon szellemű, hangvételű mű számottevő sikert aratott. Negyedszázad alatt azonban alaposan megváltozott az irodalmi ízlés a cseh irodalomban is, és megváltozott a politikai hangulat is, amely az írótól elvárta, hogy a szlávság felé tájékozódjék, és a cseh történelmet legendákon át megszépített múltszemlélettel ábrázolja. 1829-re a *Děvin* „romantikus-hősi" versezet lett, tompult a komikum, a bírálat éle, elmozdulás tapasztalható (nem pusztán a romantika, hanem) a hősi nemzetfelfogás irányában.

A történetírásból származó ösztönzések azonban csupán az egyik forrásbázist szolgáltatják az irodalmi alkotások számára, jóllehet az egyik leglényegesebbet. Ám messze nem egyértelműek a tanulságok. A lelkesítés, harcra ösztönzés, „ébresztés" mellett fölcsendülnek a veszélyeztetettség, a nemzethalál hangjai, föltetszenek a rémképek, amelyeket a magyar irodalom számára Kölcsey Ferenc és Vörösmarty Mihály fogalmazott meg a *Himnusz*ban és a *Szózat*ban. A gyöngéd szerelmes versek, dalok, románcok lengyel költője, Franciszek Karpiński a végső felosztás után kétségbeesett siratóéneket írt (1797) *Zale Sarmaty nad grobem Zygmunta Augusta* (Egy szarmata panasza Zsigmond Ágost [király] sírja felett) címmel, amely hasonlóképpen panaszolja a hazának és fiainak keserves sorsát: „Ő, ki tengereken uralkodott, néki nincs már földjén egy darabka földje sem... fiai sírnak atyáik földjén... Zsigmond, mikor fú a szél, sírod mellé teszem ezeket a haszontalan dolgokat, kardot, boldogságot, reményt és ezt a szegény lantot, és számomra már csak a könnyek maradnak..."

Ján Kollár szonettkoszorú formájában írta meg *A dicsőség leánya* című eposzát, amelyhez időmértékes verselésben írt panaszos-elégikus hangú előéneket. A frazeológia hasonlóságán túl a költői attitűd hasonlóságára figyelmeztetünk, a történelem megidézése és a múltba merengés célja egy és ugyanaz, és mintegy kiegészítője a dicső múltat megidéző módszernek. Dicső múlt – korcs jelen, hajdan Európa élén – most félreszorítva, mellőzve, elnyomásban: íme a kontraszt, amely egyes művekben a történelmi példák révén lelkesít, más művekben, szintén a történelembe alámerülve, a végső kétségbeesés színeit festi föl. Kollárnál ekképpen:

Omlik a könny a szememből, mert így látom a földet,
Egykor a bölcsőd volt, sírod e föld ma, te nép...

(Devecseri Gábor ford.)

Majd alább konkrét utalásokkal a jelent előidéző okokra:

Ott, hol hajdan a hős szlávok szép nyelve csilingelt,
Most ádáz gyülölet fojtja belénk a szavunk.
Égre kiált ez a tett! De ki volt gonosz elkövetője?
Szégyenfolt az egész emberiségre e bűn!
Elpirul a szomszéd, az irígy Teutónia képe:
Ennyi gonoszságban vétkes az ő keze volt!

(Vietórisz József ford.)

Ján Kollár szonettkoszorú-eposza jó példa lehetne arra, hogy a merengve múltidéző költői magatartás hogyan csap át mind élesebb-agresszívabb nacionalizmusba az 1824-es első változattól az 1832-es második, tetemesen bővített változatig, illetve az 1845-ös harmadik kiadásig. Amiképpen Kollár a nemzetiségi csatározások központjába kerül, hívja ki magatartásával az ellene támadó indulatokat, annál inkább szaporodnak az eposzban a szlávok vélt vagy valódi, múltbeli és a jelenkorban élő ellenségeit ostorozó szonettek. Hogy az eposz szerkezete kárt szenved, szinte olvashatatlanná válik a mű, és helyenként giccsbe fullad, az mit sem számít Kollár és kortársai előtt. Hiszen az irodalomnak esztétikai-poétikai vonatkozásai olykor háttérbe szorulnak a közvetlenül politizáló, „nemzetébresztő" feladatai mellett. S éppen ott lehet kétségbe vonni a „nemzetébresztés" irodalmat meghatározó jellegét, ahol a mű, a költészet önnön logikájának engedelmeskedik, és a műfaji újítás, az innováció jelöli ki még irányultságát is. Mickiewicz, Prešeren és Vörösmarty eposzi „funkciójú" művei adják erre a szép bizonyítékot. Az ide érvényes fogalmat Horváth János írta körül, bemutatva, hogy „az egyetemes lírai részvét" milyen mértékben módosítja a *Zalán futása* nemzeti tendenciáját. Hogyan lesz az ideálként elképzelt Árpádból emberi vonásokkal alig rendelkező bálvány, és hogyan lesz a megvetésre-legyőzetésre szánt szláv fejedelemből, Zalánból szenvedő, részvétet keltő ember. Avagy Prešeren *Krst pri Savici* (Keresztelés a Szavicán) című elbeszélő költeményében a főhős, Črtomir (Črt ördögöt

jelent) a világ ellentmondásait saját magában hordó byronisztikus hős, aki sem nemzeti ideálként, sem annak ellentéteként nem jöhet számításba. Mickiewicz *Konrad Wallenrod*-ja pedig az árulásban benne rejlő nemzeti küldetés problémáját, a lehetséges magatartások antinómiáit dolgozza föl. Ezért hitelesebbek irodalmilag is, „nemzetileg" is a Kollárénál említett romantikusaink művei. Mindazonáltal a frazeológiában sok a közös vonás, és ez nemcsak a külsőleges párhuzamok lehetőségét erősíti. A nemzetfelfogások hasonlósága mindenképpen szembetűnő, mint ahogy a hazaszeretet kritériumaiban is szerfölött megszaporodnak a közös vonások. A bölcső-sír metafora többször visszatér, s már önmagában ez is, de további, az élet-halál „körébe" tartozó metaforák is a nemzetfogalom változásaival vannak kapcsolatban. Mindenképpen összefügg a „nemzetnek" mint az egybetartozást jelölő közösségnek felértékelésével. A felértékelés azonban az eddig tárgyilagos vizsgálódás vagy legalábbis a sokoldalú szemlélet érzelmi átszíneződését jelenti. S a romantika, amelynek az érzelmességhez nem sok köze van, legjobb alkotásaiban kialakítja ugyan a maga módján értelmezett pátoszt, de elutasítja azt a fajta érzelmi attitűdöt, amely a romantikát megelőző korszak egy szeletére jellemző. Ilyen módon nem tartjuk igazán romantikusnak Kollárt, és tartjuk igazán romantikusnak Vörösmartyt, Prešerent és Mickiewiczet. Igaz, Kollár is képes volt arra, hogy nagyobb távlatból szemlélődjék; tudta, hogy a „szlávság" része az emberiségnek, érzelmes színezetű (és éppen ezért végzetesen egyoldalú és elfogult) nacionalizmusa azonban nem kölcsönöz olyan hitelt szavainak, mint romantikusaink mélyről feltörő, megszenvedettségről tanúskodó emberiség–haza látomása. Kollárnál ugyan elhangzik: „Más népeknél az emberiség a nemzetiség után következik, a szlávoknál a nemzetiség az emberiség után áll", de ugyanő (hangsúlyozva, hogy szlávokról és nem szlovákokról van szó) ezt is állítja:

Ki vagy te? Orosz; és te? szerb;
és te? Cseh; és te? Lengyel vagyok!

Egység – gyermekeim! Ne így szóljatok,
mondjátok ezt: szláv vagyok!

(Prózai ford.)

Szegezzük szembe romantikusaink tanításait Kollárével, látni fogjuk, hogy mi a különbség az emberiségtudatba ágyazott nacionalizmus és az érzelmi töltetű, áltudományos ihletésű korai nacionalizmus között. Az eddig nem idézett nagy lengyel költő, Zygmunt Krasiński O stanowisku Polski z Bożych i Ludzkich względow (Lengyelország helyzete Isten és az emberek szemében) (1841) című tanulmányában szintén vallja nemcsak a lengyelek, hanem a szlávok küldetésének Európa sorsát meghatározó jelentőségét. Nem marad meg az üres általánosságban, hanem markánsan fogalmazva a nacionalizmus kettős arculatát villantja föl. Ugyanis Krasiński szerint a lengyel népet *múltja* szinte arra rendeli, hogy a népek messiása legyen. Eleget szenvedett a múltban, és így alkalmassá vált a tökéletes keresztényi életre. (Ennek „protestáns" megfelelőjét Kölcsey Ferenc *Himnusz*ában olvashatjuk: „Megbűnhődte már e nép / A múltat s jövendőt.") De Lengyelország alkalmas már csak azért is, mert mindig lovagiasan viselkedett, védte az elnyomottakat, még területgyarapításai sem hódítás révén keletkeztek, hanem becsületes szerződések útján. Minthogy kiemeli a lengyeleket a szláv népek közösségéből, s a választott nép ideáját teszi gondolkodása alapjává, innen támad „nacionalizmusa" is, amelyből feltétlenül következik, hogy a többi nem választott nép, a többire nem várhat messiási szerep, tehát a többi valamiképpen mégis a lengyel mögött marad. A lengyelekkel Krasiński az oroszokat állítja szembe (szerinte ők a rossz megtestesítői), és ebben a vallási különbségek mellett a közeli múlt eseményei is számottevő szerepet játszanak. Ugyanakkor szól ő is általában a szlávokról, mint akik a felszíni jelenségeket a lényeggel kapcsolták össze, egyedül a népek között.

Nem kevésbé tanulságos, ha ebből a szempontból utalunk Vörösmarty Mihály állásfoglalásaira, hangsúlyozva, hogy a lényeges különbségek egyik okozója: a magyar költő legfon-

tosabb gondolatait versben adta közre. Az első fontos állásfoglalás a nemzet helyének kijelölése a népek hazájában, a nagyvilágban:

Egy ezred évi szenvedés
Kér éltet vagy halált!

A nemzetet – éppen úgy, mint Krasińskinál – szenvedései jogosítják föl arra, hogy kiléphessen a nagyvilág elé. S a nagyvilág is csak akkor néz majd becsüléssel a nemzetre, ha fiai mindenek ellenére erejük szerint küzdöttek a legnemesebekért *(Gondolatok a könyvtárban)*. Ezzel teljesítik a történelmi küldetést. A történelem azonban önmagába visszatérő körhöz hasonló pályát fut be. Mégis beteljesül az ige, amelyet a költő a nagy prózaíró-térítőre írt:

Pázmán, tiszta valóságnak hallója egekben,
Megtért térítő állok az isten előtt,
'S hirdetek új tudományt, oh halld, 's vedd szívre magyar nép:
„Legszentebb vallás a' haza 's emberiség."

Az irodalomtörténész kedve szerint hosszan elidőzne ennél a nyelvileg-szerkezetileg oly pazar tömörségű epigrammánál, elemezné a perspektívaváltás bravúros voltát, az emelkedett hangvételnek érvényesülését az időmértékes verselésben s a megszólítástól az egyenes idézetig kibontakozó eszmei utat. Rámutatna a változatok tanulságára, a végső sorban kifejezett hitvallásra, illetve annak előzményeire Vörösmarty Mihály költészetében. E helyütt azonban pusztán ennek a változatnak néhány elemét mutathatja be: mindenekelőtt a költő nézeteinek egyetemességét, amennyiben történelmi megidézés találkozik az „új tudomány" sokat mondó szempontjával. Úgy véljük, hogy nem a *tudomány*, hanem az *új* a jelzős szerkezet fontosabbik tagja, illetve az a tény, hogy *új tudományként* – értelmezésünk szerint – új tanúságtétel értendő, amely ellenpontja, tagadása a réginek.

De evvel az új tudománnyal a *magyar néphez* fordult a megidézett „megtért térítő". Nem más ez, mint *új vallás* (közel jutottunk a messianisztikus elképzeléshez!), amelynek két alapszava – sorrendben először – a *haza*, de kötőszóval hozzákapcsolva: az emberiség. A kettő (még ha sorrendi különbség van is köztük) együtt alkot „legszentebb vallást", azaz „új tudományt". Tudomány–vallás–haza és emberiség – ez alkotja a láncolatot, „vedd szívre magyar nép", mondatja a költő Pázmánnyal, aki eleve „tiszta valóságnak hallója".

Vörösmarty „haza"-fogalma nem azonos a Kazinczyéval, a romantikusoké nem az előttük járó nemzedékével. Ez a haza nem azonos a nemzettel, a cél viszont az, hogy azonos legyen. Mindez teljesen egyértelmű a lengyelek esetében, akik a levert felkelések után szétszóródtak a világban, s a világ különböző pontjain, különböző időszakokban véreztek az európai szabadság ügyéért, s a sajátjukért is egyben. Még ott is könnyebb magyarázatot találnunk, ahol legfeljebb elképzelt ősi nemzetre (például a Nagy Morva Birodalomra) történő visszautalással idézhetik meg a történészek és a költők az egykor volt „nemzeti nagylétet". Viszont nemigen lelünk terminológiai eltéréseket ott sem, ahol hiányzik a modern értelemben vett nemzeti szuverenitás, illetve ahol a nemzeti függetlenség csak kezdetleges formában létezik. Nemzet–haza azonosítása szintén folyamat eredménye, és egyáltalában, a nemzetről való gondolkodás is később alakul ki, mint a szülőföld szeretete. Még pontosabban szólva hazájának érezhette például a történeti Magyarországot a nem magyar anyanyelvű lakosság is mindaddig, amíg Magyarország nem azonosult a magyar és nem magyar közvéleményben a *magyarok országával*. Lengyelország is hazája lehetett a litvánoknak, a fehéroroszoknak, az ukránoknak mindaddig, amíg nem a *lengyelek országának* megteremtése lett a tét. S a cseh–német ellentét is akkor lett meghatározó tényezője Csehország fejlődésének, amikor az anyanyelvi közösséget tartalmazó nemzet fogalma fölmerült.

Ha a nemzet–haza azonosulásának historikuma felől olvassuk szépirodalmi és tudományos forrásainkat, elsősorban

a különféle anyanyelvű irodalmak szóhasználatának hasonlósága ötlik elénk; másfelől az, hogy az írástudók a fenyegetettséget akarják kifejezni; továbbá az, hogy az írók műveiből kitetszik, miszerint olyan állam területén élnek, amely nem hazájuk, nem az ő nemzetük hazája, vagy nem igazán az.

Sokat mondjuk, de keveset gondolunk igazi tartalmával: Kölcsey Ferenc *Himnusza* drámai erővel festi az üldözöttet, aki felé kard nyúl barlangjában. A történelmi képek után a közeli múlt vagy a jelen helyzetéről szól. Az eddig nagyrészt pontosan jelölt események helyett mintegy általánosságban arról, hogy a fenyegetettség légkörében él az üldözött, a pontosan meg nem nevezett hazafi. A gondolatmenet ekképp folytatódik:

> Szerte nézett s nem lelé
> Honját a hazában.

Az érték a hiány miatt lett érzékelhetővé, az üldözött ott nem talál hazára, ahol pedig élnie és halnia adatott. Nincs a közigazgatásilag létező államban a szó tágabb, emberi és nemzeti értelmében vett hon, azaz ahol *otthon* lehet az üldözött, illetve ahol élvezhetné mindazokat a jogokat, amelyeket egy nemzet biztosít állampolgárai számára. Az üldözöttnek nincsen nemzete, csak országa vagy állama, amelyben nincsen számára hely. Kölcsey Ferenc magyarként érzett így az 1820-as esztendők elején. Róla (és főleg a *Himnusz*ról) feltehetőleg szinte semmit sem tudva, és nem magyarként, hanem szlovákként ugyanígy érzett nem sokkal később Ján Kollár, aki óvott attól, hogy szlovák kortársai az országnak, amelyben laknak – tehát Magyarországnak –, a haza szent nevét tulajdonítsák, majd folytatja: „szívünkben hordozzuk igazi hazánkat..." (Csak emlékeztetünk arra, mennyire mást hirdetett a XVIII. század szlovák történésze, Papánek.) Kollár szlovákként érzi magát rosszul ott, ahol egészen más okból Kölcsey magyarként. S talán ez a leglényegesebb: mást gondol Kölcsey, amikor a *haza* szóval él, és megint mást Kollár.

Keressünk távolabbi, nem közvetlenül régiónkba tartozó

példákat! A Kossuthtal a szabadságharc napjaiban is tárgyalni kész román Nicolae Bălcescu ekképp fogalmazta meg alapelvét: míg egy nép nem létezhet nemzetként, addig nem képes szabadságával élni. Messze túlvisz ez a haza–nemzet problémakörén, de azt a kérdésföltevést, hogy vajon a szabadságnak lehet-e értelme a nemzeti kereten kívül, ide vonatkoztathatjuk. Tudniillik ezen a ponton érintkezik a gondolat a Kölcseyével, akinek üldözöttje szintén a nemzeti lét hiánya miatt került keserves, rab helyzetébe. Egyértelmű szó az újgörög patriótáé, D. Katartziszé (1730 körül született, az újgörög nemzeti mozgalom egyik korai elméletalkotója, 1807-ben halt meg). Nem vagyunk olyan nép – írja, s az ethnoszt használja népként –, amely államot (politeia) alkotna, hanem egy hatalmasabb nép (ismét: ethnosz) alattvalói. Adott esetben: a görögök a török birodalom területén élnek, Görögország semmilyen formában nem létezik, s így a görögül beszélők hiába élnek az egykori dicső hon földjén, nem többek, csupán török alattvalók.

A lényegesnek az tetszik, hogy bár inkább a negativitás, a hiány érzete dominál, azaz inkább arról szólnak a költők, ami hiányzik, aminek egyszer majd létre kell jönnie, azt emlegetik továbbá, amit tagadnak, mégis szüntelen differenciálódik egy valaha egyszerűnek tekintett, mindenféle nyelvű és egy területen lakó számára egyértelmű fogalom. Az egy jelentésbe tömörített fogalomrétegek fokozatosan válnak le: mint például az a terület, amelyen egy nép (több nép) lakik; az érzés, amely áthatja a népet (áthat több népet), amint megpillantja a területet; a kormányzat, amely igazgatja a szóban forgó területet, és amely előnyöket biztosít esetleg egy népnek, hátrányos helyzetbe hoz (esetleg) más népet-népeket; s magának a nyelvnek (anyanyelveknek) funkciója is megváltozik. A különféle jelentésrétegek leválása, önállósulása új értelmű (bár esetleg régebben is használt) fogalmak kialakulását eredményezi. Természetesen a fogalmi fejlődés kísérőjelensége az általános társadalmi, kulturális stb. fejlődésnek, még pontosabban szólva együtt, szinte egyszerre történik a társadalmi-fogalmi elmozdulás a régebbi állapot-

ból az új állapot felé. Helytelen, ha csupán külső „hatás" kisugárzásaképpen fogjuk föl ezt a fogalmi elmozdulást vagy rétegződést. Nem Herder eszméinek recepciója váltotta ki a „nemzeti ébredést", illetve nacionalizmust, legfeljebb a meglevő, alakulóban levő jelenségek névadásához segített. Másutt csak a nemzeti célokhoz vezető út egyik állomásán jelentkezett hangsúlyosan Herder eszméinek feldolgozása, erősítésképpen, igazolásképpen. Ugyanígy téves az álláspont, amely a magyarországi nemzetiségek ébredését reakciójelenségként láttatja a magyar nemzeti mozgalomra. Kollár már akkor tiltakozott az úgynevezett „magyarosítás" ellen, már akkor hirdette a szlávok különb voltát a magyarokkal szemben, amikor még a megyei viszonylagos önkormányzatot is veszélyhelyzetben érezték a magyarok, nemhogy országos intézkedési joggal rendelkeztek volna (1821-ben!).

Tény, hogy az angol és a francia szóhasználatban a *nation, national,* illetve *nationality* és *nationalité* a mai napig nem egészen azt jelenti, mint Kelet-Közép-Európában. S ebben a különbségben benne rejlik a herderi népfogalom és ennek következtében az ezt felhasználó nemzetfogalom eltérő volta, a „nemzetiség" (*Nationalität,* a XX. században: nemzeti kisebbség, nationale Minderheit) fogalma, értelmezése szintén alapvető eltéréseket okoz. A „nacionalizmus" teoretikusai aztán többnyire magukat a különbségeket avatják okká, a „keletkezés" indokává. Eugen Lemberg ekképpen fogalmazza meg ezt: Nyugat-Európában a nacionalizmus az államférfiak és a politikai vezetők műve volt. Az új politikai valóság és a társadalmi-gazdasági struktúra változása adta hozzá a kereteket, amelyeken belül a fiatal nemzet kifejleszthette társadalmi és politikai felelősségérzetét és -tudatát. Kelet- és Közép-Európában a nemzetiséget (Nationalität, de itt olyan értelemben is, hogy nemzeti tudatot) költők, filológusok és történészek teremtették meg.

Ehhez csak annyit, hogy hiába írta Bessenyei György az 1770-es években az anyanyelvű-nemzeti művelődés programját és koncepcióját tartalmazó röpiratait, hiába az anyanyelvet ápoló tudós társaságot sürgető írását, ezek mondani-

valója csak az 1780-as évek végén–az 1790-es esztendők elején erősödött föl, vált az akkortájt kialakult, ám még mindig szűk körű magyar közvélemény forrásává, érvévé. Az a társadalmi-kulturális mozgalom emelte magasra a Bessenyei által megfogalmazott eszméket, amely végső fokon a magyar jakobinusok összeesküvésébe torkollott, és amely a reformtörekvéseket fogalmazta meg az 1790-es években, majd a XIX. század elején.

Más megfogalmazásban a *Nacionalizmus Kelet-Európában* című kötet előszavában már kifejezetten a kelet-európai nacionalizmusok külső és belső (hazai) „gyökereiről" értekezik Peter F. Sugar. Ő Hans Kohnt idézi: „Nyugaton a nacionalizmus ama erőfeszítésből emelkedett föl, amely nemzetet akart építeni, méghozzá a politikai realitásban, a harcot a jelenben folytatta, kevés tekintettel a múlthoz fűződő érzelmi *(sentimental)* viszonyra. Közép- és Kelet-Európában a nacionalisták gyakran a múlt mítoszaiból építkeztek, s a jövőről álmodoztak, amely álom egy eszményített hazára vonatkozott, szorosan kapcsolódott a múlthoz, kevés a közvetlen kapcsolat a jelenhez." Sugar „pan-movementsként" (pánmozgalmakként) tárgyalja a nacionalizmusokat, amelyeket tipizálni próbál; szerinte létezik burzsoá-polgári (cseh), arisztokratikus (lengyel, magyar), népi (*popular;* szerb, bolgár) bürokrata (török, görög, román) nacionalizmus. Sugar itt nyilván a nemzeti mozgalom vezető erejét vette alapul, nem véve tudomást arról, hogy például a magyar középnemesség miképpen változott, hogyan nyomult föl a nem nemesi származásúak nem csekély tábora a reformkorban a nemesi származásúak mellé, illetve például a lengyel emigrációban a nemzeti célkitűzéseket tekintve is miféle hasadás, törés következett be.

Ugyanebben a kötetben az albán nacionalizmus történetét bemutató T. Zavalani dolgozatát paradoxonnal kezdi. Felsorolja, a XVIII. században miféle tényezők okozták, hogy joggal szólhatunk a modern nacionalizmus megszületéséről. Szerinte az alábbiak a legfontosabbak: előrehaladott állapotban levő centralizáció, vallási egység, egy öntudatos osztály

vezető szerepe (arisztokrácia, polgárság, értelmiség), idegen (külföldi) szellemi ösztönzés, elégedetlenség az idegen uralommal és nyelvi egység. Ha ezeket a főbb kritériumokat figyelembe vesszük, akkor – folytatja az értekező – sem a XVIII. században, sem később nem beszélhetünk albán nacionalizmusról a szónak általánosan elfogadott értelmében. A magunk részéről hozzátehetjük: amennyiben valóban ezek megléte szükséges ahhoz, hogy modern nacionalizmusról szólhassunk, akkor az említett tanulmánykötet egyetlen tárgyalt nemzeti mozgalma sem termelte ki a maga nacionalizmusát, és akkor nem nevezhetjük a soknemzetiségű államot végül is elemi részeire robbantó mozgalmakat nacionalistáknak.

A tanulmánykötet viszont éppen azt a célt tűzte ki maga elé, hogy ezeknek a nacionalizmusoknak nyomába eredjen, feltárja történetüket, hasonlóságaikat és különbségeiket. A kötet szerzőinek dolgozatai – különböző színvonalon – inkább a mozgalmak historikumának bemutatásában jeleskednek, valójában a Hans Kohn és Peter Sugar által kijelölt úton haladnak, ami az elméletet illeti.

Kiegészítésül Walter Schamschulának a cseh megújulás kezdeteit és annak német kapcsolatait bemutató monográfiájából idézünk. A tárgyalt korszak: 1740–1800. Schamschula hangsúlyozza, hogy a nacionalizmusnak célja, támadási iránya, védekező magatartása van. Sohasem önmagától és önmagában alakul ki. A monográfia szerzője megkülönbözteti a belső adottságokat és a külső tényezőket. *A belső adottságok:* a kulturális hagyomány, az etnikai összetartozás érzete, haladottabb állampolitikai gondolkodás, meghatározott gazdasági és társadalmi helyzet, az összekapcsolódás tudatát segítő erő. *Külső tényezők:* a máshonnan érkező bölcseleti eszmék, az idegen népek és a hozzájuk való viszony, külföldiek pozitív vagy negatív állásfoglalása.

(Ismét zárójelben: nemcsak Herder bölcseleti munkájának nevezetessé vált, sokszor idézett úgynevezett szláv-fejezete tartozik ez utóbbi kategóriába, hanem például magyar tudósok, egyetemisták, utazók élménye arról, milyen tévképzetek

élnek „Nyugaton" a magyarságról, milyen megvető hangsúllyal emlegetik sokan a magyarok tudománytalanságát.)

Még tovább lehetne szaporítani a vélemények idézését, ám legfeljebb annyit érnénk el, hogy újabb és újabb árnyalatokkal gazdagítanók az egy és ugyanazon alapképletet a „nyugati" és a „keleti" nacionalizmusok születésének különböző időpontjairól, eltérő jellegéről. Kimondva-kimondatlanul majd mindegyik kutató azt hangoztatja, hogy „Nyugaton" az *állam* volt a nacionalizmusok célja, a nemzeti gondolat az állam megteremtésében csúcsosodott ki, „Keleten" a nemzetfogalmat a nyelv egybekovácsoló lényegéből vezették le. Közismert, hogy a „polgári átalakulás" „Nyugaton" előbb, „Keleten" lényegesen később zajlott le, ennek előtte más volt az abszolutizmusok centralizáló (központosító) funkciója. „Nyugaton" már csak a függetlenség léte miatt is képviselhette az abszolút uralkodó a „nemzet" vélt vagy valódi érdekeit, területgyarapítása az ország területét növelte. A soknemzetiségű kelet- és közép-európai államok abszolutizmusa, felvilágosodott abszolutizmusa csak „nemzetfeletti" lehetett, nem egy néphez kötött (a Habsburg-monarchia feje paradox módon nem lehetett Ausztria királya, de Magyar- és Csehországé igen; Balkánra irányuló területgyarapítása ugyan Szent István koronájának jegyében történt, de nem Magyarország vélt vagy valódi nemzeti érdekeinek megfelelően).

A kortársi vélekedések azonban nem ilyen kristálytiszta elkülönültségben jelennek meg, tehát nem az Enciklopédia és Herder szerint válnak szét, hanem a nemzet ismertetőjeleinek a legkülönfélébb együttesével találkozunk. A lengyel forradalmár gondolkodó, Franciszek Salezy Jezierski 1791-ben azt írta: a nemzet ama népnek közössége, amely közös nyelvvel, szokásokkal és öltözettel rendelkezik, és amelynek valamennyi polgárát egy általános törvénykönyv fűzi egybe. (A nyelvi szempont például jól láthatóan keveredik az állami szemponttal.)

Ennél tovább lép Kazimierz Brodziński, Mickiewicz romantikájának közvetlen előfutára. Ő már a nemzetet velünk

született eszmének fogja föl, amely mindazok által, akik benne egyesülnek, megvalósul. Család saját sorssal és saját küldetéssel. (Itt viszont a messianisztikus szempont hangsúlyos jelenléte figyelhető meg.)

A cseh Karel Ignác Thám egy cseh nyelvkönyvben szögezi le, miszerint egyedül és kizárólag a nyelvben, ebben az isteni, nem eléggé megbecsülhető adományban nyilatkozik meg az önállóság és a nemzet valóságosan igaz karaktere és közösségi szelleme, és ebben különbözik egyik nemzet a másiktól, és vitathatatlan igazság: a nyelv pusztulásával a nemzeti jelleg, sőt maga a nemzet is elvész, elpusztul. A cseh költő Václav Stach ugyanezt a gondolatot írja versbe: „Gyalázza a hazát, aki a nyelvet bántja, ha kicsinylőn szól róla, mivel nem törekszik arra, hogy értelemmel ékítse. Hogyan szereted hazádat, ha nem tartod becsben a nyelvet? Testvéreiddel, honoddal csak ez köt össze. Nép, mely nem ragaszkodik nyelvéhez, nem becsülheti az értelmet sem, mindkét téren tévelyeg csupán." (Prózai ford.)

A fenti cseh példák a nyelvi szempontú nemzetfelfogást mutatják teljes egyértelműséggel. Ebből, illetve nagyrészt ebből fejlődött ki a magyar nemzetfelfogás is, amelynek demokratizálódása reformkorunk nemes fejleménye. Már Vörösmarty Mihály kitágítja a nemzetfogalmat, a nemesi nemzetfogalom tagadása lesz 1840-es évekbeli költészetének egyik fontos szólama:

'S nem csak dicsőké a' haza;
A munkás pór, szegény
Bár észrevétlen, dolgozik
A' hon derületén.

(*Honszeretet*, 1843)

Innen aztán már csak egy, bár döntő lépés Petőfi Sándor nemzetfogalmáig. Előzményeit jól ismerjük a francia forradalom nemzetfogalmának eszmei előkészítőitől: csak az nevezhető hazának, amely biztosítja polgárai számára az egyenlő jogot. Amennyiben a jogegyenlőség nem létezik, annyiban

haza sem létezik a jogból kizártak számára. Petőfi Sándor *A nép* című költeményében írta: „Haza csak ott van, hol jog is van..."; még beszédesebben zendül föl a költő szava *A nép nevében* című költeményében, amelyben a nemesi nemzetfogalmat szembesíti a nemesség tetteivel, s e tetteket mérlegelve követeli a kötelességek és jogok újfajta elosztását, azaz az igazi haza, az igazi nemzet megteremtését.

Számottevő epizód a nemzet és a világ felszabadulásának összekapcsolása és ennek révén a nemzeti szabadság (azaz a nemzet és a szabadság), valamint a világszabadság elválaszthatatlanságának gondolata. Távoli összefüggést találunk a lengyel messianisztikus tudat és több kelet-közép-európai költő világszabadság-elképzelése között. Ennek az összefüggésnek kimutatható „genetikus" kapcsolat az alapja, például Prešeren jól ismerte Mickiewicz életművét, és Petőfi Sándorhoz is eljutott Mickiewicz életművének egy bizonyos része. A nemzeti szabadság–világszabadság egymást feltételező volta és ezzel szoros kapcsolatban egyéni (polgári) jog és kollektív (nemzetiségi) jog összetartozása aztán a népek tavaszának viharos napjaiban vetődik föl különös élességgel. Míg Prešeren *Zdravljica* (Köszöntő) című ódájában (1844) a népek hajnalát várta türelmetlenül, Petőfi a világszabadság zászlaja alatt indult volna harcba, majd 1848–1849-ben hirdette nemcsak a lengyel és a magyar szabadság azonosságát, de hasonló lendülettel például az olaszokét és általában Európa népeiét is, addig a szlovák költő, Andrej Sládkovič *Zaspievam pieseň o slobodnej vlasti* (Dalt zengek a szabad hazáról) című himnikus hangvételű költeményében éppen az 1848. március 15. után föltámadt magyar szabadságnak a nemzetiségek számára ellentmondásos vonásaira mutatott rá:

Agyam zaklatja furcsa gondolat!
A lelkünk rab – testünk szabad!
A szlovák rab – az ember szabad!
Embernek ne szólítsanak!
Hol iskoláid, hol dicső neved?

Szabadságod bilincsen élvezed,
zsellérek vagytok itthon – és idegenek!

(Fried István ford.)

S ez már átvezet a nemzetfogalmak, majd a nacionalizmusok válaszútjának, a kulturális és a politikai nemzet gondolatának, kiformálódásának s a két gondolat alapjára helyezett nacionalizmusok csatájáig. A „politikai nemzet" és értelmezése állandó vitatémája a XIX. század második felében a magyar, a szlovák, a szerb, a román, a horvát stb. politikai gondolkodásának és állami gyakorlatának. Az úgynevezett nemzetiségi kérdés (mely valamennyi soknemzetiségű állam fundamentális problémája volt a XIX–XX. században) a politikai és a kulturális autonómia, végső fokon a nemzet funkciója, jellege, tagjainak joga-kötelessége és szűkebb vagy tágabb értelemben vett hovatartozása problémáját jelenti. Ugyancsak ebbe a körbe tartozó vitatéma: vajon az állami vagy a nyelvi szempont a döntő a nemzeti-nemzetiségi hovatartozás eldöntésében? S amennyiben a nemzeti hovatartozás kérdésköre kerül előtérbe, miféle külső és belső szövetségesek támogatják, mi lesz majd a kulturális örökség, amelyre a nemzeti-népi identitás épül? S itt ismét megnő az irodalom szerepe, mindenekelőtt a történelmi regényeké; de új lendületet kap az immár pozitivista módszerrel dolgozó történetírás is, amely ama nemzetkarakterológiát avatja örökké és szinte szakrális jellegűvé, amelynek első, kezdetlegesen ártatlan nyomai a humanizmusba-barokkba, racionalisztikusan vitatott-megfogalmazott tételei a felvilágosodásba, igazán „nemzetnevelővé" átírt, legendásított változatai a romantikába vezetnek vissza. Amit ma Kelet-Közép-Európában *nacionalizmusnak* nevezünk, az jórészt a XIX. század második felének „képződménye", amelyet gyakran vetítenek vissza vagy azonosítanak a XIX. század első felének nemzeti célzatú eszmevilágával, és amelytől általában megkülönböztetik a sovinizmust. A sovinizmus a XIX. század hetvenes éveiben bukkan föl kifejezésként a magyar sajtóban. A *Hon* 1873. február 19-i számában jelent meg egy névtelen, de a

kutatás által több-kevesebb joggal Jókai Mórnak tulajdonított cikk *A magyar Chauvinok* címmel, amely a magyar irodalomra is hatást gyakorló francia regényíró, Eugène Sue egy regényfigurájától kapta nevét. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* Chauvint, a Cogniard-testvérek *La Cocarde Tricolore* (A háromszínű kokárda) című művében felbukkanó katonafigurát nevezi meg, mint akinek családi nevéből „izmus" lett a „túlzó nacionalista" jelölésére. Mindenesetre nemcsak az újságírói, hanem a tudományos szóhasználatban is gyakran összemosódik a két fogalom, pedig eltérő időpontban, egymástól különböző tartalmak kifejezésére születtek meg.

Ma már elfogadottnak tekinthetjük azt a nézetet, amely az úgynevezett modern nacionalizmus születését a francia forradalom körüli évekre, tehát a XVIII. század nyolcvanas éveinek végére teszi, és számol a nacionalizmus „elő"-történetével, hangsúlyozva, hogy minőségi különbség található az „elő"-történet és maga a nacionalizmus között. A nacionalizmus kifejlődésével párhuzamosan vizsgálja a kutatás a nemzetfogalom változásait. S az is egyre világosabbnak tetszik, hogy bár történik kísérlet a terminológia azonosítására, a kutatás mégis törekszik arra, hogy a „keleti" és a „nyugati" nacionalizmusok, nemzetelképzelések eltéréseit bemutassa. Szemben a „kortársi" vélekedésekkel, az „utókor" már rávilágít arra a folyamatra, amely az állam és a nemzet, a nép és a nemzet, az ország és a haza fogalmának differenciálódásához vezetett. A *nemzet* akkor lesz cél és érték, amikor egy különböző módon közösséget alkotó nép átérzi a szolidaritás tudatát, a közös kultúra hagyományait (benne a nyelv értékét), valamint – nem utolsósorban – mindezzel kapcsolatban kialakul az a hol önmagába zárkózó, hol kifelé forduló és időnként agresszivitásba átcsapó *nemzeti öntudat*. Ez az agresszivitás különböző formákat ölthet; nem feltétlenül az erősebbnek tetsző nemzeti mozgalom az agresszívebb, olykor a védekező pozícióban levő nemzeti mozgalom „ideológiája" és érvrendszere jóval több „gyúanyagot" tartalmaz. Magyarországról szólva visszautalhatunk Petőfi Sándor és

Jókai Mór, illetve a szlovákok nemzetképzetének különbségére. A magyar liberális mozgalom, majd a valóban radikális forradalmárok tábora úgy hitte, hogy a polgárjogok kiterjesztése egyben a „nemzeti" kérdés méltányos megoldását eredményezi. Ezért rosszalltak minden olyan törekvést, amely a nem magyar nemzeti mozgalmak révén jelentkezett. Ugyanakkor például a szlovákok olyannyira jogosnak hitt „nemzeti" követeléseiket helyezték előtérbe, hogy a kérdés más vetületét, a magyar reformmozgalom polgárosító, a jogegyenlőséget szorgalmazó törekvéseit figyelmen kívül hagyták és nem értékelték, és inkább szövetkeztek az ezt a polgári jogegyenlőséget még csak nem is ígérő, alapjában konzervatív szellemiségű osztrák kormánnyal. Csak a Bach-korszak kijózanító eseményei ébresztették rá mind a magyarokat, mind pedig a történeti Magyarország nemzetiségeit, hogy érdekeiket nem egymás ellenében, hanem egymást támogatva kellene keresniök. Ez az együttműködés a kölcsönös fordításirodalom, azaz legeredményesebben az irodalmi érintkezés formájában zajlott le, majd a kiegyezés az ezzel kapcsolatos illúziókat is szétfoszlatta. S bár az irodalmi érintkezések még egy darabig jelentőseknek mondhatók, fokozatos csökkenésükről számolhatunk be. A szlovák nemzeti mozgalom kevéssé rokonszenves, ám sok részigazságot kimondó vezetője, Svetozar Hurban Vajanský például a magyar kultúrát egészében tagadta, mindenféle magyar „hatást" károsnak bélyegzett meg, a magyar irodalomról szinte egyetlen jó szava sem volt, kivétel talán Almási Balogh Tihamér nem túlságosan jelentős népszínműve, *A tót leány* (a Népszínház színpadán Blaha Lujza szlovák dalt énekelt, s a színmű a szlovák béresek dolgos, becsületes, emberileg értékes voltát mutatta be).

Mindez látszólag messze vezetett a nacionalizmus elméleti kérdésétől, jóllehet csupán a gyakorlat oldaláról láttuk annak egyik szeletét. A nacionalizmusok „elő"-története során alig (vagy sohasem) kérdőjeleződik meg az állampolgári hűség, egy adott országhoz való tartozás tudata. A szinte minden szakmunkában előkerülő példa, a cseh–német rivalizálás a középkor, kora újkor Csehországában nem mérhető a szoci-

áldarwinista eszméktől befolyásolt cseh–német vitákhoz a XIX. század végén–a XX. század elején, illetve az úgynevezett szudétanémet problémához századunk harmincas éveiben. A XV. század huszita háborúinak kirobbanásában nem a nyelvi kérdés játszott szerepet, és később is, németek és csehek harcoltak mindkét táborban. A XIX. század végére viszont a nyelvi tényező alapján válnak szét a frontok, s a harc nem marad meg az elvont-kulturális mezőben. A magyarországi parasztfelkelések okaiként sem jelölhetjük meg egyoldalúan a nyelvkérdést, azok „értékelése" sem nyelvi (nemzetiségi) szempontok alapján történt; a székely Dózsa György és a horvát Gubec Máté vagy a román Horea megítélésében az volt a döntő, miként vélekedett a XIX. század elejének gondolkodója a parasztfelkelésekről általában. 1848–1849-re viszont például az erdélyi események alakulására erőteljesen hatott a nyelvkérdés megoldatlan volta. S ezzel kapcsolatban a nyelvi alapú nemzeteszme térhódítása.

Mindazonáltal különbséget kell tennünk a korai időszakok idegengyűlölete, vallási elfogultsága és megannyi előítélete, továbbá a XVIII. században felbomló régebbi típusú országhoz-államhoz való tartozás tudata, majd az 1780-as évek végétől mind erőteljesebben jelentkező modern nacionalizmus, valamint a XIX. század második felének létharcgondolata, illetve a XX. századi formák, a sovinizmus, irredentizmus stb. között. Valószínűleg igaz az, hogy pszichológiailag a „másság" iránt érzett önkéntelen, majd manipulálható és manipulált ellenszenv is szerepet játszik a nacionalizmusok létrejöttében. Azok „természetesnek" nevezhető képződése, illetve az írástudók (nem kis felelősséggel: történészek és álmaikat álmodó költők) által sejtetett, kimondott, népszerűsített, örök érvényűvé formált nemzeti identitástudat, művekben kifejezésre jutott identitászavar és még e zavar feloldására tett megoldásajánlat is egyként lehet feszültségek okozója. A történetírás és a történeti regény, festészet, opera stb. egymást támogatja, egymásnak ad ötleteket, nézőpontot, párhuzamosan fejlődik, alapállásában polemikusan, a

nemzeti rehabilitáció igényével, nem riadva vissza kéziratgyártástól, középkori iratok „előállításától" sem. Így lesz a XIX. század tízes éveiben gyártott királyudvari és zöldhegyi „kéziratokból" a XIII. századi cseh költészet becses történeti dokumentuma, így lesz ösztönzője és gátja a kutatásnak a XIX. század második felében Thaly Kálmán kuruc „költészete", amely nagy részben saját verseit tartalmazta. Így lesznek a középkori krónikákban megfogalmazott nemzeti legendák – a felvilágosodás történészeinek egészséges kételkedése ellenére – történeti regények alapanyagává, és így szabják meg a történetírás irányultságát sok tekintetben a történeti regények.

A haza, az ország, az állam, a nemzet fogalmainak differenciálódása mindegyik érdekelt nép értelmiségében identitászavart okoz, amelyet nacionalizmusával kompenzál. Félreértés ne essék: ez az identitászavar csupán következmény. Az ébredő nemzeti-nemzetiségi mozgalmak feltétlenül arra késztették a magyarság gondolkodóit, hogy újragondolják Magyarország fogalmát, s az egy politikai nemzet tételével olyan megoldási ajánlatot tettek, amelyet a nemzetiségek nem fogadtak el. Párhuzamosan, a nemzeti-nemzetiségi mozgalmak alakulásakor ők másféle megoldási ajánlattal álltak elő. A nemzet eltérő értelmezése mind őket, mind a magyarokat nem csupán szembeállította egymással, hanem mélyen elgondolkodtatta is, éppen a följebb említett fogalmak vonatkozásában. Az irodalom sem csupán kísérte, utólag „lereagálta" a történetírás, a nemzeti ideológia által előhozott problémaköröket. Az irodalom részben szemléletessé, „közérthetővé" tette mindazt, amit a röpiratok szenvedélyes érveléssel közöltek, részben azonban a további közlés irányát is segítette. Szinte szeizmográf értékű az irodalom, a nemzeti közérzet jelzője (s ez összefügg a nemzeti tudat megalapozottságával, illetve az öntudatos megfogalmazások ellenére is tetten érhető identitászavarral), de természetesen nemcsak az, hanem – és mindenekelőtt – irodalom, esztétikum, amely legjobb alkotásaiban nem engedelmeskedik a kívülről bevitt tendenciának, hanem amely a tendenciát is a maga belső,

esztétikai fogantatású törvényei szerint alakítja ki. A saját korában számottevő sikert arató, egy idő után megfakuló művek viszont még akkor is szoros kapcsolatban állnak a politikai publicisztikával, amikor a politikai publicisztikát anyanyelvű újságok hiányában elsősorban a röpiratok jelentették. Erről a politikai publicisztikáról írta találóan Bibó István: innen származtak az úgynevezett „tudományos" érvelés fogalmai. „Ennek folytán egyszerű gondolatokból és többékevésbé helyes általánosításokból átalakultak [tudniillik alapfogalmaink – *F. I.*] az Abszolút Jónak vagy az Abszolút Rossznak metafizikai rangra emelt megnyilvánulásaivá, misztikus lényegekké, mágikus varázsigékké, melyeknek az a legfőbb feladatuk, hogy vágyképeket megelevenítsenek, és olyan egyszerű tényeket, melyekkel ez vagy az a közösség nem óhajt szembenézni, elködösítsenek." Ez a fajta, nemzeti színekkel álcázott (ál)tudomány azt az elvárást elégítette ki, hogy „a valóság helyett követelésekre, teljesítmények helyett igényekre építsen, és az okok és okozatok egyszerű láncolatán kívül gondolkozzék".

A túlzóvá váló nacionalizmus lehetőségeiben a kezdeti szakasz többnyire naiv álmodozásaiban, szépirodalmi-nyelvészeti dolgozataiban is benne rejlik, főleg akkor, ha a kész kifejlet felől tekintünk vissza. Például a magyar nyelv szláv jövevényszavainak problémaköre, illetve az, hogy a szláv jövevényszavak magyarrá válásával milyen általános kulturális elemek kerültek szláv népektől a magyarba, korán vitatémává vált, és korán a nemzeti büszkeséget sértő vagy erősítő tényező lett. Mindazonáltal mégsem hasonlítható a XIX. század végének hasonló tematikájú dolgozataihoz, amelyek az esetleges átvételből a kulturális felsőbb- vagy alsóbbrendűség célzatát következtették. A XIX. század elején a szlovák költő, lapszerkesztő, kalendáriumot kiadó Juraj Palkovič még büszke volt arra, hogy Kisfaludy Sándorral találkozott, még dicsőítő cikket írt jénai diáktársáról, a magyar költőről, Kis Jánosról, a XX. század szlovák irodalomtörténészei azonban nem ezeket a Palkovič életében oly fontos mozzanatokat emelték ki, nem lapjának, az 1810-es években kiadott *Týden-*

*ník*nek magyar vonatkozásait (magyar levelezőit), hanem életművének ama szeletét, amely a szoros értelemben vett „nemzeti ébredés" címszava alá sorolható, viszályait magyarokkal (voltak!), a szlovákok jogait védő megnyilatkozásait. Nyilvánvaló, hogy Palkovič életműve egységet alkot, egyik vagy másik szempont egyoldalú hangsúlyozása mindenképpen a róla festendő kép elrajzolásához vezet.

Nem csupán a politikai publicisztika, hanem a Bibó által „nemzeti tudománynak" nevezett tudományos dolgozatok sora és mellettük, nyomukban, olykor előttük a szépirodalom is éppen azáltal jelzi az identitászavart, hogy a valóságos ok-okozati viszonyt a legendásítás eleve torzító módszerével cseréli föl, hogy nem vállalkozik az oknyomozásra, helyette félreértett nemzeti érzésből az egyoldalúságot, az elfogultságot vallja vezérelvének, még ha kimondatlanul is. Bibó István elemzi, hogy a demokratikus nacionalizmussal szemben létrejött az antidemokratikus nacionalizmus, méghozzá ott, „ahol a nemzeti közösség birtokbavétele és az ember felszabadulása nem kapcsolódtak össze, sőt ellenkezőleg: ezek a nemzetek olyan történelmi pillanatokat éltek meg, melyek azt látszottak bizonyítani, hogy a múlt nyomasztó politikai és társadalmi hatalmasságainak összeomlása a nemzeti közösséget súlyos kockázatoknak, sőt katasztrófáknak teszi ki."

Ennek elkerülésére vállalta az irodalom – tudatosan – a nemzetnevelő szerepet. Igen tanulságos ebből a szempontból Vítězslav Nezval, XX. századi cseh avantgárd költő önéletrajzának egy bekezdése, amelyben arról panaszkodik, hogy kevés kivételtől eltekintve a cseh irodalom mindvégig megőrizte a tanító-szónoki-nevelői pózt. Annyit mindenesetre elfogadhatunk, hogy az irodalom művelői a maguk számára olyan módszert dolgoztak ki és tettek követelménnyé, amely lehetővé tette, hogy az irodalom e tanítói pózban tetszeleghessen, a nemzet számára létbölcsességeket fogalmazhasson meg, illetve a történetírás, a bölcselet, a publicisztika által szentesített nemzetkarakterológiát a regények főszereplőinek tulajdonságaivá avassa. Mindez ugyan inkább az irodalom másodvonalára érvényes, de a legjobbak művei-

ból is nemzetkarakterológiát, nemzetbölcseletet olvastak ki a teoretikusok. Így lett a magyar irodalomban például Arany János és Kemény Zsigmond a magyar nemzeti jelleg irodalmi képviselőjévé, így olvasta ki a szlovák gondolkodó Hviezdoslav elbeszélő költeményeiből a szlovák nemzeti jellem sajátosságait. És megfordítva: így írta regénybe a horvát–magyar, horvát–osztrák antagonizmust (a szereplők egyoldalú ábrázolása révén is!) a múlt században Eugen Kumičić, hasonlóképpen a szlovák–magyar ellentéteket, középpontban az elidegenedett, elfajzott „lelkéért" folytatott küzdelemmel Svetozar Hurban Vajanský, de ezeket a „nemzeti" tulajdonságokat olvasta ki a kortárs olvasó éppen úgy, mint az utókor, együtt a „történelem" tanulságaival, Jókai Mór, később Gárdonyi Géza, még inkább Herczeg Ferenc, illetve a lengyel irodalomban Józef Ignacy Kraszewski, Henryk Sienkiewicz, a cseh irodalomban mindenekelőtt Alois Jirásek műveiből. Amennyiben viszont a regényíró, de akár egy költő is, eltért a társadalmi-irodalmi konvenciótól, és az elfogadott nemzetkarakterisztikus vonások helyett valami gyökeresen mást próbált, mind a társadalmi, mind az irodalmi körök felhördültek. Emlékezetes vihart váltottak ki Ady Endre versei, éppen úgy a szlovén irodalomban az Ivan Cankaréi, máig érő vita folyik a cseh (nem pusztán irodalomban, hanem) közvéleményben arról, hogy a *Švejk* mennyire tekinthető a cseh jellem regényi megformálásának, nem árt-e a csehekről alkotott képnek az, hogy netán Švejket a külföld a csehekkel azonosítja. A királyudvari és zöldhegyi hamisítványok leleplezése, a magyar filológusok harca Thaly Kálmán kuruc versei hamisítvány voltának bebizonyításáért szintén ebbe a sorba illeszthető. Ugyanilyen küzdelmeket kellett folytatnia általában a kelet-közép-európai avantgarde-nak, a meg nem értéstől a kigúnyolásig, a minduntalan felbukkanó „hazafiatlanság" vádjától az irodalmi tévút vádjának hangoztatásáig. Ebben a vádsorozatban szerepet játszott a konzervatív ízlés is, de ez a konzervatív (művészeti) ízlés csupán jelzője annak a szélesebb társadalmi köröket átható törekvésnek, amely a XIX. században kialakult nemzetfelfogást, nemzetkarakterо-

lógiát megmerevítette, örökérvényűséget tételezvén róla. Egyfelől a nacionalizmusok mind „belterjesebbé" válnak a század végére, azaz fölerősödnek az úgynevezett népi-nemzeti tendenciák, a „kicsi, de az enyém" jelszava mind inkább általánossá válik, az elégültség érzése nem engedi láttatni a valódi problémákat. Másfelől kettős irányú védekezés jellemzi a nacionalizmusokat. Védekezés mindazzal szemben, ami megbolygatni akarja a fennállót, újfajta nemzet- és nacionalizmustudatot körvonalaz, illetve az erkölcsnek, az egyénnek, a hazának és a népek egymás közti kapcsolatainak a fennállótól eltérő típusú értelmezésére törekszik. És védekezés a kívülről jövő támadások ellen.

Mindebben régi reflexekre ismerünk. A „külföld" megnyerése a sajtóban, röpiratok útján, a XIX. század második felétől a „nemzeti ügy" külföldi ismertetése, népszerűsítése révén már a XIX. század elejének is programja. Elsősorban a német nyelvterületen igyekeznek például a magyarországi nemzeti-nemzetiségi mozgalmak tért nyerni, a lengyel emigráció egyik, legfontosabb ágának Párizsban van a főhadiszállása, és megkísérli, hogy nemzetközi diplomáciát folytasson. Természetes igyekezet az, hogy a kelet-közép-európai népeket felületesen ismerő „Nyugat" jóindulatú támogatását elnyerjék. S ha elnyerik, ez újabb ösztönzést ad(hat) a nemzeti mozgalomnak, ösztönzést és igazolást a további harcokhoz. A „jóindulat megnyerése" érdekében sokat tesz-tehet az irodalom, amely alkalmasnak látszik arra, hogy egy népről, nemzetről kedvező kép alakuljon ki. Mint ahogy sokat tett például a szláv népek népköltészete, amely mindenekelőtt Herder tolmácsolásában csakhamar európai hírre tett szert, különösképpen a szerbek-horvátok népköltészete, amely Walter Scott-tól Goethéig számos költőt, írót, de például a történész Leopold Rankét is foglalkoztatta. Ennek „hazai" tudomásulvétele része a nemzeti mozgalomnak, a külföldi ismertség pedig a nemzeti irányzathoz jelentős hozzájárulás, s ezzel párhuzamosan a félreismertség, a nem ismertség a nemzeti mozgalmak belterjességét mélyíti el.

A XIX. század második felére jórészt elavulttá-maradivá

váló népi-nemzeti iskola (Arany János epigonjai, a Štúr-iskola nagyjainak epigonjai) ellenében tágabbra-messzibbre tekintő költői csoportosulások jöttek létre, melyek kétségbe vonták ama jelszóvá fakult-merevedett tételeket, amelyek a költészet vezérszólamaivá váltak. A XX. században aztán fölerősödött és a kelet-közép-európai államokra, nemzetekre jellemző asszimiláció, beolvadási törekvések kapcsán ismét, ezúttal más hangsúllyal, például a megoldatlan földkérdés hozadékaként jelentkező új népiesség, népiség átcsapott az irodalmi-formai kérdések talajáról kifejezetten társadalmi problémává. Nemcsak a magyar irodalomban és társadalomban oszlott népi-ruralista, illetve „urbánus" táborra az irodalom (és általában az értelmiség), hanem ezt a mentalitást meghatározó jelenséget emlegeti még újabban is jelenkorunk talán legjobb szlovák költője, Milan Rúfus. Az Ady Endrénél még „Mit ér az ember, ha magyar?" kérdését „Ki a magyar?", illetve „Mi a magyar?" kérdése váltotta föl, és nagyjában-egészében ez a gondolat a két világháború közti korszak szlovák, horvát, szerb és szlovén vagy lengyel értelmiségét is foglalkoztatta. Ilyen módon az irodalom újólag és még mindig az alapvető nemzeti sorskérdésekre adott (vagy próbált adni) választ. Ezekben a válaszokban nemegyszer a XIX. század elejének értelmében vett nacionalizmus (tehát mai szóhasználattal élve: patriotizmus) rejtőzik, szoros kapcsolatban a kis népek egymásrautaltságának ideájával, de azt sem tagadhatjuk, hogy az Ady Endre által értelmezett nacionalizmusnak is tág tere nyílt, s az egymásra utalt népeket ez az eszmekör is egymás ellen fordította. A ruralisztikus tendenciák egyik ága „bal felé" tartott, másik ága „jobb", sőt „szélsőjobb" felé. Ez utóbbiak esetében a nacionalizmust a faji gondolat érvényesítése tette még inkább zavarossá, veszedelmessé. S ezen a ponton, de a befelé fordulás módszerében és magatartásában is, érintkezett a német irodalomnak egyik igen népszerű irányával, az úgynevezett *Heimatkunsttal*, amelynek jó néhány képviselője kitűnően beleilleszkedett a náci Németország világába.

Az irodalom Kelet-Közép-Európában szinte kényszerült

arra, hogy a nemzeti mozgalmakkal együtt haladjon, több ízben együtt sodródjék, támogassa a nemzeti mozgalmakat, megfogalmazza a célkitűzéseket, igazolja a törekvéseket. Nemzeti mozgalom és irodalom „hatott" egymásra, egyik a másiktól ösztönzéseket kapott. A kelet-közép-európai nacionalizmusok ezért nem pusztán a történelem elemzendő jelenségei, hanem megközelíthetők (más módszerrel) az irodalom felől is. Az irodalom és a nacionalizmus fejlődése Kelet-Közép-Európában szorosan összefügg egymással, szorosabban, mint például a francia vagy az angol irodalomban – általában. Még ugyanebben a körben maradva: a történelemszemlélet historikuma sem választható el az irodalom történetéből. Így a nemzetfogalom, a nacionalizmusértelmezés az irodalomtörténetnek is feladata. Persze az irodalom ebben a régióban is jóval több, mint nemzeti gondolatok, nacionalizmusok kísérőjelensége, igazolása. És nemcsak avval, hogy az igazán jelentős alkotók úgy „nacionalisták", hogy a befelé fordulás, az elzárkózás, a nacionalizmus primitív formáinak hirdetése nem jellemző rájuk, annál inkább a nyitottság, a megértésre törekvés, a nemzet helyének jóhiszemű keresése a nagyobb, európai közösségen belül. Ritkán idézhetünk nemesebb példát az Arany Jánosénál. Nem teljesen szerencsés reagálása egy francia tanulmányra és a magyar irodalom néhány újabb fejleményére versre késztette. Az 1877-ben született *Kozmopolita költészet* a nemzeti költészet elsőbbségét hirdeti, s azt, hogy „Költő az legyen, mi népe...". Öntudattal állítja, hogy fordított ő is „nagy" költőket – tegyük hozzá, Shakespeare-t, Goethét, Dantét, Tassót, Ariostót –, s a vers végén *világirodalmi* példákkal érvel igaza mellett. Homérosszal, Ossziánnal, szembeállításuk mögül tárgytörténetileg egészen Goethe regényéig jutunk, a *Wertherig*. Aranynál, a megértést kereső-hirdető, cseh és szerb témákat is feldolgozó költőnél teljes tisztaságában jelentkezik Vörösmarty már idézett igéje a legszentebb vallásról. S ez Arany életművében is a *haza* és az *emberiség*.

EMBER, FELVILÁGOSODÁS, IRODALOM

Hihetnők, hogy az irodalom Kelet-Közép-Európában az állandó nemzeti készültség állapotában élt, s a költők szinte kizárólag azzal törődtek, mikor fogalmazhatnak meg versben, drámában vagy terjedelmesebb epikus alkotásban valami nemzeti-magasztosat, példázhatnak jelszót a nép számára, körvonalazhatnak nemzeti eszményeket, ostorozhatnak elfajulást, más nyelvű népeket. Ez azonban az igazságnak csak nagyon kis hányada. A XVIII. század második felétől valóban előtérbe kerülnek a följebb említett kérdések, de sohasem az ezekre történő felelet jelenti kizárólag az irodalmat. Ekkor sem és később sem. Még csak nem is egyedül a haza és emberiség összekapcsolásának és összekapcsolhatóságának irodalmi kifejezése. Kelet-Közép-Európában az irodalom, a költő kezdettől és mindvégig irodalmi, esztétikai funkciót tölt be, új műformákat teremt, újfajta verselést kísérletez ki, részt vesz a nyelv finomításában, pallérozásában. Az író többnyire közéleti ember, de íróként az. Eszméket honosít meg, alkalmaz a kornak megfelelően, de irodalmi formában. Szenvedélyesen érdekli a nép, a nemzet, az állam, a szülőföld sorsa, de saját helyét is keresi, az egyes ember lehetőségeit is mérlegeli, a költészet lehetőségein is töpreng. A kétféle probléma olykor megütközik a költészetben, a költő súlyos és feloldhatatlannak tetsző konfliktusoknak néz

elébe. Menekülne hol az egyik, hol a másik „feladat" elől, más ízben képes a nemzeti elvárások és saját költői (kifejezetten költői) törekvései összeegyeztetésére, együttes kiéneklésére.

Célszerű azonban, ha a *nemzet és irodalom* kérdéskörét ezúttal elválasztjuk az *ember és irodalom* kérdéskörétől, jóllehet a két fejezet költő szereplői jórészt azonosak. Átfedések lehetnek és lesznek is, mégis, az utóbbi kérdéskörből többé-kevésbé kirekeszthetjük a nacionalizmus korábban megvilágított problematikáját, és az egyes ember költői ábrázolásának változatait tekintjük át. Ez összefügg – ismét nem kizárólag irodalmi, hanem ezúttal – bölcseleti gondolatokkal, illetve a filozófia irodalmi kifejezhetőségének kérdésével. Ez viszont az irodalomnak legsajátabb és minduntalan fölmerülő konfliktusa saját, szűkre szabott szókincsével, formai lehetőségeivel, az elvont fogalmak, fogalmi „levezetések" adekvát szépirodalmi megfogalmazásával. Nevezetesen a gondolati költészet és az effajta költészetet a lehető legpontosabban megszólaltató műfaj, versnem kikísérletezéséről van szó, s ez ösztönzi és alakítja az irodalmi terminológia és a modern anyanyelvű irodalom megteremtésének fejlődését. Az időmértékes verselés „vitái" valamiképpen kapcsolódnak a nyelvújítás, nyelvbővítés vitáihoz, az új műfajok új gondolatok meghonosítását is vállalják. Az új gondolatok, új műfajok, új versnemek stb. viszont az új, modern értelemben vett nemzeti irodalom kialakulását eredményezik.

Jól érzékelhető, hogy az 1770-es évektől (egyes nemzeti irodalmakban egy évtizeddel korábban, másokban valamivel később) fokozatosan, lassabb vagy gyorsabb ütemben megteremtődik Kelet-Közép-Európában is a differenciált, a teljes irodalom és irodalmi struktúra kialakulásának lehetősége. Ez annyit is jelent, hogy roppant erőfeszítéseket figyelhetünk meg a korszak „uralkodó eszméinek" adekvát nyelvi kifejezésére; olyan költői eszköztár megteremtésére történik kísérlet, amely akár a legbonyolultabb filozófiai vagy szorosabb értelemben vett művészeti-kulturális-irodalmi fogalom, valamint érzelmi állapot képi megjelenítésére alkalmas. A fordítások mellett eredeti alkotások létrehozása is a XVIII. század máso-

dik fele kelet-közép-európai irodalmainak nagy vívmánya. Nem mintha korábban nem fordítottak volna, vagy nem alkottak volna eredetinek nevezhető műveket. A modern irodalmi tudat szerint szerzett művek azonban ettől a korszaktól kezdve jelennek meg irodalmainkban.

Ha a szerencsésebb helyzetű, egységes irodalmi nyelvüket már a korábbi századokban létrehozó nemzeti irodalmakkal és kultúrákkal szembesítjük régiónk irodalmait, akkor nem elsősorban a kifejezett, megjelenített eszmék korszerűsége vagy korszerűtlensége mértékében különböznek, hanem nyelvi erőben, az irodalmi rendszer teljes vagy hiányos voltában. Illetve abban az egyes kutatók által ütemeltolódásnak nevezett jelenségben, amely – most ismét nem értelmezzük – sok tekintetben valóban meghatározója irodalmainknak. Mindazonáltal mégsem mondhatjuk, hogy régiónk irodalmait abból az aspektusból lehetne helyesen megvilágítani, milyen mértékben és milyen hűséggel-pontossággal fogadták be az úgynevezett differenciáltabb irodalmak alkotásait, ezeknek az alkotásoknak eszmei vagy külső formai (például műfaji) tényezőit. És az sem vezet célhoz, ha az ideáltípusnak tekintett irodalmi jelenségtől való eltolódás, tudatos-öntudatlan eltérés lesz az elemzés esetleges kiindulópontja.

Mert igaz ugyan az, hogy a differenciáltabb irodalmak struktúrája, eszmei-formai újítása nem egy esetben az adaptálás, a fordítás, olykor az utánzás gesztusára késztette a korszak kelet-közép-európai gondolkodóit és íróit.

De az is igaz, hogy a fordításokban, az adaptálásokban is a *válogatás* elve érvényesül. Egy adott fejlettségű irodalmi struktúra és olvasóinak „elvárási horizontja" szerint történik az adaptálandó mű kiválasztása, továbbá egy adott nyelvi állapot határozza meg még a fordítások jellegét és minőségét is. Az irodalmi rendszer kiteljesítésére, a modern irodalmi tudat megteremtésére törekvő írói szándék irodalmon kívüli, amint láttuk, a modern értelemben vett nemzeti tudat kifejlődésének körébe vágó és végső fokon a polgári átalakulást elősegítő mozgalmak, törekvések szolgálatában áll, azokat

igyekszik alátámasztani, indokolni, irodalmi példával erősíteni, illetve szélesebb körökben népszerűsíteni.

Az irodalomnak és a nemzeti tudat kialakításának egymást feltételező vonásai sem szoríthatják háttérbe azt a tényt, hogy régiónk irodalmai is igyekeznek bekapcsolódni az európai gondolkodás és irodalom fejlődési áramába; hogy az irodalomteremtés csak részben és nem mindig elsősorban jelenti a nemzeti öntudat ébresztését, főleg pedig nem mindig direkt módon. Legalább olyan fontos annak hangsúlyozása, hogy az irodalom vállalja a felvilágosodás világképének egy adott nemzeti környezetben történő megjelenítését. A nemzeti mozgalmak napirendre tűzik a nemzeti nyelv fokozatos terjesztését, még inkább kiművelését. Ezt megelőzve anyanyelven fogalmazódik meg a nemzeti tudat ébresztése feladatán túlmutató, illetve annak későbbi agresszivitását még csak nem is sejtető felvilágosodott elképzelés a nemzet, az egyes társadalmi osztályok, az egyes ember helyéről, lehetőségeiről a tágabb közösségben.

A felvilágosodás világképének mind szélesebb körökben történő recepciója egyben a hagyományos (feudális-egyházi) világkép válságával, széttörésével párhuzamos. Mindez az értéktudat, szorosabb értelemben véve az *emberre* vonatkozó elképzelések változásával is együtt jár. A XVIII. század emberét gyötrő nagy problémák mindenekelőtt az irodalomban jelennek meg Kelet-Közép-Európában. De a francia felvilágosodás gondolkodói is példát szolgáltatnak arra, hogy a *philosophe* egyben irodalmár, író is, elvont gondolatok irodalmi művekben szólaltathatók meg igazán. Az alapkérdéseket elsőnek nem Kelet-Közép-Európában tették föl, hanem Angliában és Franciaországban. Innen jutottak el részben (kisebb részben) tudományos, részben (nagyobb részben) szépirodalmi művek révén régiónkba. Igen jellemző, hogy melyek és hogyan. Mindenképpen sort kellene keríteni arra, hogy például Alexander Pope műveinek kelet-közép-európai utóéletét az összehasonlító irodalomkutatás segítségével elemezzük. *A Fürtrablás* (The Rape of the Lock) szinte iskolateremtő kelet-közép-európai sikere mellett tárgyunk szem-

pontjából igen csak figyelemre méltó (erre korábban utaltunk) az *An Essay on Man* (Bessenyei György szavaival: Az embernek próbája, Bolyai Farkas emígy magyarítja: Pope' Próba-tétele az Emberről) gyakori felbukkanása zónánk irodalmaiban. A magyar felvilágosodás első hullámának legjelentősebb és a bölcseleti kérdések iránt is a leginkább nyitott képviselője, Bessenyei György már 1772-ben franciából magyarra adaptálja a művet, amelyből 1803-ban újabb magyar változatot készít. Bolyai Farkas 1819-ben „Ánglusból" fordítja magyar prózára, és még az 1820-as években is akad magyar tolmácsa: „frantzia versekből" ülteti át magyarra Héczei Pál iskolaigazgató-lelkész. Lengyelül 1788-ban, 1789-ben, majd 1816-ban jelent meg Pope e műve, három különböző fordító munkájának eredményeképpen. Bohuslav Tablic, a bibliai cseh nyelven alkotó költő szintén megalkotta a maga átültetését, amely aztán 1831-ben látott napvilágot. A szlovák költő az eredeti „hősi párverset" a nehézkesebb hexameterrel adta vissza, és egyébként sem angolból, hanem latinból tolmácsolta Pope próbatételét az emberről.

Ahogy az egyik lengyel fordító írja, ez a „Wiersz Filozoficzny" (bölcseleti költemény) példás módon fogalmazta meg az angol felvilágosodás egy irányának emberképét, és egyben olyan társadalmi-természeti rendszerben határozta meg az ember helyét, amely a felvilágosodás deista-optimisztikus szemléletének megfelelt. Ama mindent átfogó rendszert írta Pope versbe, amelyben minden élő meglelheti a maga helyét, azt a helyet, amely csakis az övé, és amelyet hatalmas lánc fűz össze a világ többi „helyével". Ami van tehát, az jogosan van. Jogosan és helyesen (Bolyai Farkas magyarításában: „az Igazság ez: Minden úgy jó, a' mint van rendelve"). Ez nem menti föl az embert; éppen ellenkezőleg: szükségessé teszi, hogy megismerje önmagát; az emberiség feladata, hogy tanulmányozza az embert. (Hogy is mondja Bolyai Farkas? „Magadat esmérdmeg: a' véghetetlent látni által, ne igyekezz hiába; az embernek legillöbb tanulása az ember.") Az emberi természetet két alapelv mozgatja: az önszeretet és az értelem (ismét Bolyai szavaival: „Két fő erö uralkodik az emberi

természetbe: inditni az önszeretet, 's az okosság tartoztatni"). A létezők nagy láncolata (ez Szauder József szava, eredetiben: „vast chain of being", Bolyait idézve ismét: „Azon nagy lántzat, mellyel minden egybe-köttetett, 's egybe-kötve függ..."), tehát a létezők nagy láncolata egyben a végtelen égi bölcsesség bizonyítéka. Ama égi bölcsességé, amelynek első törvénye: a Rend. Érthető, hogy az 1788-as lengyel kiadás fordítója a királynak, Szaniszló Ágostnak ajánlotta tolmácsolását. Ám az is érthető, hogy az egyházi kultúrától és világképtől elszakadó, biztos támaszt kereső kelet-közép-európai gondolkodás szívesen adaptálta ezt a megnyugtató válaszajánlatot az embernek a világban elfoglalt helyét illető kérdésre. A létezők nagy láncolatának gondolata nemcsak a magyar–lengyel–szlovák Pope-fordításokban (-átiratokban) bukkan föl, hanem úgynevezett „eredeti" alkotásokban is. Konkrétan ezúttal csak Csokonai Vitéz Mihály pályájának egy szakaszát említjük (hogy aztán éppen egy Pope-ra közvetlenül utaló verscím: *Az ember a poézis első tárgya* olyan verset rejtsen, amely a pope-i alapgondolat után kitegye a maga kérdőjeleit, s a naiv bizonyossághit és az ember megismerésének és megismerhetőségének problémája mellett a tévelygés és a megingott bizonyosság érzését is kifejezze).

Irodalmainkban olyan műfajokat, olyan típusú műveket inspirál ez az általában pope-i „essay-ből" kiinduló gondolatsor, amelyek mindenekelőtt a *Rendet* ábrázolják. Például a parkkultusszal egybevágólag a (természet)leíró költészetnek szereznek polgárjogot. De ábrázolják azokat a ferdeségeket, visszásságokat is, amelyek akadályozzák azokat, akik ennek a Rendnek érdekében munkálkodnak. Azaz: nem a rossz a világ problémája, hanem az ember esendősége, gyarlósága. Hadd utaljunk az epigrammák, az oktatómesék, a (Csokonai szavával élve) „furcsa vitézi versezet" (azaz a komikus eposz), a szatíra, a költői levél népszerűségére. Név szerint a szlovák irodalomból J. I. Bajza epigrammákból álló verseskötete, a magyar irodalomból: Bessenyei György, Barcsay Ábrahám, Orczy Lőrinc költői levélváltásai, Csokonai Vitéz Mihály leíró költészete (legyen szó évszakról, tájról, a természet egy da-

rabjáról); a lengyel irodalomban szinte minden előbb említett műfaj megtalálható, a költők klasszikussá nemesültek a századok folyamán: Ignacy Krasicki, Stanisław Trembecki, Adam Stanisław Naruszewicz, a szerb irodalomban Dositej Obradović a mesemondó. Hangsúlyoznunk kell, hogy csak egyes alkotásokról van szó, a megnevezett szerzők életműve nem ezen a szűk skálán mozog. Leegyszerűsítve: az emberábrázolás *statikus* jellegéről szólhatnánk. Pontosabban és elméletibben: az allegória általános voltáról és érvényesüléséről. Arról, hogy bizonyos műfajokban nem az egyes ember, hanem általában az *ember* lesz a „poézis első tárgya". Ami annyit jelent, hogy egyedi, partikuláris, elkülönítő tulajdonságok helyett általános, örök vagy öröknek vélt jellemvonások leírására törekszik a szerző. Hasonlatosan a XVIII. század nagy rendszerezőjéhez, a svéd természettudóshoz, Linnéhez, aki a „species" (fajta) és a „genus" (nem, faj) rendjében, a roppant „systemában" minden növénynek föllelte a lehető legpontosabb helyét. Régiónk irodalmaiban például az oktatómese nemcsak a hagyományos antik, francia (La Fontaine) vagy német (Lessing) örökség újrafogalmazása, hanem olykor gyökeres átdolgozás, újrateremtés. Krasicki epigrammatikus tömörséggel még csak nem is körvonalazza, hanem egyetlen cselekedettel vagy mondással érzékelteti a megvetésre-kinevetésre méltó emberi tulajdonságot. Csokonai a magyar politikai élet visszásságait tűzi tollhegyre állatmesének is alig nevezhető írásaiban. Obradovićnál a példázat és a moralitás mögött háttérbe szorul az állatmese „cselekménye". A kétnyelvű, magyar–szerb költő, Vitkovics Mihály pedig Obradović és Lessing témáit formálja érzelmesebbre, jobban szólaltatva meg a részvét hangjait.

A heroikus-komikus eposz – hasonlóan az oktatómeséhez – alapvetően didaktikus műfaj. Ábrázolásmódja az allegória módszerét kéri kölcsön, mégis közvetlenül politizáló jellegű. Érdekességét sok esetben azok a kortársak számára még egyértelmű, számunkra magyarázatokra szoruló utalások, célzások adják, amelyek egy adott politikai szituáció kulcsfiguráinak és az ezekben az eposzokban szereplő állatfigurák-

nak megfeleltetéséből származnak. Krasicki *Myszeidos pieśni X* (Egér-eposz tíz énekben) és Csokonai Vitéz Mihály magyar helyi színekkel felfrissített *Békaegérharc* című komikus eposzai megelevenítik a lengyel és a magyar nemesi világot, a diétát, és egy (illetve: *a*) kelet-közép-európai nemesi társadalom, intézményrendszer szatírájával szolgálnak. A kortársak számára jól fölismerhető figurák ugyan éppen nem tétlen szemlélői egy eseménysornak, mégsem az állatmesei módszerrel rokon allegorizálás miatt nem kerül sor differenciált jellemábrázolásra. Az író itt is csupán egy-egy vonással állítja elénk a szereplőket. Viszont ezeket a szereplőket jellegzetes szituációkban látjuk, mivel az ilyen típusú művekben a szituációk a jellegzetesek és fontosak, és nem a szituációk szereplői. S hogy ez így van, azt más, nem az állatmesékkel rokon, hanem a „furcsa vitézi versezet" egyéb cselekménytípusait Kelet-Közép-Európában meghonosító művekkel bizonyíthatjuk. Krasicki *Monacomachiája* (Papháborúja), Węgierski *Organyja* (Orgonája), Csokonai *Dorottyája*, a cseh Hněvkovský *Děvínje* a lényeget illetőleg alig különbözik az állatszereplős heroikus komikus eposztól (csakhogy nem állatok a szereplői, hanem ... A cseh és a magyar mű a maga módján amazonháborút beszél el, a két lengyel szerző pedig a papok háborúját). A közös: ezek az eposzt szintén kikacagó művek emberábrázolásukat tekintve „egysíkúnak" mondhatók. A komikumot előidéző, a külsőleges jellemzést szolgáló vonások dominálnak, a szereplők olyan szituációkba keverednek, amelyek nevetségessé válásukat eredményezik (Węgierskinél például a papháború egyik eszköze a könyv, de nem a vitairat, hanem a minél vaskosabb mű, amely verekedésre, főbe kólintásra kiválóan alkalmas). Ha az előbb egysíkúságot említettünk, akkor ezt nem értékelő hangsúllyal tettük. Az egysíkúság a költőt nem akadályozza abban, hogy ne tegye az embert poézisa első tárgyává. Látszólag csupán meghatározott álláspontból helytelennek ítélt nézetek, tulajdonságok, magatartásformák átvilágítására kerül sor. A költő szereplőit általában egyetlen, minden mást háttérbe szorító jellemvonással rajzolja meg, eszerint beszélteti, cselekedteti.

Ám ez a viszonylag takarékos jellemzési módszer az embert szüntelen más perspektívába állítja, új meg új szituációkban lepleződik le a leleplezniváló.

Hasonlóképpen jelennek meg a típussá emelt személyek a vígjátékokban is. A végkifejletben kialakul a Rend, amelyet az ésszerűség diktál, és amely ellen csak ideig-óráig diadalmaskodhatnak az egészséges emberi értelem normáitól eltérő szereplők. S bár a jellemábrázolás módja a vígjátékokban is statikus, mégsem szabad feltételeznünk, hogy akár a vígjátékokban, akár a már említett mesékben és heroikus-komikus hősköltemények ben a szerző a mozdulatlan rend, a változatlanság igazát hirdetné. Pope-tól sem ezt tanulták tanítványai. Az emberi természetet irányító tudati elemek korántsem a nyugalomra törekszenek. Az önszeretet cselekvésre késztet, az értelem visszafog, s így alakulhat ki az egyensúlyhelyzet. S bár a vígjátékok szereplőinek jelleme sem változik a színdarab folyamán, azok a konfliktusok, amelyek a vígjáték cselekményét mozgatják, szintén a leleplezéshez, a jellemek gondos körvonalazásához járulnak hozzá. Olyannyira statikusok a jellemek, hogy már nevükkel bemutatkoznak. A példát a lengyel irodalomból vesszük: Julian Ursyn Niemcewicz *Powrót posla* (A követ visszatérése) című vígjátékában a szarmata nemesség képviselőjét Gadulskinak hívják, neje Gadulskiné (a lengyel *gadać* jelentése: fecsegni, locsogni, pletykálni). Gadulskiné leányát a divatmajmoló Szarmantskihoz szeretné adni (a név a francia *charmant* szóból származik, amely itt ironikusan jelent „elbűvölőt", „kedvest").

Magyar példa: a Niemcewiczénél két esztendővel később írt vígjáték, Csokonai *A méla Tempefői*je (1793) nyomdászfiguráját kedves közvetlenséggel Betriegernek (csalónak) nevezi, a szereplők felsorolásában olvashatjuk Marquise de Grand-genie (Nagy-szellem márkinő) nevű francia előkelő hölgy nevét; a magyar nemesség jellegzetes képviselői: Serteperti (neve a sertés szót juttatja joggal eszünkbe), Koppóházy (kiről a vadászat ötlik föl) és Tökkolopi (amely „ostobát" jelent).

Szlovén példa: Beaumarchais *Figaro házassága* (Le mariage de Figaro) című színdarabját Anton Linhart szólaltatta meg szlovénül olyaténképpen, hogy a cselekményt szlovén paraszti környezetbe helyezte. Az ő névadási módszere sem különbözik a lengyel vagy a magyar pályatársáétól, nála is olvashatunk ostobáról és tökkelütöttről a szereplők névsorában.

A vígjátékok által meghonosított névadás aztán más műfajokban is helyet kapott. Bessenyei György 1801-ben készített *A természet világa* című filozófiai tanköltemény részben visszatérést jelent ifjúsága francia áttételen keresztül megismert Pope-olvasmányához. Éppen a Pope-ra emlékeztető fejezet: „Uralkodó indulat" (az eredetiben: master passion) jeleníti meg ezzel a fajta vígjátéki névadással azokat, akik téves ösvényeken botladoznak. Például azokat a nemeseket, akiknek életét a vadászat, a kártyázás és más, ostoba-hívságos szórakozás tölti be, és ezáltal morális, társadalmi (és hazafiúi) szempontból helytelen úton úzik (és nem keresik) a boldogságot.

Kétféle törekvés találkozik, és keresztezi egymást az említett művekben. Az egyik a „létezők nagy láncolatának" elvét érvényesíti, tehát az ésszerű rendét, amely „a lehetséges világok legjobbikában" előbb-utóbb megvalósul, és amelyben az embernek kijelöltetik a helye, meghatároztatik mozgástere. Az ember éppen nem a sztoikusok hirdette nyugalmat és e nyugalom biztosítékát, az állhatatosságot hiszi élete vezérelvének, hanem – ellenkezőleg – annak a helynek betöltésére irányul cselekvése, „uralkodó indulata" (szenvedélye), amelyet a lét nagy láncolatában be tud, be kell töltsön. Ez nem áll ellentétben azzal, hogy régiónkban a *másik* mércét az alakuló nemzeti tudat jelenti. Így marasztaltatik el a konzervatív magatartás, így a külföldieskedés, így az anyanyelv iránt tanúsított közömbösség. Így rója meg a költő mindazokat, akik a régi típusú nemesi életmód szerint élnek (parlagiság, szarmatizmus), és nem hoznak áldozatot a nemzeti művelődés ügyéért. Ezekből a negatívumokból már következtetni lehet az ideálra, amelyet (akit?) vígjátékainkban első-

sorban a fiatalok, a következő nemzedék tagjai képviselnek, ismét példaszerűen *A követ visszatérése* című komédiában Walery.

Az eddig elmondottak régiónk irodalmait csak részben jellemzik. A felvilágosodás deista, naivan optimisztikus iránya ugyanis csak ideig-óráig és rövid történelmi pillanatokban elégíthette ki az olvasói elvárás horizontját, illetve felelhetett meg az írók, a gondolkodók helyzetének. Állampolgárként és emberként ugyanis az 1760–1770-es évektől kezdve új helyzettel találkoztak. És ezt egyrészről a felvilágosodott abszolutizmusnak az egyes ember magánéletébe is beavatkozó, az állam és az élet minden területén reformokkal kísérletező törekvései, másrészről a nemzeti öntudat fokozatos alakulásával párhuzamosan a nemzeti fenyegetettség érzése jellemeznek (nyilván másképpen a lengyeleknél, másképpen a cseheknél, magyaroknál vagy a horvátoknál, alapvetően mégis hasonló módon). Az angol bölcselet egy jelentős – láttuk, hatásában is fontos – iránya, Shaftesbury vagy Pope optimizmusával szemben legalábbis a kétség, a válságérzés is megjelenik, és ez a „rossz érzés" összekapcsolódik a világrendben lépten-nyomon kibukkanó, olykor uralkodó Rossz, az emberi lét értelmes volta iránt érzett kétség problémájával. A Rossz problémája (Problème du Mal): a század másik nagy kérdése, amelyre Voltaire-től Rousseau-ig, Bessenyei Györgytől Krasickiig, Holbach halhatatlanságot tagadó materializmusától Csokonai Vitéz Mihály „verdeső" halhatatlansághitéig (Szauder József szép szava) többféle válasz kínálkozik. A megrendült emberi léthelyzetet azonban előbb hadd érzékeltessük Voltaire-nek egy korai (1719-es) drámájából vett néhány rövid szemelvénnyel:

Oedipe (Oidipusz) című drámája elején a királynő, Jocaste még a lehetséges világok legjobbikában való reménnyel hirdeti, hogy az istenek számára (számukra) szerfölött nemes sorsot tartogatnak... A voltaire-i „minden jól van" hitét vallja a szereplő. S ahogy lassan kibontakozik a múlt, feltárul a titkok titka, úgy vetül árny a naiv optimizmusra, és úgy tetszik ki az elhagyatott ember reménytelensége, fenyege-

tettsége, a Rossz. Oedipe sorsáért már vádolja az isteneket: könyörtelen istenek, bűneim a tiétek, mégis engem büntettek! Később a *Candide*-ban más kivezető útra lel a francia költő. Bár csalódások tengerén át vezet az út, az eredmény mégis több a semminél: a kert. „Vár ránk a munka a kertben!" – mondja Candide, és ez részben idilli-utópisztikus, részben keserűen beletörődő felelet a végső nagy kérdésekre. Semmiképpen sem mutat az eleve megállapított Harmónia, sem pedig a Pope által végtelen Bölcsességnek nevezett, világot meghatározó roppant alapelv felé. Mint ahogy Voltaire utópiája nem harmonizál Rousseau álmatag kisbirtokosi boldogságelképzelésével, de eltér Montesquieu – *Perzsa levelek* (Lettres persanes) című művében található – trogloditautópiáitól is.

A felvilágosodott és a nem is annyira felvilágosodott abszolutizmust megtestesítő uralkodó (a felvilágosodott despota, ahogy a kortársak megfogalmazták) szívesen hitte magát a végtelen Bölcsesség (Pope-nál wisdom infinite) birtokosának, aki képes lehet arra, hogy a lehetséges rendszerekből a legjobbat formálja (Pope–Bolyai Farkas: „a' véghetetlen böltsesség, minden lehető Systhémákból leg-jobbat hoztaelé..."). A népeket, a nemzeteket és a polgárokat eszerint akár akaratuk ellenében is boldoggá lehet, sőt kell tenni, méghozzá azon módon, ahogy a végtelen bölcsesség letéteményese ezt jónak látja. Ennek közvetlen tapasztalatai lecsapódnak az irodalomban is. Részben azáltal, hogy egy, még a civilizációtól érintetlen lény, a jó vadember szájába adják ennek a tökéletesnek meghirdetett világ éles bírálatát, részben pedig olyan versekben vagy más műfajokban ölt testet ez a tapasztalat, amely a polgári, a kispolgári körökben, a csekélyebb létszámú társas együttlét formáiban kifejezésre jutó érzelmileg gazdag magatartást körvonalazza, és ennek a típusú irodalmi alkotásnak éle mindig a nemesi-udvari életmód ellen irányul. A nyugati irányból mind keletebbre érkező műfajok közül itt nyomatékkal az érzelmes regényt és a polgári színjátékot említjük. És általánosabb érvényű megállapításként: társadalmi és magánemberi, egyetemes és

nemzeti konfliktusok a szenvedésre nyitott ember reagálási gesztusai által lesznek irodalmi alkotások témáivá. Természetesen több inspiráció hatása érezhető: a mind szélesebb körben érvényesülő empirikus szemléleté, amely a tudományos kísérletek fejlődése révén kap újabb meg újabb ösztönzést; idecéloz az ideologikus és dogmákba foglalt vallás és vallásosság helyébe lépő bensőségesebb, individuálisabb, olykor a rajongásba átcsapó, máskor éppen a szűk körbe szorítottság érzését kifejező áhítat, a szintén végtelen bölcsességként felfogott isteni princípium és az egyes ember közvetlen érintkezésének gondolata (tehát a papi-lelkészi közbenjárás elutasítása). Mindezzel kapcsolatos a „természeti" ember ideálként való felfogása. Ez a természeti és természetes ember egyben egy eszményinek elképzelt államberendezkedés keretében bontakoztathatja ki képességeit; a természetes ember: adottság. Másrészről azonban nevelés eredménye. Olyan nevelésé, amelyet a legrészletesebben, „cselekménybe" ágyazottan Rousseau írt le *Emil, vagy a nevelésről* (Émile ou de l'Éducation) című pedagógiai regényében. Rousseau lengyel és magyar népszerűségéhez a lengyelek számára készített alkotmánytervezete jelentős mértékben hozzájárult (magyarra egy részletét Kazinczy Ferenc fordította le és adta közre *Orpheus* című lapjában, és ugyancsak ő a pedagógiai regény címszereplőjéről nevezte egyik gyermekét Emilnek). Ebből az alkotmánytervezetből a nemességnek mind konzervatívabb, mind pedig a reformokra hajló szárnya megalkothatta a maga nemzetnevelési elképzeléseit. Olyan tételeket fogalmazott meg Rousseau a nemzeti nevelésről, a nemzeti hagyományok, szokások, öltözet (!) ápolásának előnyeiről, amelyek a különböző XVIII. század végi nemesi vélekedések, viták tárgyai is voltak.

Rousseau mellett más szerzők is ösztönözték a kelet-középeurópai gondolkodást a maga erejére vagy gyengeségére ébredő ember felfedezésére. Ezúttal a *Robinson* jelentősnek minősíthető olvasottságáról szólhatunk. Általában nem az eredeti regény, Defoe műve került a kezekbe (tudunk persze korai lengyel fordításáról, amely francia nyelvből készült),

hanem a német pedagógus-író-nyelvész, Joachim Heinrich Campe *Az ifjabbik Robinson* (Robinson der Jüngere) című átdolgozása (magyarra a jeles nyelvész, Gyarmathi Sámuel, a XIX. század közepe felé Vajda Péter is lefordította, rövid időn belül két szerb tolmácsolás jelent meg, az utóbbi 1810-ben, a szerb színjátszás atyjának, Joakim Vujićnak átültetésében). Campe rousseau-i elemekkel fűszerezte az egyébként kalandos történetet. Campe másik nagy hatású, immár kifejezetten pedagógiai műve, az *Erkölts-könyvecske* (Sittenbüchlein) is több kiadást ért meg magyarul, különféle fordításokban, Erdélyben 1802-ben, Nagyszebenben németül is kiadták, szerbül 1805-ben jutott el az olvasókhoz. Sűrűn fordították magyarra, lengyelre, szlovákra és más nyelvekre földrajzi jellegű könyvét, egyéb, az ifjúság épülésére kiadott történeteit (még a XIX. század második felében is), az emberi természet jobb megismeréséhez segített *Psychologiája* magyarul is megjelent.

Az állam és az egyén „viszonya", a kiszolgáltatottság és az egyén szuverenitása, a társadalom és a civilizáció felől leselkedő veszélyek és a természet, a célszerűtlen, hiúságokban kimerülő, illetve az értelmes, ésszerű életvitel antinómiáit és ezzel szoros kapcsolatban az emberről kialakult véleményt elsősorban a regényírás fogalmazta meg régiónkban. Jó néhány kelet-közép-európai irodalomnak van korszakunkban egy-egy reprezentatív regénye (nem reprezentatív igényű, de azzá vált műről van szó!). Nevezetesen Ignacy Krasicki: *Mikołaja Doświadczyńskiego przypadki* (Mikołaj Doświadczyński esetei), valamint részben: *Pan Podstoli* (Asztalnok úr) (ugyanettől a szerzőtől), Bessenyei György: *Tariménes utazása*, J. I. Bajza: *René mládenca príhodí a skúšenosťi* (Az ifjú René kalandjai és megpróbáltatásai) című regényeire gondoltunk, és ide sorolhatónak véljük a szerb Dositej Obradović önéletrajzát is.

Először a forma jelentőségét hangsúlyozzuk, tudniillik azt, hogy számos, másutt más műfajban kifejtett, versbe írt morális, pedagógiai, filozófiai tételt kalandos regénycselekménybe ágyaznak a szerzők.

Másodszor a regények jellegére hívjuk föl a figyelmet. A külső keretet többnyire utazás alkotja, és a cselekmény során a társadalomnak, az államnak utópiába kivetített és valóságos állapota szembesül egymással. Egy, a középpontba állított ifjú szenvedi el az eseményeket, amelyek földrajzilag is meglehetősen nagy területen, de még inkább a gondolkodás „területén" játszódnak le. Ennek az ifjúnak a kilépése a naiv, tudatlan állapotból a megismerés segítségével történik, a benne eleve meglevő rokonszenves vonások kibontakozhatnak, az ifjút ért csapások az életre edzik, a tanításokat megfogadja (ez az ő iskolája, jóllehet a nevelő ritkán hiányzik), s az utópikus állam tapasztalatait majd a maga szűk körében fogja megvalósítani.

Harmadszor említésre méltó, hogy már a címben is ott szerepel az emberélet minősítése, amely hol szó szerint „esetnek", hol viszontagságnak, hol az utazási tapasztalatok (ám mindenképpen tapasztalatok) egymásutánjának tetszik. A szerzők a *Robinson* alapképletére utalnak vissza (egy 1889-es budapesti *Robinson*-kötet címlapjáról olvasom le: *Idősb Robinson Crusoe utazásai, élményei és csodálatos kalandjai...*), anélkül hogy szerkesztési vagy rendező elvül, különösképpen nem életformául a robinsoni világteremtést választanák vagy ajánlanák. Ellenkezőleg: bármennyire visszavonultan is, mégis, társadalomban tudják csak elképzelni főszereplőik boldogságát. Nem hagyják ott az utópia tökéletességében, bár azt megismertetik velük, viszont a magány sem lesz a főszereplők végső osztályrésze. Egy ésszerűen megszervezett kis közösség, a derűs társas együttlét boldogságához juttatják őket. Az eszményt a legpontosabban egy lengyel felvilágosodáskutató, Zdisław Libera fogalmazta meg, és az ő megfogalmazása-jellemzése illik regényeink emberideáljára: „Az Asztalnok úr nem csupán serény és jó gazda, gondviselője a rábízottaknak, mintaszerűen gondos férj és szerető apa, hanem fölvilágosult földesúr, tanult és olvasott férfi is, aki a könyveknek nagy jelentőséget tulajdonít."

Csak mellékesen jegyezzük meg, hogy idézett regényeink közül éppen az *Asztalnok úr* a legkevésbé „regényszerű",

valójában moralizáló beszélgetések és elmélkedések sorozata. Többi regényünk viszont annál inkább közelít ahhoz, amit „regényesnek" nevezhetünk. Azaz kalandsorozat, a tapasztalati és a szellemi valóságban megtett utazás. Ismerkedés a jónak és a rossznak államban, intézményekben, emberi viszonylatokban történő megtestesülésével. A főhős eleinte alig több, mint „jó vadember", legalábbis ekképpen viselkedik. Bessenyei György azonban a főhős, a naiv-tudatlan Tariménes mellett a valóban vadembert, Kirakadest is szóhoz, „bírálathoz" engedi jutni. Később azonban a főhős életútja, „jellemfejlődése" (szellemi nagykorúvá válása) példázza egyfelől a vademberi felfogás korlátolt érvényességét és minden természetesség ellenére is csak relatív igazságtartalmát, másfelől az állam polgárának szintén csupán korlátolt lehetőségeit. Mert Krasicki is, Bessenyei is szerepeltet „rezonőri" szerepben egy bölcset, aki a jogállam természetéről, a lehetséges legjobb társadalmi megoldásról világosítja föl az ártatlanul kérdezősködő és a megismerés által végül „beavatásban" részesülő főhőst (Tariménest és Mikołajt), de egyik szerző fejében sem fordul meg a gondolat, hogy magas állami méltóságba juttassa. Az ideál: nem az államférfi, nem a hadvezér, hanem az önmagával harmóniában élő ember. Amiképpen Immanuel Kant *Az ítélőerő kritikája* (Kritik der Urteilskraft) című művében a *közönséges emberi értelem* maximái között az alábbi fokozatosságot állapítja meg:

„1. önállóan gondolkodni; 2. mindenki más helyében gondolkodni; 3. mindenkor önmagunkkal összhangban gondolkodni."

(Hermann István ford.)

Ez utóbbi az, amit regényeink főhősei kalandjaik, vándorútjuk végén elérnek, lényegében saját élete fordulatos eseményei is erre tanítják a Lessinget olvasó Obradovićot; ez a harmadik, a „konzekvens gondolkodás", amely az „ész" maximája. Ez az önmagával egyetértő gondolkodás, az egyén életében nélkülözhetetlen harmónia annak következménye,

hogy a kalandokra bocsátott, sokszorosan megpróbált főhős egyesíti magában a *természeti* ember jóindulatát, ártatlanságát, az *érzékeny* ember civilizált, finomságokra fogékony magatartását, valamint a *társadalmi* ember *(tehát nem udvari ember!)* nyitottságát a közösségi kérdések iránt. Egyszóval ő az a nevelés eredményeképpen létrejött „típus", aki a felvilágosodott gondolkodást még az egyébként eszményinek megrajzolt államférfiaknál, uralkodóknál (a felvilágosodott despotánál) is szemléletesebben és főleg követhetőbben testesíti meg. Nem az utópia ékes színeiben pompázó államában, hanem a maga kertjébe, falujába (a candide-i kertbe) visszavonulva lehet a főhős azonos önmagával. Ez a megoldás (ha egyáltalában megoldásról szólhatunk) egyben az ember lehetőségeinek és a lét célszerűségének kérdésére is (olykor rezignált, máskor keserű, mégis valamiféle) válaszajánlattal szolgál.

S míg az utópisztikus-fantasztikus, kaland- és egyéb regények a nagyvilágba vezetik főhősüket, sok szereplőt, a társadalom különféle rétegeiből származó figurát mozgatnak, addig a Samuel Richardson, Rousseau és Goethe műveivel jelzett úgynevezett szentimentális vagy érzékeny regény hőse Kelet-Közép-Európában is a nagyvilág elől elhúzódó vagy annak áldozataként onnan kiszorult, ám érzékenységével mégis a szabadságot hirdető egyén. A világ, a társadalom jelenségeit a főszereplő érzelmi reakcióinak szűrőjén át ismerjük meg, napló vagy levélformában. Ez biztosítja a regény hangulati egységét, valamint reflexió és érzelem megfelelő arányát. A főszereplő viszonya a világhoz mégsem egyoldalúan érzelmi színezetű, hiszen helyzetét, sérelmeit vagy egyszerűen rossz közérzetét szüntelen magyarázza. És azáltal, hogy naplóban számol be saját magának, illetve levélben egy közeli ismerősének, előbb megfigyeli, majd elemzi, mindenképpen „lereagálja". Kelet-Közép-Európában az írók általában „wertheriádát" írnak (végső fokon az ős tehát Goethe nevezetes levélregénye). Érzékeny magatartást jelenítenek meg. A befelé fordult egyén (ön)életrajzával szolgálnak. A hangsúly a közvetlen környezethez való viszonyon van. Minden és

mindenki pusztán annyira kap cselekvési vagy reagálási lehetőséget, amennyi köze van a fő(cím)szereplő belső fejlődéséhez. Olyan, többnyire magános figura a főszereplő, akin elhatalmasodik az érzelem, mert mozgástere korlátolt, lehetőségei szűkek, és általában ellenséges (indulatú) környezetbe kényszerült. Az író nem alkot ideált, a főszereplő sem az. Nem hős, hanem áldozat. Mégsem teljesen kiszolgáltatott, passzív, mert bár érzelmeitől vezettetve, mégis tisztán látja, mi történik körülötte. S azt is tudja, hogy gondolataiban szabad, és végső fokon még saját sorsának is ura. Az érzékenységnek ezt a felfogását pontosan fejezi ki Csokonai Vitéz Mihály egy levélrészlete 1804-ből:

„Mihelyt az Isten az én születésemet [...] valóságossá tette: mindjárt szívemre nyomta azt a stempelt, mellyhez csak saeculumként szokott nyúlni, s ezt a karakterizáló mondást ejtette rá: *Te szabad légy!* Nem kell nekem a politicai szabadság, nincs is szükségem reá; egy persiai sophi, egy indostáni nábob, egy európai respublica vagy akármi ország és fejedelem igazgatása alatt is tudnék szabad lenni. Nem kívánok egyebet, hanem hogy testemet ne bántsák, ne akadályoztassanak annak szükségeinek megelégítésében. Lelkem felül, és kívül van sphaerajokon, az egyedül az enyim."

Nem egyedi ez a megnyilatkozás, nem az életharcokba belefáradt, a mecénásokat, értelmiségi állást hiába kereső költő kétségbeesése szól csupán. Majd másfél évtizeddel Csokonai levelének dátuma előtt, szintén levélben, az emberi esendőséget nem kizárólag általánosságban gúnyoló, hanem főúri személyek szeszélyeit tollhegyre tűző lengyel poéta, Węgierski hasonlóképpen nyilatkozott meg. Levelének szinte tragikus hitelességet kölcsönöz az a tény, hogy a halálra készülve, a gyilkos kór szorításában írta.

„Egyedül megyek – szól levelében –, és szabadon halok meg. Meghalok anélkül, hogy bárkiben a részvét könnyeit fakasztottam volna... anélkül, hogy bármilyen szolgálatot tettem volna hazámnak, az emberiségnek, hozzátartozóimnak... Gyermekkorom óta képzeletem és szeszélyeim sugal-

latait követtem, harmincegy éven át mindenféle rendszer és terv nélkül, egyes-egyedül szenvedélyeimtől vezettetve..."

A lét immár nem állhat össze a végső bölcsesség megtervezte-őrizte nagy láncolattá, az egyes ember nem törekedik arra, hogy hasznos része legyen egy „systemának". Az ember nem elsősorban társadalmi, hanem belső integritását vigyázó, szabad, a lét nagy láncolatából kitörni szándékozó lény. S ha ez a „kitörés" csupán egyéni lázadás, mégis az egyén lázadása; ha ez a kitörés többnyire önként elfogadott-várt, „megváltó" halállal végződik, mégis ama meghódíthatatlan szféra magasabb valóságát példázza, amelyen kívül esik mind a (felvilágosodott) abszolutizmus jobbító szándéka, mind a „társadalmi" kötelesség. A Holbach materializmusától megérintett, rousseau-i társadalmi szerződés gondolatát elfogadó Csokonai és a libertinus eszméket hirdető Węgierski a szabadságfogalom új értelmezését adják. Ugyanakkor kapcsolódnak azokhoz az érzékeny regényekhez, amelyek megfogalmazásaikban, leírásaikban jóval kevésbé radikálisan, a végkicsengést illetően mégis az egyéniség szabadsághelyeit és érzelmi kitörési kísérletét példázzák. A szűk mozgástérrel rendelkező egyén ezekben a regényekben nem tágítani akarja mozgásterét, hanem a maga lehetőségein belül megőrizni akarja gondolkodásának integritását, az önmagával egyetértő gondolkodás biztosította harmóniát. A környezet ellenséges, nem ad lehetőséget ennek az integritásnak a megőrzésére. A főszereplők naplója, levelei azonban nem csupán egy kilátástalan küzdelem dokumentumai, hanem egy nemesebb, érzelmileg-gondolatilag gazdagabb és ezért értékesebb élet lehetőségeiéi is. Kármán József regénye, a *Fanni hagyományai* egy érzékeny leány s az önelégült nemesi környezet szembenállását mutatja be; Fannit nem adják T– aihoz, mert annak nincsen vagyona. Kármán művét Vitkovics Mihály adaptálta szerbre *Spomen Milice* (Milica emlékezete) címmel. A lengyel Ludwik Kropińskinak *Julja i Adolf* (Júlia és Adolf) című regénye a társadalmi különbségek miatt öngyilkosságba kényszerült férfi és a szintén elpusztuló leány történetét beszéli el.

Ezek a sok érzékeny jelenettel és a jeleneteket kommentáló részlettel gazdag, ám cselekményben szegény történetek nem a felvilágosodott klasszicizmus körébe sorolható, voltaire-i, fieldingi típusú regények világát elevenítik meg, hanem azt a részletét a világnak, ami onnan kimaradt. Másféle embertípust körvonalaznak, másféle háttér előtt játszódik a sovány cselekmény.

Gondolatmenetünk némi összegezésfélét tesz lehetővé. Elmondhatjuk, hogy a XVIII. század második felében, a XIX. század első évtizedében a modern értelemben vett nemzeti és irodalmi tudat kialakulása egyben a tudatára és szabadságlehetőségeire ébredt ember felfedezésének korszaka is. Nem a lélektanilag differenciált, teljes nemzeti-társadalmi-magánemberi kapcsolataiban-kapcsolódásaiban és különösen nem történelmi meghatározottságában ábrázolják a regényírók (vagy a komikus eposzok szerzői) az embert. Ez majd a romantikus és a realista korszaknak lesz hatalmas vívmánya. Az emberábrázolás lehetőségeinek színtere többnyire a regény, de a felvilágosodás regényei didaktikusak, lineáris vonalvezetésűek, és filozófiai vagy morális tétel illusztrációiként hatnak. Mindez a jelentősebb regényszerzőket nem akadályozta meg abban, hogy ma is jól olvasható műveket alkossanak. Korszakunk új világképet alakít ki, legyőzi (bár nem semmisíti meg) a hagyományos világképet. Naiv-optimisztikus hittel tölti el a gondolkodókat, egyben ráébreszti őket felelősségükre és védtelenségükre. A fokozatosan gyorsuló társadalmi mobilitás is kikezdi a hagyományos rendet. Mindez kihat az emberről alkotott felfogásra, nem egy ízben meghatározza. Régi és új küzdelme azonban csak kibontakozóban van, nem ért még véget. A küzdelemnek terepe, ábrázolója és hatásos ösztönzője az irodalom.

NYELVÚJÍTÁS, KLASSZICIZMUS, IRODALOM

Az előző fejezeteket magyarázhatná, kiegészíthetné, ha monográfiákból, irodalomtörténeti szintézisekből összegyűjtenők: ki mikor milyen korszakmegnevezésekkel élt. S most nem a „nemzeti ébredés" híveinek hatalmas táborára gondolunk; és még csak nem is a stílustörténeti megközelítést valló kutatókra. Inkább azokra, akik egy-egy „ébresztőt", történészt, költőt állítanak vizsgálataik középpontjába, és hozzá szabják a korról elmondandókat. Ezek a fajta kutatók úgy vélik, hogy – adott esetben – az 1760/70–1848 közötti időszaknak létezik egy központi alakja, akiről el lehet nevezni a korszakot; akinek tevékenysége a legfontosabbnak tetszik. Viszonylag könnyű a dolga a német irodalomtudománynak: ha valaki a Goethe-kor szelleméről ír roppant terjedelmű köteteket, akkor a Goethe-életmű felől szemlélt korkép még reális is lehet. Az angol irodalomtudomány is dicsekedhet ilyes alkotással: *Wordsworth és kora;* itt a tavi iskola, a korai romantika egy jelentős lírikus tehetsége köré fonódik több évtized irodalom- és kortörténete. Egészen más típusú alkotásról van szó a *Ragyiscsev és kora* című könyv esetében: ugyanis Ragyiscsevhez nem lehet viszonyítani egy adott korszak minden (illetve legfontosabb) jelenségét, az ő életpályája igen tanulságosan mutatja egy érzékeny-forradalmár író reménykedését és csalódását, egy, a szigorodó rendszer

kihívásaira válaszoló költő sorsát – de nem fogja föl életművében a társadalom, az állam valamennyi fontos kérdését, nélküle is létre lehet hozni életműveket ebben a korszakban.

Mindazok, akik az adott időszakban Kelet-Közép-Európában korszakot meghatározó gondolkodóként, íróként vagy nyelvészként tevékenykedtek, inkább az előbbi típusba sorolhatók. Részben azáltal, hogy levelezésükkel behálózták az országot, levelező kapcsolatban álltak a kor legjobb szakértőivel vagy íróival (mint Kopitar, Dobrovský, Kazinczy), részben azáltal, hogy alkotásaikkal – legyenek azok szépirodalmi vagy tudományos jellegűek – mind a kortársaknak, mind az utókornak szembe kellett nézniük (Jungmann, Kollár, Vörösmarty), és részben azáltal, hogy maguk is törekedtek vezérszerepre, arra, hogy egy folyamat, egy fejlődési irány mozgatói legyenek. Levelezésükkel, szerkesztői munkájukkal, polémiáikkal, kapcsolataikkal jelen voltak a nyelvi törekvések különféle megnyilatkozásaiban, az irodalmi élet megszervezésének kísérletében, a nemzeti történelem célszerűbb megvilágításának sürgetésében, a múltba visszahúzó nézetek elleni küzdelemben. Nem bizonyos, hogy az irodalomtörténet, a nyelvészet, a történettudomány egyes képviselői a maguk részterületén nem alkottak számottevőbbet, gondolatilag mélyebbet. De az bizonyos, hogy az adott időszakasznak mégis főszereplői lettek, bár nem kizárólag az ő korszakukról van szó.

Bárkire irányul figyelmünk a periódus írói-gondolkodói közül, szembetűnik, hogy érdekeltek a nyelvkérdésben. Mindaddig ez természetes, amíg költőről van szó, aki a fejlődő irodalmi nyelv vagy a „modern" világ érzékeltetésére már mind inkább alkalmatlan, elavulttá váló szinte mesterséges nyelv kifejezéskészletével küszködik. Költőink, gondolkodóink azonban szinte nyelvész módjára vesznek részt a küzdelemben, amely az egységes, szabályozott, átlátható nyelvtani rendszerrel gazdag irodalmi nyelvért folyik. Akad bőséggel nyelvész is: Dobrovský, Kopitar, Révai Miklós, Marcus Pohlin, Anton Bernolák; akad olyan költő, aki a nyelvet esztétikai-szépirodalmi alkalmazásának oldaláról tekinti,

mint Jungmann és Kazinczy, de akár Vörösmarty Mihályt és Prešerent is ide sorolhatjuk (az előbbit nyelvészeti cikkei és szótárkészítése, a másikat a szlovén ábécéháborúban való aktív részvétele miatt). Akármilyen felfogást képvisel is a kutató a korszak nyelvi törekvéseivel kapcsolatban, akármelyik tudományág szempontjai vezetik is, számolnia kell avval, hogy az anyanyelvre vonatkozó tudomány, az anyanyelvi filológia megteremtése ennek a korszaknak a vívmánya. S ennek a ténynek a közismert nemzetpolitikai, a nemzettudat ébresztésére vonatkozó felhangjai mellett bőséggel találhatók szaktudományi hozadékai. Még azok is, akik nem hivatásszerű nyelvészek, gyarapítják a nyelvtudományt, a nyelvfejlesztés, bővítés elveit, „esztétikáját" tekintve – nem is szólva például a nyelvfilozófia vagy a szó szoros értelmében vett nyelvesztétika terén kifejtett munkásságukról. Még ha a nyelvfilozófia és nyelvesztétika körébe sorolható egyik-másik gondolkodó vagy költő nyelvre vonatkozó nézete, ez sosem teljesen azonos az ide vágó kérdések könyvben, tanulmányban történő módszeres kifejtésével; megbújhatnak a vélemények (anélkül hogy rendszerré szerveződnének) a levelezésben, a polémiában, az irodalmi kritikában. Kazinczy Ferenc irodalmi kritikáiban nemcsak a megbírált mű értékeiről esik szó, hanem a mű alkotójának helyesírásáról, a sajtóhibák természetéről és a tipográfiáról is. Vuk Karadžić sem csupán vérbeli irodalmi kritikusként nyúlt Milovan Vidaković szentimentális regényeihez, hanem nyelvészként is, és a korában népszerű, olvasmányosnak mondható regények szlavenoszerb nyelve ellen éppen úgy támadást intézett, mint a szerző nemcsak stílusban megnyilatkozó érzelgőssége ellen. Ezzel szemben: íróink fordításaik készítésekor, irodalmi alkotásaik fogalmazásakor a nyelvbővítés, a nyelvszépítés szempontjait is szem előtt tartották. Jungmann Milton- és Chateaubriand-tolmácsolásai éppen úgy a cseh nyelvi neológia lehetőségeit példázzák, mint Kazinczy fordításainak kilenckötetes gyűjteménye, amelyben különféle tónusokra találunk példát, különféle nyelvi rétegek alkalmazására különféle műfajú művekben.

A nyelvészet nem önmagában létezik, a nyelvészek egyben költők, irodalomtörténészek, valamiféle (nemzeti) ideológia letéteményesei is. Dobrovský megírja a régi cseh irodalom történetét, erőteljesen foglalkozik a cseh verselés problémáival, véleményt nyilvánít történeti kérdésekben, a krónikák legendáit a szükséges józansággal utasítja el. Révai Miklós nemcsak a magyar történeti nyelvészet nagy hatású megalapítója, hanem latin és magyar nyelvű költő is, foglalkozásánál fogva rajztanár, ő adja ki Bessenyei György akadémiatervezetét – máig eldöntetlen, hogy átfogalmazta-e, nemzetibbre húzta-e meg a dolgozat kereteit vagy nem. Gyarmathi Sámuel sem csupán a finnugor nyelvészet egyik első jelese, hanem fordító is, kinek színműfordítását 1810–1814 között Pesten is adták. Kopitar sem csupán nyelvész volt, érdeklődött a népköltészet, az irodalom iránt, és erről német nyelvű lapokban kiadott írásai tanúskodnak.

A szaktudományi nyelvészet sem kizárólag „nemzeti" tudomány, jóllehet az összehasonlító nyelvészet még csak az első lépéseit teszi. A nyelvészettel foglalkozók hamarosan fölismerik, hogy egy nép nyelvének fejlődése során ad egy másik népnek, és kap egy másik néptől, szüntelen kölcsönzésben–hatásban áll a szomszédos országokban beszélt nyelvekkel. Természetesnek kell tartanunk, hogy először a „nyilvánvaló" rokonság demonstrálására kerítenek sort a nyelvészek (így alakul ki a szlavisztika, az óegyházi szláv kutatása, majd redakcióinak megállapítása). Ez nem vezet feltétlenül egyoldalúsághoz. Sem abban a vonatkozásban, hogy ne látnák tárgyilagosan a nyelvi fejlődés fokozatait. Sem abban a vonatkozásban, hogy ne kapcsolnák össze rokon tudományágak bevonásával a kutatásba.

Talán a legszemléletesebb példa a szlavisztika „atyjáé", Dobrovskýé. Előbb higgadtan közli, hogy a szlávok a VI. század óta fontos szerepet játszanak a világ színpadán. Majd nem kis büszkeséggel állapítja meg, hogy e szlávokat joggal lehet ősrégi európai népnek tartani. De ugyanilyen határozott hangon utasít el mindenféle délibábos szemléletet: Justinianus császárt semmiképpen sem tartom szlávnak, írja leve-

lezőtársának, a könyvgyűjtő-nyelvész szlovák Juraj Ribaynak, Cinkota lelkészének, aki siet válaszolni: Megjegyzései Justinianusról számomra kellemesek és megnyugtatók voltak. Még mindig a szláv őstörténetnél maradva: Dobrovský kritikusan vizsgálja fölül a lengyel krónikás, Jan Długosz álláspontját. „Ez az úr szerfölött megbízhatatlan, és túl sok teret enged képzeletének." S a képzeletet – már csak a klasszicizmus egyes teoretikusai szerint is – meg kell fékezni, és az értelem és a logika próbájának kell alávetni. Ez az igazság a nyelvészetben is érvényes. „A *Jezden* (magyarul: Isten) összehasonlítása *Jessával* Perzsiába, Médiába, a tatárok közé vezet." A lengyel őstörténetre alkalmazás, amelyet Długosz megkísérel, nem meggyőző Dobrovský számára, aki jól látja, hogy olyan urak, mint amilyen a lengyel krónikás is, szívesen vegyítik a latin mitológiát bele a szlávba – innen származik a Dziewana származtatása az ókori mitológia vadászatistennője, Diana nevéből. A gondolatmenet lezárásául a tömör megállapítás, amely egyben a racionalista nyelvszemlélet összegzése is: „Sok kritikai érzék és éleselméjűség kell ahhoz, hogy az ember átlásson ezen a mitológiai káoszon." Dobrovský levele 1811-ből való, és ekkor már jelentkezett a nyelvszemléletben, különösképpen az ál-történeti nyelvészetben (nevezetesen: az etimológiában, tehát a szófejtésben) az a módszer, amely kitűnően megfelelt a nemzeti mozgalmak egy szakasza elképzeléseinek, hamarosan általánossá válik, egy rövid időre Horvát István, Ján Kollár, Dankovský „szófejtései" és e szófejtésekből levont „következtetések" még az egyébként világosan látó tudósok előtt sem csupán ábrándként tetszenek föl. Dobrovský józanul figyelmeztet az etimológiában rejlő veszélyekre, ő maga mindvégig élete során tartja magát a kriticizmushoz. S bár egy helyütt leírja: „nekünk, szlávoknak össze kell tartanunk", mégsem írja alá a horvát archeológus, pesti egyetemi tanár, Katančić etimológiai-filológiai-nemzeti fejtegetéseit (Dobrovský ironikusan „álmoknak" nevezi). Vitás esetekben sosem azt nézi, mi a szláv, hanem azt, mi az igazi történeti álláspont. Szinte ingerülten utasítja el ezért a Nagy Morva Birodalomról alkotott elméleteket. („Hiú dicsekedés ez

a Nagy Morva Birodalommal és Szvatoplukkal.") Még a nála egy nemzedékkel ifjabb, már a felvilágosodás elemeit csak részben őrző, a romantika kapujához elérkezett Kopitar is így nyilatkozik a nyelvészeti (?) alapozású szláv mitologikus történetlátásról: „Szóba került Rurik, Sineus és Truvor, de én mesének nyilvánítottam" (1812-ben).

Amikor Dobrovský az anyanyelvű irodalom kérdéseiben foglal állást, akkor sem a legendagyártás vagy akár a túldimenzionálás szándéka vezeti, hanem az alapos kutatásairól ismert nyelvészé. Csak azért, mert valami régi, nem feltétlenül esztétikai érték, lehet annak nyelvi-történeti becse, és ez sem csekélység. „Szent Adalbertnak, Prága második püspökének, egy született csehnek egy X. századból való cseh éneket köszönhetünk, amely nem annyira belső értéke, mint inkább régisége miatt marad becses számunkra."

Dobrovský tevékenységének messze nem elhanyagolható területe látszólag kívül esik a szűkebb értelemben vett szlavisztikán. A kutatás viszonylag korán felfigyelt arra, hogy a cseh nyelvész milyen élénk érdeklődéssel reagált a finnugor nyelvészet kutatásának újabb fejleményeire, illetve milyen készséggel továbbította Németországba mindazt, amit levelezés révén a magyar mondákról megtudott. Nemrég a brnói egyetem docense, Richard Pražák monografikus munkát tett közzé *Dobrovský als Hungarist und Finno-Ugrist* (Dobrovský, a hungarológus és a finnugrista) címen. A könyv függelékében olvasható Dobrovský máig érdekes és sok fontos megfigyelést tartalmazó ismertetése Gyarmathi Sámuel finnugrisztikai vonatkozású könyvéről. Csak látszólag meglepő, milyen biztonsággal igazodik el a szlavista a finn-ugrisztikában, s a szláv–magyar nyelvi kapcsolatok problematikáját milyen mélyen ágyazza bele a nyelvészet általános fejlődésébe. Fontos számunkra a történetiség elvének érvényesülése és nem utolsósorban az a megértés, amellyel Dobrovský a magyar tudós álláspontját méltatja. Szorosan ide kapcsolódik az az őszinte gesztus, amellyel a magyar ősmondák iránt érdeklődő német tudományosság és a magyar kutatás között megteremti a kapcsolatot. Dobrovskýnak azonban a

(nyelvészeti) germanisztika számára is volt mondanivalója, és öntudatos cseh magatartása nem akadályozta meg abban, hogy a nyelvi érintkezések olykor kényesnek minősített kérdésében egyértelmű és kora tudományosságának megfelelő nézőpontot alakítson ki.

S itt csak mellékesen jegyezzük meg, hogy például Kazinczy Ferenc is hasonló megértéssel kezelte a szláv–magyar nyelvi érintkezéseket, és (a Dobrovskýénál jóval csekélyebb nyelvészeti képzettséggel és gyakorlottsággal) maga is foglalkozott – persze óvatosan, mindenféle túlzástól mentesen – a nyelvhasonlítás, sőt az etimológia kérdésével. Kazinczyt, akárcsak Dobrovskýt, nem a nemzeti múlt egyoldalú felfogása jellemezte, hanem a jelenben is használható nyelvi tanulságok felelevenítése, annak a nyelvi (és történeti) hagyománynak földerítése, amely hathatósan járulhat hozzá a nyelvbővítés és -szépítés klasszicista programjához. Amilyen szigorúan ítélte meg Dobrovský például Szent Adalbert említett énekét, ugyanolyan határozottan szembesíti Kazinczy Ferenc az akkor még sok tekintetben feltáratlan magyar irodalmi múltat a szerb–horvát népköltészet remekeivel, és értékeli alább, szinte csak Zrínyi Miklós *Szigeti veszedelmét* ismeri el európai jelentőségű alkotásként.

Szintén párhuzamban láthatjuk Dobrovský megállapítását és Kazinczy Ferenc irodalmi-nyelvi vélekedéseit: Dobrovský szerint az első időszakban, azaz a 450–900 közé eső periódusban, a csehek még nyersek és durvák voltak, nyelvük sem lehetett más. Kazinczy Ferenc sem esküszik a régiségre, hittel hiszi, hogy a nyelv állandóan fejlődik, változik, nem mindenben kell ragaszkodni a megszenteltnek tartott hagyományhoz. „Egyedül a kiholt nép nyelve nem változik többé: az élő népek nyelve minden nyomon változik, s örökké fog változni, hasonló a Horác folyamjához, melynek elfutását a paraszt csak várja, s az mégis fut, változik, s az marad, ami volt. Kezdetben szegény és csak tulajdon termesztéseivel bíró, aszerint bővül és szépül, ahogy az azt beszélő nép ismeretekben gazdagodik s a magánál gazdagodni elébb kezdett nemzetekkel szövetkezésbe jut, mindaddig gyűjt és szépít, még

minden gondolatjait s érzéseit híven és teljesen kifejezheti, szomszédjaival összemérkezhetik vagy azokat meg is haladja, s nyelvét a minden nemben nagy és minden nemben elégséges számú írók megállapítják és bérekesztik."

S ahogyan Dobrovský sem a puszta szokásra, hagyományra építi az irodalmi nyelv kodifikálására vonatkozó elképzeléseit, ugyanúgy Kazinczy sem elégszik meg azzal, hogy a múltból merítsen. Mindkét elméletírónak az a véleménye, hogy mindig a legjobb írókhoz kell igazodni. Innen látszólagos ízlésbeli arisztokratizmusuk, innen tájékozódásuk a klasszicizmus felé. S bár Dobrovský nem foglalkozott olyan mértékben irodalmi kérdésekkel, mint Kazinczy (ebben a tekintetben Kazinczy inkább Jungmann kortársa, mint a nála mindössze hat esztendővel idősebb Dobrovskýnak), mégis, ítéletei, gondolkodása, tudományos módszere közel állnak a klasszicizmus írói gyakorlatához. Ezt az írói gyakorlatot azonban nem ő, hanem talán a legszemléletesebben Kazinczy Ferenc életművében láthatjuk. Megérezték ezt a kortársak meg a közvetlen utókor. S voltaképpen ebben a klasszicista pózban ábrázolta őt az irodalomtörténet is, nem egészen igazságtalanul, mégis, e kimerevítés egyben elrajzolást is eredményezett. Amikor megjelentek – Kazinczy Ferenc halála után – a széphalmi mester összegyűjtött munkái (pontosabban szólva a Bajza József és Toldy Ferenc által sajtó alá rendezett első kötet), akkor a romantikából már „visszafelé hátrálni kezdő" irodalomtörténész, Toldy Ferenc írt róla tanulmány értékű ismertetést: „Gondolat és forma, rész és egész arányos és szükséges egysége teszi a classicitást; ehhez stúdium kell és műgond, s ezt a műgondot csak ő ébresztette, azzal csak ő dolgozott." Ez a vélekedés tökéletesen egybevág az ismertetett szerző önjellemzésével:

„...én egy Magyar Író dolgozásán sem ismerek annyi Classicitást, mint a magamén [...] Nem Classicus szépséget értek én ott, hanem classicus *ismertséget,* s ezalatt nemcsak a reminiscentiákat, allusiokat, hanem a színt is, mégpedig ott is, ahol semmi új vagy régi Class.[ikus] példány nem lebege szemem előtt."

Ha teljességre törekednénk, akkor bőséggel idéznók a lengyel klasszicista esztétikák, költői mesterséget összefoglaló verses és prózai művek hasonló, bár jóval kevésbé személyes gondolatait. A lényeg mindenütt azonos lenne: úgy megvalósítani a klasszicitást, hogy a nyelvszépítés elvei is érvényesüljenek. Ami egyben azt jelenti, hogy a kuszáltsággal, a fölös bőséggel, a nehezen áttekinthetőséggel szemben az egyszerű-világos elrendezés, a logikai szempontból vett szabatosság, valamint a művön szinte észrevehetetlen, de a mű szelleméből áradó antik ihletettség jellemezze az alkotást. Ezt a „szellemesség" is elősegítheti, de mindennél fontosabb követelmény a világosság (a lengyel klasszicizmus törvényhozója, Franciszek Ksawery Dmochowski leszögezi: „Jasność jest pierwszy przymiot"; a világosság az első tulajdonság; Antonín Jaroslav Puchmajer pedig azt állapította meg, hogy a költészet az értelem és a szellemesség játéka). Hogy ezt a költők megvalósíthassák, ahhoz rendezett, szilárd normákkal bíró nyelvre van szükség. Így nemcsak a cseh irodalomtörténet állapíthatja meg korszakunkról, hogy kifejezetten nyelvi jellegű, hanem a lengyelt többé-kevésbé leszámítva valamennyi kelet-közép-európai irodalom elmondhatja ezt magáról. Itt sokszorosan szükség volt arra, hogy a tájnyelvi esetlegességek, a provincializmusba húzó nyelvi tényezők, a barokk szertelenségek ellenében szigorú szabályokhoz kötött, szilárd és teherbíró nyelvi rendszer épüljön föl, amely nem egy-egy tájegység bármily becses és értékes hagyományait örökíti tovább, hanem a nagyobb egész, tudniillik az egész anyanyelvi közösség igényeit veszi messzemenően figyelembe.

Ez nyilvánvalóan nem ment könnyen, feltétlenül szakítást jelentett a tájnyelvi hagyománnyal, a szokások szentesítette provincializmussal és ezen túl: az ezt a provincializmust tápláló életvitellel, világfelfogással is. A provincializmussal való szembefordulás egyben a rétegnyelvvel való szembefordulás is, a bezárkózás kárhoztatása. Kitűnően jelzik ezt a vígjátékok, amelyekben meg-megjelenik a provinciális kisnemes, nem feltétlenül ellenszenvesnek ábrázolva, mégis olya-

ténképpen, hogy időnként zavarossá váló beszédmódjával is elárulja: nem sokat ért a világból. Ezt a „kalendáriumi" műveltséget és szókincset szólaltatja meg a felvilágosodás eszmeiségében hívő író, és e szókincs nevetségessé tételével párhuzamosan hozza be a színpadra a tisztán, finoman szóló szereplőket, jóllehet az előkelősködés távol áll tőlük. Mintha Dmochowski intését követnék: Őrizkedj attól, hogy a nemesség kedvéért mesterkélt kifejezésekkel élj! A szembefordulás a provincializmussal – vagy azzal, amit provincializmusnak vélnek –, bizonyos nyelvi hagyományok megtagadása mindenképpen a nyelvi reform napirendre tűzését sürgeti. Ezek a nyelvi reformok – mint láttuk – nem maradnak meg a szűkebb értelemben vett grammatika keretei között, hanem nyelvi-nyelvtani-helyesírási újításokkal nyelvesztétikai kérdésekre is kiterjednek, s a nyelvesztétikán keresztül alapvető ízlésbeli változásokat készítenek elő. Az ízlésbeli változás egy bizonyos költői magatartás érvényesüléséhez vagy elfogadásához vezet. Másfelől a nyelvi reform a nemzeti mozgalmaknak nyújtott természetes segítség mellett kiterjedt más tudományágakra, azaz létrehozta a természettudományok hazai-anyanyelvi terminológiáját, és ezen keresztül általános népnevelői (és nem annyira nemzetnevelői) jelentőséggel bírt.

A nyelvi reform tette lehetővé a mind teljesebbé váló anyanyelvi irodalom valamennyi ágának, műfajának, hangvételének, árnyalatainak végérvényes birtokbavételét. A nyelvi egységesülés folyamatával párhuzamosan valósulhatott meg a klasszicizmusoknak a nemzeti irodalomra alkalmazott rendszere. Ez az általában normatív esztétika inkább csak elveiben volt merev Kelet-Közép-Európában, gyakorlatában érvényesült, hogy például nem a XVII. századi francia, sem a Johann Christoph Gottsched nevével fémjelezhető német klasszicizmusnak volt a kortársa, hanem a XVIII. század végén, egymásra torlódva, többféle klasszicizmus jelent meg, fordításokban, „hatás" formájában, illetve az elméleti gondolkodásban. S éppen mert a nyelvi jelleg volt az uralkodó, az irodalomnak nyelvi vonatkozásai legalább oly mérték-

ben jutottak főszerephez, mint a francia nyelv akadémiai szabályozásának korszakában. S bár itt nem készült „tilalmi lista" a kerülendő szavakról, Vaugelas itt nem bélyegezte meg az irodalomba nem illő kifejezéseket, Dmochowski (és mások) kimondták igényüket a műfajok, a tónusok elkülönítésére: „Jól kell ismerni a természet minden kincsét. A különféle nemek különféle színt igényelnek" (Dmochowski).

A nyelvi rendezetlenség, a nyelvi egység hiánya a leglátványosabban a szerb, a szlovák és az ukrán irodalomban éreztette hatását. A XVIII. századi szerb irodalomban például szinte írónként más szlavenoszerb nyelvet regisztrálhatunk, de ugyanaz az író, ha közvetlenül a néphez szólt, a népnyelvvel élt. A szlovák irodalomban más nyelven (bibliai cseh nyelven) alkottak az evangélikusok, más nyelven a katolikusok (központjuk Nagyszombat és környéke volt). Ennek a nyelvi megosztottságnak az áthidalására még a XIX. század elején is csak sikertelen kísérletek történtek. Az ukrán egyháziasság nyelvét is számottevő távolságok választották el a köznép beszélt nyelvétől, ennek következtében a följebb említett egyháziasság műfajait sem táplálhatta az az úgynevezett „népi nevetéskultúra", amely Gogol életművének oly sokat kölcsönzött. A lényeg az egyházi műnyelv küzdelme a népnyelvre alapozott szemlélettel szemben.

Tanulságos, ha röpke pillantást vetünk a szerb irodalmi nyelv és helyesírás történetének egy mozzanatára. A XVIII. század végére –, a XIX. század elejére már végképpen megérett a helyzet a nyelvi reformra, és ez a reform voltaképpen már a legjobb írók műveiben készülődött is. Részben azáltal, hogy egyes XVIII. századi szerzők az egyházi műnyelv mellett tudatosan éltek a népnyelv adta lehetőségekkel, részben azáltal, hogy apróbb helyesírási változtatásokkal módosították a merev és célszerűtlenül nehézkes írásmódot. Még valamit említhetünk: a népköltészet lépésről lépésre történő tudomásulvételét. A döntő fordulat Vuk Karadžić népköltési gyűjtésének kiadásával és nyelvtanának megjelenésével történt. Az évszámot is pontosan jelölhetjük: 1814. Ekkor látott napvilágot Bécsben a *Mala prostonarodna slavenoserbska*

pjesnarica (Kis köznépi szláv–szerb énekeskönyv) valamint a *Pismenica Serbskogo jezika* (A szerb nyelv nyelvtana), az utóbbi alcíme: „A köznép beszéde után írta Vuk Stefanović, a szerb." Függelékül tesszük hozzá: 1818-ban már szótárt adott ki Vuk. A döntő fordulat előtt azonban négy esztendővel, 1810-ben, alig tizennyolc lapos füzetke jelent meg Sava Mrkalj tollából, amelyben a *kemény félhangzó* fölösleges voltát vitatta a szerző, a szerb ábécé reformját sürgetve *(Salo debeloga jera libo azbukoprotres)*. Az alig negyvenesztendősen, 1833-ban elhunyt szerző (aki egyébként Pesten bölcseletet és matematikát hallgatott az egyetemen) már jórészt megfogalmazta azokat a nyelvfilozófiai és nyelvelméleti, valamint helyesírási gondolatokat, amelyek alapján a szerb irodalmi nyelv változásai végbementek. A Locke empirikus nyelvi elveitől és a német nyelvésztől, Johann Christoph Adelungtól ihletett Mrkalj ugyanannak a racionalista nyelvfelfogásnak a híve, mint többi, hasonló, kelet-közép-európai kortársa. Ugyanúgy küzd azok ellen, akik különösebb meggondolás nélkül írnak, nem látva át a szerb helyesírás problémáit, mint Kazinczy vagy Révai Miklós helytelenítette Verseghy Ferenc „szolnokias hajlításait". Mrkalj epésen céloz arra, hogy a réginél maradni a lélek számára a legegyszerűbb (Pri starom ostati jest po duši najlagše), de kérdés: a legjobb-e (no pita se: jeli skupa e najbolje)? Annál is inkább, mivelhogy Mrkalj szerint egy nyelvnek, egy nyelvi rendszernek az a legfőbb célja, hogy az érthetőség követelményének megfeleljen (najveća vozmožna razumitelnost). A konkrét helyesírási egyszerűsítések az „írj, ahogy beszélsz" elvéből következnek. Mrkalj jól olvasott, ismerte az európai nyelvfilozófia legfőbb alakjainak műveit, nyelvészeti elképzeléseit nem pusztán a nyelvtörténet, hanem e nyelvfilozófusok segítségével is körvonalazza. Mrkalj négy évvel előzte meg Vuk Karadžićot, mégis korán jött, az ellene felzúduló indulatoktól mi sem mentette meg. Érdeklődését és magatartását jól jellemzi, hogy Horatius-fordító is volt, fordításaival mintegy különféle tónusváltozatokra akart példát adni. A IV. könyv hetedik énekét (Szétfut a hó, már újul a rét füve...) és az I. könyv

huszonhatodik énekét (Múzsák barátja, szélnek eresztek én félelmet és bút...) tolmácsolta. Az előbbi a dévajabb, a pajkosabb, az oldottabb hangvételre példa, az utóbbi a fenségesebb előadásra. Ez utóbbit a merevebb klasszicizmus és merevebb nyelvszemlélet szerb költője, Jovan Hadžić is lefordította, és Vitkovics Mihály idézte egy szerb nyelvű verse mottójaképpen. S ezzel bezárulni látszik a kör: a racionalista nyelvszemlélettől a nyelv filozofikus felfogásán keresztül jutottunk el a kelet-közép-európai klasszicizmusnak talán legkedveltebb költőjéig, a horatianizmus modernebb változatáig, amely természetesen a költői művészetről szóló horatiusi tanítások nyelvi vonatkozásaival is segítette az elméletírókat, a költőket. A segítség hasznosítása az új irodalmi nyelvért folytatott küzdelemben történt.

Más típusú, de bizonyos mértékig mégis ugyanebbe a kategóriába sorolható az a fajta felfogás, amelyet Kazinczy Ferenc képviselt. „Nekünk az a bajunk – írta –, hogy mi nem akarjuk érteni, hogy a magyar nyelv egy nyelv, de a poeta, a rhetor, a historicus, a theáter, a piac, az iskola s a templom nyelve nem egy nyelv." Ha csak a szavakat tekintjük, akkor az iskolás klasszicizmus elméletére vezetjük vissza Kazinczy gondolatát. Az iskolák megfelelő osztályaiban, ahol retorikát, majd poétikát tanultak a diákok, és az iskolai anyag keretén belül verseket is írtak, meg volt szabva: melyik témához melyik műfaj, milyen típusú vershez milyen versforma, hangnem illik. Mélyen belevésődött ez a később költővé érő diákok tudatába, pályája végéig kísérte ez a „lecke" Csokonai Vitéz Mihályt éppen úgy, mint a szlovén Valentin Vodnikot vagy a szerb Lukijan Mušickit. Egy bizonyos rendet a költészetnek ez a tananyagszerű felosztása is képviselt, és jórészt ugyanazokat a görög és római szerzőket idézték, mint a műfajelméletben jobban elmélyedő újabb esztétika. Csakhogy – nevezzük általánosan így – az újabb esztétika másképpen hivatkozott például a jeles szónok Ciceróra, a szónoklattan „klasszikusára", Quintilianusra, mint az iskolás klasszicizmus. Másképpen, főleg pedig más célzattal. Nem korlátozni akarta a költői teremtő kedvet, hanem rendet

teremteni a zűrzavarban, méghozzá az egységes-szabályozott irodalmi nyelv érdekében. Cicero sokat hangoztatott példája annyit jelentett, hogy *Orator* (A szónok) című művében megfogalmazott felosztását tették a magukévá az elméletben gondolkodók. Eszerint háromféle stílusnem létezik: a fentebb, a lentebb és a kettő között levő. Ez a felosztás mindazokban a kelet-közép-európai irodalmakban vezérlő elv, amelyek tudatosan törekedtek klasszicista vagy nemzeti klasszikus korszak kialakítására. Kazinczy Ferenc törekvései ezen a téren párhuzamosan futnak lengyel és cseh törekvésekkel, illetve a szlovén próbálkozásokkal. Ahhoz azonban, hogy a különböző nyelvi rétegek megfelelő helyen, műfajban történő tudatos felhasználására sor kerülhessen, a nyelvi szabályozást végre kellett hajtani. Pontosabban szólva: a nyelvben rejlő lehetőségeket a mindjobban kiépülő és lassanként elfogadott esztétikai rendszer alapján kellett osztályozni. Ez az osztályozás a klasszicista alapról kiindulva történt, a racionalista nyelvfelfogás alapján, a nyelvi tisztaságra törekedve. Persze e tisztaságra törekvés nem zárta ki a költészetben a meghökkentő nyelvi megoldásokat. A tisztaság átláthatóságot, egyértelműséget jelent. Kazinczy más nyelvi rétegeket szólaltat meg Molière-fordításaiban, megint másokat Gessner idilljeinek tolmácsolásakor, ismét másképpen beszélteti Goethe *Egmont*jának „polgári származású" szereplőit. A nyelvi rétegek e tudatos hangsúlyozása egyben a műfaji kívánalmaknak is eleget tenni igyekvő próbálkozás, és ama elv gyakorlati kivitelezése, amelyet szintén az antikoktól tanult: minden hang, minden szó, kifejezés helyes – a maga helyén.

A nyelvi tisztaságigény nem azonos a szűkkeblűnek érzett purizmussal, amelyre sokkal inkább ráillik a „nyelvújítás", hiszen a legképtelenebb módon igyekezett kikerülni az idegen vagy idegenes hangzású szólásokat. A tükörszavak teremtése éppen úgy beletartozott a neológia fegyvertárába, mint az idegenszerű fordulatok meghonosításának szándéka. Sőt mindenütt, ahol a „fentebb stil" tért hódított, és lényegében egy ideig az irodalom nyelve lett, a tudatos idegenszerű-

ségek, a tükörszavak a kifejezésmód differenciáltságát, pontosságát voltak hivatva elősegíteni. Ezt könnyítette meg az, hogy a könyvtermés számottevő része fordítás volt, vagy átdolgozás, adaptálás egy fejlettebbnek vélt irodalomból az anyanyelvi irodalomra. Hiszen akár a cseh, akár a magyar neologizmust tekintjük – de ide sorolhatjuk a lengyel klasszicizmus nyelvesztétikai, ám korántsem neologista törekvéseit –, a cél egy és ugyanaz: annak a barokkból eredeztethető dagályosságnak és részben provincializmusnak leküzdése a nyelvhasználatban és az irodalomban, amely egyre inkább gátja a világos stílusnak, s ennek következtében nehezíti az anyanyelvi irodalom klasszicista korszakának kiépítését. Lényegében véve grammatikai síkon ugyanebbe a körbe sorolandó a szlovák Anton Bernolák rendteremtő igyekezete, amely nem pusztán a nyugatszlovák nyelvjárás irodalmivá emelését célozta meg, hanem egyben Bajza provinciális nyelvhasználatát is bírálta. A világos, áttekinthető szólás, a logikus előadás, a fegyelem és a nyugalom a jellemzői annak a nyelvi ideálnak, amelyet a kelet-közép-európai klasszicizmus meghonosítani igyekszik, és ebben az ideálban megvan az ódai-himnikus elragadtatásnak is a pontos helye. Ekkor kezd kibontakozni a nagyszabású szótártani irodalom is, mintegy az anyanyelv szókincsét feltérképezendő. Ezek a szótárak nem pusztán egy korszak nyelvállapotát rögzítik (azt is!), egyszerre dokumentumai és ösztönzői a nyelvfejlődésnek, az irodalomnak, már csak avval is, hogy rádöbbentik a költőket az anyanyelv gazdagságára. Jellegzetes magatartást árul el a költőként-fordítóként-szerkesztőként-szótárkiadóként egyaránt nevet szerzett Baróti Szabó Dávid (aki egyébként a magyar nyelvű időmértékes verselés szabályainak rögzítéséért is sokat tett). *A magyarság virági* című szólásgyűjteménynek előszavában írja:

„Hely'el közzel meg-látandand némelly részeit azon bőségnek is, mellyel bír Anyai Nyelvünk azon egy' értelemnek sok-féle, velős, eleven, ő-szinte-való ki-fejezésébenn; 's meg fogod vallani: hogy a' Magyar beszédbenn elő-fordúló szorúlttságoknak okát többnyire nem magábann a' Nyelv fo-

gyatkozásában, hanem annak nem-tökélletes tudásában kell nyomozni."

Hasonlóképpen nyilatkozik Žiga Zois báró, a szlovén „újjászületés" sürgetője, mozgatója. 1794-ben írt levelet Valentin Vodniknak, amelyben elismeri ugyan, hogy a szlovének számára szükséges volna a szlovén területek földrajzát, történelmét, természeti leírását tárgyaló mű, valamint üdvözlendő volna költői művek megjelentetése is, de mindenekelőtt a szlovén nyelv filozófiai-kritikai nyelvtanát kell elkészíteni, továbbá szótárat, teljesebbet, mint bármely más eddigi szótár. Ez felelne meg a művészet és a tudomány mai állásának.

S a szótárak egymás után készülnek el. Hol az anyanyelv értelmező szótára, hol két- vagy háromnyelvű szótár. Mindegyik megjelenése esemény, alapvetően fontos hozzájárulás a nyelvi egységesüléshez, dokumentuma egy nyelv nagykorúságának. A két- vagy több nyelvű szótárak azt igazolják, hogy az anyanyelvnek ugyanannyi szava van, mint a már kodifikált-fejlett idegen nyelvnek. A szótárak mellett megjelennek a grammatikák is, amelyek többnyire hadat üzennek a tájnyelvi esetlegességeknek. Arról már volt szó, hogy a szerb művelődés történetében milyen mértékben határkő Vuk Karadžić tevékenysége. A fejlett irodalmi rendszerrel bíró lengyelek sem nélkülözhették szótárukat, Samuel Bogumił Linde 1807–1814 között adta ki hatkötetes szótárát: *Słownik języka polskiego*, amely a szétszórattatás és a hiú remények éveiben a szó fényét hirdette a lengyeleknek. Ekkor már nem volt szükség a normatív jellegű nyelvszemléletre, sokkal inkább a történeti szempont érvényesítésére. Ennek tett eleget a szorgalmas Linde. Egy küzdelmekkel teli korszak betetőzéseként értékelték már a kortársak is Josef Jungmann roppant vállalkozását, ötkötetes cseh–német szótárát (*Slovník česko-německý*, 1835–1839). Annál is inkább, mert elődeit nemcsak a szókincs frisseségében, hanem a nyelvbővítés-szépítés teremtette anyag feldolgozásában is meghaladta. Sokkal inkább a múltat képviselte a pozsonyi líceumi tanár-költő-kalendáriumszerkesztő Juraj Palkovič cseh–német–latin szótára (két kötetben, 1820–1821), amely

azonban arra is vállalkozott, hogy a szlovák és a Morvaországban használatos kifejezéseket, szólásokat is fölvegye, továbbá iskolai használatra is szolgáljon. A szlovénoknál előbb Marcus Pohlin kis háromnyelvű szótára (azaz szlovén–német–latin szótára, 1781), nem sokkal később Oswald Gutsmann német–szlovén szótára (*Deutsch–windisches Wörterbuch,* Klagenfurt, 1789) szolgáltatta az alapot, amelyre a szlovén grammatikai próbálkozásokat építeni lehetett. Zois tanácsát Vodnik megfogadni látszott, mert megkezdte az anyaggyűjtést, de szótárát végül nem tudta tető alá hozni. A szlovák Anton Bernolák nyelvészeti művek egész sorozatával szolgált, s bár szótára csak halála után jelent meg (1825–1827-ben, hat kötetben, szlovák, cseh, latin, német és magyar anyagot tartalmazva), filológiai-kritikai, etimológiai, leíró nyelvtani írásaival a szlovák nyelvészeti irodalom máig nagy hatású egyénisége lett. A horvát Katančić is elkészítette „illir" etimológiai szótárát (1815-ben), majd „szláv"–latin szótárát. Mindkettő kéziratban maradt, a budapesti Egyetemi Könyvtár őrzi. A magyar szótárirodalomról Gáldi László készített impozáns monográfiát, a felvilágosodás és a reformkor magyar szerzők készítette szótárait történeti fejlődésükben vizsgálta, félezernél több lapon, jelezve a megélénkült szótártani érdeklődést. A sokféle érdekes-izgalmas kísérlet közül a Vörösmarty Mihály és Toldy Ferenc jegyezte *Magyar és német zsebszótár*t emeljük ki (első kiadás: 1835–1838, második kiadás: 1843). Ez a fajta tevékenység nem elszigetelt jelenség Vörösmarty Mihály 1830-as évekbeli munkásságában. Akadémikusként gyakran kellett nyelvtudományi pályadíjakat kitűzni, a beérkezett pályaműveket elbírálni, művek helyesírásáról, fordítások nyelvi sajátosságairól véleményt mondani. A szótárkészítésben benne voltak Vörösmartynak a bírálatok során szerzett tapasztalatai is.

Nyelvészeti szakmunkák, „okoskodva" tanító „nyelvmesterek", szótárak: ezek a nyelvi törekvések keretezik a kelet-közép-európai klasszicizmust. S mert e nyelvtankönyvek és a klasszicista szabályok oly szoros kapcsolatban vannak egymással (néha kifejezetten következnek egymásból), a nyelvé-

szet körébe vágó problémák túlnőnek a nyelvészet határain. Megvitatásuk nemegyszer esztétikai harcba csap át, esztétikai és poétikai-prozódiai problémák nyelvészeti köntösben jelennek meg. Itt csak célozhatunk a cseh időmértékes verselés jellegét meghatározó vitákra (az egyik főszereplő Dobrovský volt), a szlovén prozódia és metrika XVIII. századi fejlődésére, a XVIII. század nyolcvanas–kilencvenes esztendeinek magyar verstani csatározásaira. Szóba került itt, hogy mi adja az időmértéket, milyen szerepe van a szóhangsúlynak az időmértékes verselésben, a nyelv természete mennyire viseli el az antik szabású verselést, mi az egyes szótagok, hangok „értéke" a különféle nemű versekben és így tovább. A nyelv előkészítése a mind bonyolultabb és igényesebb verselésre: ez vezérli korszakunk költőit, elméletíróit. A cél: az árnyaltabb nyelvhasználat, a pallérozottabb kifejezésmód általánosabbá tétele. S ebben a törekvésben ott munkál a differenciáltabb irodalmakhoz való felzárkózás igénye. Szabályokhoz kötött, rendszerezett, racionális elveken nyugvó nyelvi szisztéma biztosíthatta csupán a szintén szabályokhoz kötött, a racionális alapelveket az emocionalizmussal színező és enyhítő, tisztult ízlésű irodalom és irodalomtudat kifejlődését. Kelet-közép-európai sajátosság: a tudományos, a nyelvesztétikai és a szűkebb értelemben vett irodalmi törekvések nem egymástól elválva, hanem egyszerre, bár nem intézményi keretben (ilyen intézményi keretek nemigen voltak, csak vágyakban léteztek), hanem költők-írók-nyelvészek munkásságában jelentkeztek. Irodalom és tudományosság, nyelvesztétika-nyelvfilozófia és költészet határai olykor elmosódnak, és egyben a nemzeti lét fenyegetettsége borul rájuk. Így a korszak klasszicizmusában többfelől érkező impulzusok összegeződnek magasabb szinten. Mint például a francia törvényhozó, Boileau tanítása a költői mesterségről, amelynek művészetté kell lennie, továbbá a francia és az angol felvilágosodás bölcseletének több eleme, a Cicerótól, Horatiustól, Quintilianustól tanult költészet- és stílusfelfogás, Arisztotelész *Poétikájának* egyre újabb értelmezése. Ehhez kapcsolódik a német klasszicizmus, majd a klasszika, amely fokozato-

san a legfontosabb közvetítőjévé válik a világirodalomnak Kelet-Közép-Európában. Nem szabad megfeledkeznünk a német nyelvi mozgalmakról sem, amelyek közvetlen hatás formájában is jelen voltak grammatikusaink gondolkodásában és módszereiben. A XVIII. század végétől Herder nyelvfelfogása tesz szert újabb és újabb hívekre. Mindezek együtt, a hazai hagyományok közé illeszkedve segítik a kelet-középeurópai irodalmi-nyelvi törekvéseket abban, hogy a modern irodalmi és nyelvi tudatot a lehető legmagasabb színvonalon hozzák létre.

Külföldi vagy idegen nyelvi hatásnak, világpolgári tudatnak és hazai hagyománynak keveredése, az idegen hatás öntörvényű befogadása jellemzi korszakunkat is. Horváth János egy tanulmányában a magyar felvilágosodásról szól, de mondandója más irodalmak hasonló korszakaira is érvényesnek tetszik:

„A felvilágosodás világpolgárias irányzat, s mégis, nemcsak ellenzéke, hanem maga ez irányzat is végeredményben a nemzeti ébredést szolgálta. Saját gondolatmenete kényszerítette rá, mert célját csak akkor érheti el, ha általánossá, mindeneket áthatóvá, tehát demokratikussá válik, s nem szorítkozik csupán a magasabb szellemi élet területére s a társadalom felsőbb rendeire, márpedig csak a nemzeti nyelv lehet általános elterjedésének eszköze; elfogultságot, értelmi sötétséget csak a nemzeti nyelv igénybevételével oszlathat el! De nemcsak eszközévé, hanem csakhamar céljává is válik a nemzeti eszme."

Ehhez a jellemzéshez csak annyit kell hozzátennünk, hogy a felvilágosodás még a vele tulajdonképpen ellentétes késő barokk eszmeiség hadállásaiba is benyomul, és e szellemiség képviselőinek gondolatrendszerében változásokat okoz. De lényegében a klasszicista esztétikai elvek híveinél lel igazi visszhangra: felvilágosodás és klasszicizmus Kelet-Közép-Európában sem jár feltétlenül együtt; de klasszicizmus (akár nyelv-, akár történelemszemléletét vizsgáljuk) aligha képzelhető el a felvilágosodás eszmeisége nélkül a XVIII. század második felétől. Az ésszerűség nemcsak a művek szabályo-

zója általában, hanem különösen a nyelvé is. De elismerésre méltó tulajdonság a stílus világossága (amely az ésszerűség velejárója), az előadásból kitetsző „nemes egyszerűség", a nyelvnek mint irodalom- és tudományhordozó eszköznek az eddiginél közvetlenül esztétikaibb – ami annyit jelent: funkcionálisabb – felfogása. Mindez párosítja a klasszicizmust zónánkban a felvilágosodással. Az a nyelvtisztító mozgalom, amely alapjában elvetette a purizmust, szintén a klasszicista esztétikával hozható kapcsolatba: részben a forrásul felhasznált szerzők iránymutatása révén, részben pedig a nyelvi funkcionalizmus fokozatos érvényesítése révén (szemben a barokk cifrázatú nyelvhasználattal, az öncélúnak minősített díszítőelemek továbbélésével).

Azt azonban sosem szabad felednünk, hogy a klasszicista költői magatartás és a felvilágosult szemlélet, nyelvértelmezés a nemzeti irodalmi nyelv megteremtése közben jött létre. Így – mint arra Horváth János dolgozata célzott – bármennyire tekint is az emberiségre, az egyetemes érdekekre, Kelet-Közép-Európa költője sohasem tévesztette szem elől, hogy nemcsak a tudománynak, az egyetemes humanitásnak, hanem nemzetének is elkötelezettje. Számára ezért a nemzeti és az egyetemes, az egyedi és az általános nem egymást kizáró tényezők. Amit Goethe – elsősorban a német irodalom és történelem jelenségeit figyelve – egymással szembeállított, az Kelet-Közép-Európában kiegészíti egymást. *Flüchtige Übersicht über die Kunst in Deutschland* (Futólagos áttekintése Némethon művészetének) című cikkében (1800) Goethe úgy vélte, hogy a költészetet a történelem, az egyetemes emberit a hazafias szorítja a háttérbe. Azt a fajta történetiséget és hazafiságot, amely ellen Goethe (és Schiller) küzdött, éppen a partikulárishoz ragaszkodás jellemezte. Ez a történetiség és hazafiság is értékelte például az antikvitást, csakhogy tanulmányozásából a Goethéétől és a Schillerétől alapjában eltérő következtetést vont le, nemzet- és középkorképe pedig a weimari klasszika szellemétől különböző utópiát sugallt. Látszólag ugyan Schillernek *Über naive und sentimentalische Dichtung* (A naiv és szentimentális költészetről szóló) tanul-

mányának aranykorképzetét visszhangozza, valójában azonban attól eltérő indítékokból származik.

Goethe helyzetfelmérése nem illik teljesen a kelet-középeurópai viszonyokra, de itt is megjelenik egy irányzat, amely az egyetemest a hazafias, a költészetet az általa felfogott történelem mögé utasítja. S ebben a nyelvészeti mozgalmak is szerepet játszanak. A racionalista és funkcionalista felfogású nyelvszemléletet azonban sosem váltja föl teljesen a délibábos nyelvszemlélet, amely etimologizálásával, látszattörténetiségével nemzeti aranykort fest föl, költészeti aranykort is. Horvát István és Ján Kollár nevét ezen a helyen is le kell írnunk mint ennek az irányzatnak jellegzetes képviselőit. Az irodalmi nyelvet valóban teremtő elméletírók-költők számára azonban a történetiség és a hazafiság integrált része az egyetemes emberinek, ez klasszicizmusuk egyik sajátossága. Még a romantikus korban sem válik általánossá sem a délibábos nyelvszemlélet, sem a hazafiságnak ez a szűk körű felfogása. Vörösmarty legyen a példa arra, hogy csak rövid ideig hitt a Horvát István-i nyelv- és történetfelfogásban, a harmincas években egyik akadémiai bírálatában határozott mozdulattal utasítja el a tudománytalan etimologizálást. A Vörösmartyt megelőző korszak írói, tudósai, Dobrovský, Kopitar, Révai Miklós vagy Kazinczy nyelvészeti vonatkozású, illetve általában az anyanyelv és a nyelv körébe vágó dolgozatai beszédesen hirdetik, hogy számukra a történetiség nem akadálya a költészet érvényesülésének, az egyetemes emberi pedig kiegészítheti, teljesebbé teheti a nemzetit. Kazinczy Ferenc a weimari klasszika nagyjainak szellemében „reinmenschlichről" szól, azaz tisztán emberiről. A lényeg azonban a nyelvi kérdésnek türelmes fölvetése, a hazafiaskodó-tudománytalan módszer ingerült elutasítása. Ahogyan Dobrovský tiltakozik a zöldhegyi „kézirat" történeti emlékként kezelése ellen, ugyanúgy Kazinczy sem hagyja szó nélkül – mint korábban láttuk – a magyar őstörténeti legendák kizárólagosságát. Sőt éppen ezt a legendát használja föl arra, hogy a „tisztán emberi" és a nemzeti összefonódottságát példázhassa. Az *Aurora* almanach 1823-as kötetében közölte

Kazinczy *A tisztulás ünnepe, az Ungnál 886. évben* című ódáját, melynek alapgondolata szépen mutatja e tisztán emberi valódi tartalmát: „...A harc nagy istene, Segéli az elnyomottakat, S elnyomja az elnyomót..." Az óda alapgondolata a megtisztulás, az új hazában csak a bűneitől, gyarlóságaitól megtisztult, átlényegült nép kaphat helyet.

Dobrovský és Kazinczy, Kopitar vagy Révai Miklós nyelvészeti-történeti elvei, amelyekben a más népek, a más kultúrák iránt érzett megbecsülés is színező vonás, nem pontos megfelelői a goethei–schilleri elképzelésnek az egyetemes emberiről. Az azonban tény, hogy a nyelvkölcsönzés tényéből nem vontak le messzire ható következtetéseket, figyelemmel kísérték a szomszédos országok tudományos eredményeit, és nem az egyoldalúan nemzeti vezette lépésüket, hanem a helyesen felfogott nemzeti érdekeket segítő tudományosság vagy költészet. Ilyen vonatkozásban nem kerültek nagyon messze az utópisztikus schilleri gondolatoktól. Schiller folyóiratához készített felhívásában fejti ki a tisztán emberi hasznát. Szerinte szükséges, hogy „az emberiséget egy tisztán emberi és az idő befolyásán felülemelkedő általánosabb és magasabb érdek ismét a szabadság állapotába helyezze, és a politikailag széttagolt világot a Szépség és az Igazság zászlaja alatt ismét egyesítse...".

A nyelvteremtés, a nyelvi alapozás, a szótártani irodalom fellendülése feltétlenül szolgálta a nemzeti mozgalmakat, és az irodalom és a nyelvészet „emancipációját" is lehetővé tette, tudniillik azt, hogy az irodalomnak nyelvi-esztétikai, a nyelvészetnek pedig szaktudományi vonatkozásai is kellő hangsúlyt kapjanak. Egyfelől tehát sürgetés a nyelvi mozgalmakat támogató nemzeti intézmények létesítésére, másfelől a nyelvészkedés helyett a képzett nyelvészek tevékenységének ösztönzése. Ugyanakkor folyamatában a demokratizálódás erősödése a jellemző, és nemcsak ott, ahol a népnyelvből formálódik az irodalmi nyelv (például a szerbben, az ukránban vagy a szlovákban), hanem mindenütt, ahol egy másik, egyházi, tudósi nyelvet kell kiszorítani, vagy ahol egy másik nyelv helyett kell társalgási nyelvvé tenni az anyanyelvet.

Szerencsés egybeesés a klasszicista poétikák és a nyelvi szabályozás követelményének párhuzamos el- és befogadása a nemzeti irodalmakban, még akkor is, ha e klasszicista poétikák között nem mindegyik rendelkezett a kellő hajlékonysággal a változatok megértéséhez. A klasszicizmusok (még az iskolás klasszicizmus is) segítette az irodalmak felzárkózását, nyelveszményükkel pedig a nyelvészetnek és határterületeinek fejlődését. A történeti nyelvészet, amelyet Révai Miklós, Kopitar vagy Dobrovský képviselt, a nyelvteremtéshez adott érveket, mintegy távlatba helyezte a nyelvi szokások szabályteremtő hatalmában hivők szempontjait. A történeti nyelvészet ebben a korszakban a kritikai szemléletet is segítette, és a helyesírás korszerűsítéséhez is hozzájárult. Ezzel párhuzamosan a szépirodalomnak nyelvi problémáira figyelő költők, elméleti szakemberek a költői nyelvben rejlő lehetőségeket fedezik föl. A Goethe által hangsúlyozott korlátozás árulhatja el a mestert, s a törvény adja meg a szabadságot.

Ez a kettősség – a törvény és a törvény biztosította szabadság – a klasszicista esztétikák egyik fontos tétele. De a nyelvfejlesztés egyik tétele is. Ennek érvényesítése jelentkezik abban a folyamatban, amelyet a magyar tudomány – mondtuk, nem egészen pontosan, de a lényeget tekintve mégis helyesen – nyelvújításnak nevez.

„...AZ IDŐ FUT LELKEM ELŐL 'S VÁGYAIMNAK ELŐLE..."

(A KELET-KÖZÉP-EURÓPAI ROMANTIKA JELLEGE)

Ugyancsak meglepődhetett a *Muzárion* című pesti folyóirat olvasója (igazán nem volt sok), hogy belelapozott az 1829-es kötetbe. Itt lelte többek között Vörösmarty Mihálynak egy kisebb epikus költeményét. Azét a Vörösmarty Mihályét, aki nemzeti őstörténeti eposzával hívta föl magára a figyelmet, a „nemzeti öntudat ébresztőjeként"; akinek epikus költészetéről tanulmányok jelentek meg a pest-budai német nyelvű és magyar lapokban. A „meglepetés" annak szólt, hogy ennek a kisebb epikus költeménynek nem a nemzeti történelem volt a tárgya (a XV. század eseményei csak a messzi hátteret alkothatták), hanem személyesnek érzett életsorsok tragikus, végzetdrámába illő kifejlése. Az egymást nem ismerő és ezért a szituációt félreértő rokonok története féltékenységről, női tisztaságról és megingott hitről szól. Mindezt azonban nem tárgyilagos-higgadtan beszéli el a szerző, nem akarja a képzelt olvasót megrettenteni, nem halmozza a borzalmakat, hanem a tragikus eseménysor valamennyi szereplőjének magatartását, érzelmi reakcióit megértve, „belülről" ábrázolja. A főszereplő, Ugod rossz érzése, féltékenység okozta belső bizonytalansága elől megy a csatába, az ártatlan-szép Zenedő mintha nem is földi lény volna, oly lebegőn és értetlenül viselkedik a világban, s az ifjú is „sok napot és még több boldogtalan éjet" utazott át, „úttalan út

rögein", míg a magánosan hagyott ifjú asszony lakába nem ért.

Minden él, minden kétségek között létezik, minden önmaga ellentétét is hordozza, a viruló völgyekben panaszos csalogány dalol, gyászt hirdet még a pajzs is, amely a falról néz a jövevényre. A költő nem megfigyelőként, nem külső szemlélőként van jelen a történésekben, hanem résztvevőként. Hiszen menekül az idő is, miként ha üldöznék, menekül a vágyak elől, a költő elől, míg el nem jut a feledés honába. A költő és a költészet már nem a „haladékony idő" szövetségeseként akarja a feledéstől megmenteni a honfoglalók emlékét, hanem rádöbbenve arra, hogy az idő elfut előle és vágyai elől, a mind egyetemesebbé váló válságérzésnek lesz „krónikása". Egyetemes ez a válságérzés, jóllehet a költő epikus cselekménnyé objektiválja, mintegy végzetdrámai külsőségek keretei közé illeszti. Ami azonban lényegesnek tetszik: az idegenség a világban, az otthonra nem lelhetés. S ennek nem feltétlenül nemzeti-hazafias a kicsengése, és adott esetben egészen bizonyosan nem nemzeti-hazafias a közvetlen forrása. Kapcsolódást regisztrálhatunk, az emberét az idegenné vált (akár így is írhatnók: „elidegenedett") világhoz és az idegenségbe beletörődni képtelen költő, művész, egyén „viszonyát" az irodalommá-művészetté formálódó irányzathoz, a romantikához.

Vörösmarty Mihály utóbb *Széplak* címmel ellátott kisebb epikus költeménye csak egyik – bár kétségtelenül számottevő, jóllehet kevéssé észrevett – jelzője annak a törekvésnek, amely a kelet-közép-európai irodalmak egy részében megfigyelhető az 1820-as években. Viszonylag rövid időszakot felölelő, inkább elméleti jellegű előkészítés után, fokozatosan lépnek át költők a „klasszikából" a romantikába, fordulnak szembe eddig gyakorolt és művelt eszközökkel, és kísérleteznek ki új eszközöket, tagadnak meg módszereket, formálnak ki eszményeket, fedeznek fel eddig alig tudomásul vett hagyományokat, kapcsolódnak a hazai irodalomban nem ismert világirodalmi jelenségekhez. Már az 1810-es esztendőkben meg-megjelenik egy-egy tanulmány, amely kétségbe

vonja az évtizedeken át hitt „esztétika", irodalom- és művészetfelfogás feltétlen igazát, és jórészt másfelé irányítja a költők figyelmét, vagy pedig sokat idézett szerzők új értelmezésével szolgál, olykor új fogalmat vezet be az irodalmi tudatba (mint amilyen a regényesnek, a romantikusnak új módon értett fogalma). Ám ez még csak valóban előkészítő szakasznak minősíthető. Amit később romantikának fogunk nevezni, az legfeljebb egyes elemeiben, de nem teljes kifejlettségében van jelen a kelet-közép-európai irodalmakban. Sőt, egyes irodalmakban a kései klasszicizmus vagy a winckelmanni–goethei típusú neoklasszicizmus szilárdan őrzi pozícióit. A szlovák irodalomban például még sokáig nem kerül sor a romantikus áttörésre, jóllehet a merev klasszicizmustól való eltávolodás már kezdetét veszi. Jó példa erre Samuel Rožnay műfordítói tevékenysége, amely természetesen kiterjed az antik költészetre, illetve a kelet-közép-európai heroikus-komikus eposzokra, de érdeklődésének tárgya az *Igor-ének* is. A cseh irodalomban is tanúi vagyunk annak, hogy egymás mellett él a felvilágosodás kritikus történelemszemlélete és a történelemnek nemzeti élményként való felfogása, az érzékeny magatartást tükröző irodalom, valamint a népköltészet felé nyitás és a népköltészetinek hitt módszer irodalomba emelésének és történelmivé minősítésének igénye. A varsói klasszicizmus már nem tudja magasabb fokra fejleszteni a XVIII. század lengyel felvilágosodott klasszicizmusát, egyre inkább ismétlik magukat a költők, míg Kazimierz Brodziński: *O klasyczności i romantyczności, tudżiei uwagi nad duchem poezyi polskiej* (A klasszicizmusról és a romantikáról, továbbá megjegyzések a lengyel költészet szelleméről, 1818) című tanulmányában be nem jelenti az új korszakot, mintegy generációs ellentétet is látva a kétféle tájékozódásban, egyetemesebb irodalomfelfogást képviselve. A magyar irodalomban látszólag Kazinczy Ferenc neoklasszicista iránya diadalmaskodik, de már Kölcsey Ferenc Kazinczyhoz küldött néhány levele jelzi, hogy ennek a klasszicizmusnak egyre inkább lejár az ideje, Teleki József *A régi és új költés különbségeiről* című értekezése pedig olyan

fogalmi rendszert igyekszik meghonosítani a magyar gondolkodásban, amely már a romantika körébe sorolható. A szerb és a horvát irodalomban ilyen jellegű „előkészületek" nem találhatók, hacsak nem soroljuk ide Vuk Karadžić 1814-től megjelenő népköltési gyűjtését, amely érvül mindenekelőtt nem a szerb irodalomban és gondolkodásban szolgálta a romantikus kezdeményeket.

S bár az újabb kutatások joggal tulajdonítanak kiemelkedően fontos szerepet az irodalomkritikai gondolkodásban végbemenő változásoknak, a „romantikus áttörés" mégis a költői gyakorlatban játszódott le, akkor, amikor Vörösmarty, Mickiewicz, Mácha, Prešeren, Njegoš vitathatatlanná tette az új irány, az új költői magatartás mindent elsöprő győzelmét. Költőink önmagukkal viaskodva, saját korábbi korszakukat meghaladva, annak egykor volt költői érvényességét megkérdőjelezve jutottak el a nemzeti romantika megteremtéséhez. Vörösmarty Mihály az iskolás klasszicizmusból lépett ki, annak műfajai és retorikája helyett formált ki újabb műfajokat és más típusú retorikát; Mickiewicz először a felvilágosodott klasszicizmust hagyta el, majd a neoklasszicizmusból haladt tovább oly módon, hogy költői egyéniségét, műfajait és még verselését is a varsói klasszicizmus képviselőivel való vitában alakította ki. Mácha német nyelvű sírköltészetét cserélte föl a cseh nemzeti irodalom barokk hagyományaihoz visszanyúló, byronisztikus módszert is felhasználó romantikájával, Prešeren megsemmisítette zsengéinek túlnyomó többségét, és versnemek sokaságán mutatta be nem pusztán „próteuszi", alakváltoztató művészetét, hanem a klasszicizmussal szemben megfogalmazott romantikus művészi hitvallást (nála a költői forma, a versnem egyben a konvenciókkal szembeszegülő magatartásnak lett jelzője). Njegoš pedig olyképpen vonta kétségbe a klasszicista poétikák műfajelméletét, olyképpen üzent hadat a szerb nyelvű költészetben is számottevő helyhez jutó „horatianizmusnak", hogy nemzeti eposz funkcióját betöltő műveivel egyben ezt a nemzeti eposzt mint legmagasabb rendű műfajt vonta

kétségbe, s a nemzeti és az egyéni, a partikuláris és az egyetemes szintézisét valósította meg.

Magyarázatot igényel kifejezésünk: romantikus áttörés. Előljáróban egy megjegyzés kívánkozik ide. A kelet-közép-európai irodalmak is visszhangoztak a polémiáktól, jóllehet nem kevesen hirdették, hogy a kritika káros, elriasztja az írókat az alkotástól. S valóban, a XVIII. században lefolyt irodalmi küzdelmek résztvevői nemigen válogattak az eszközökben, a röpiratok hemzsegtek az irodalmi vitákba nem illő minősítésektől, és a későbbi időszakról sem mondhatjuk el, hogy a megbírált szerző ne sértődött volna meg, ne érezte volna magát becsületében, emberi mivoltában megbántva. Mindez azonban közvetlen hatásában az irodalmi (nyelvtudományi) kereteken belül maradt, s bár sosem csak irodalomról volt szó, hanem az irodalmon túlmutató jelenségekről – például általában a bírálathoz való viszonyról, ízléskategóriákról, életfelfogásról –, a polémia többnyire nem mozgatott meg szélesebb rétegeket. Mindössze az írókat, a szaktudomány képviselőit és néhány mecénást legfeljebb még néhány érdeklődőt. Tehát olyasmiről, ami Franciaországban játszódott le az *Hernani* bemutatóján, és ami előre jelezte a gyorsan következő társadalmi változásokat – ilyenről Kelet-Közép-Európában szó sem lehetett. És nemcsak a nemzeti függetlenség hiánya miatt, nem kizárólag a közvetlenebb rendőri felügyelet okából.

Nemcsak Vörösmarty Mihály idézett kisebb epikus költeménye, a *Széplak* mellett haladt el szótlanul az olvasók többsége, hanem még a nemzeti őstörténettel majdnem közigényt kielégítő *Zalán futása* (melynek kinyomtatott előfizetési listáját ismerjük) is a részvétlenséggel küzdött, nyolcvannyolcan fizettek elő mintegy száztíz példányra. A szinte élete végéig szűkös sorban tengődő Prešerennek majd 1847-ben sikerül megjelentetnie életében először (és utoljára) önálló verseskötetet, Mickiewiczet emigrációba kényszerítette sorsa, ahol nemigen volt módjában megállapítania, mennyire volt képes hatni kora lengyeleire, Mácha pedig iskolapéldája lehetne a zseniális költő értetlen fogadtatásának. Tegyük

ehhez hozzá, hogy költőink diadalra vitték ugyan a romantikát a nemzeti irodalomban, de a klasszicizmus legyőzésével, korszerűtlenné válásával párhuzamosan nem foglalták el teljesen az irodalmi életben és köztudatban a megfelelő pozíciókat. Elsősorban az irodalom másodvonala állt ellen a romantika „terjeszkedésének", még pontosabban szólva: almanachokba, divatlapokba szorulva a romantika mellett bizonyos teret követelt az érzékenység korszerűsödött, némileg „romantikus elemekkel" feltöltődött formája, a kispolgári, kisvárosi életérzés kifejezője, a biedermeier líra (amelyet a magyar irodalomtudományban joggal neveznek almanachlírának), s ugyancsak a másodvonalban jelentkezett a mind szélesebb olvasóközönséget kielégíteni igyekvő triviális irodalom, amelyet fűznek szálak a romantikához is.

Állításunkat mégis megismételjük: költőink a romantikus áttörés képviselői. Nem elsősorban a közönségre tett hatás szempontjából, nem műveik elterjedtsége miatt. Bár itt el kell választanunk a költők korát és az utókort. A kortársak ugyan Vörösmarty és Mickiewicz (és Njegoš) esetében megbecsüléssel, tisztelettel, a nemzeti költőnek járó hódolattal fogadták a műveket (ám csak bizonyos típusú műveket olvastak és értettek meg), Prešeren és Mácha ellenben magánosan járta útját a hazai irodalomban, az utókor teljes igazságot szolgáltatott költőinknek, monográfiák, nemzeti irodalomtörténetek, iskolai irodalomtankönyvek, egyetemi előadások egymással versengve hirdetik költőink teljesítményének jelentőségét. Az csupán a kérdés, hogy valóban arról szólnak-e a dicsérő szavak, ami igazán jelentős.

Ezért kell kifejtenünk, hogy mit értünk romantikus áttörésen adott esetben. Semmi esetre sem a „nemzeti ébredés" újabb állomását, még csak a nemzeteszme pontosabb, célratörőbb költői megfogalmazását sem. Költészetről van szó, irodalomról, amely a feladatul vállalt nemzeti eszme szolgálata mellett (avval együtt) új minőségű létformákat, magatartástípusokat ábrázol, a megszólalás újfajta, az eddig felgyülemlett nemzeti gondolatok és nemzeti irodalmi formakincs átértelmezett lehetőségeit keresi; és műfaji újításai, a világ-

hoz való újfajta viszony lereagálása, költészetnek és zenének, látvány- és hangzásélménynek egymásba játszása, retorikus formákba öltöztetett bölcselet révén teremt öntörvényű „birodalmat", amelynek megjelenítése nemzet és egyén, világ és nemzet, egyén és világ ellentéteinek kifejezésével történik. A világ nem jó és nem rossz; törvények szerint működik. Ezek a törvények előírt pályán mozgatják a világot, s a pálya rendszerint kör alakú, önmagába tér vissza az ív. Mindazonáltal a reménytelenség (hogy tudnillik csak egyféle lehetőség létezik) nem béklyózhatja az emberi akaratot, amely hatalmas tettekre, mindent átható szenvedélyek kiélésére ösztönöz. Ennek a végtelen lehetőségnek megtapasztalását és e lehetőségek valóra váltásának csekély esélyeit, ám a képzelet által történő meghaladását zengeti ki a költő.

Egyfelől beleilleszkedik egy szerepbe, amelyet a közvélemény, a nemzeti mozgalom elvár tőle (mint nemzeti költőtől). Megszorításképpen annyit mondhatunk, hogy nem egészen úgy illeszkedik bele, ahogy megkívánják. Mert másfelől léteznek másféle törvények, másféle akaratok is: a szubjektum törvényei, a költészet, a képzelet „logikája", a világot „romantizálni" akaró. A költészet – a nemzeti irodalom történetében először – a középpontba kerül, s a költészeten belül is a líra. Líraivá színeződik el az eposz, és átfejlődik líriko-epikus költeménnyé, lírai betétek „gyengítik" a drámai hatást, a drámát mozgató konfliktust. S amennyit veszít az elbeszélő költemény, a verses regény (Puskin műfaja, amely jóval később kelet-közép-európai műfajjá is válik), a dráma cselekményben, izgalmas eseménysorban, összeütközésben, oly mértékben telítődik drámaisággal a líra, megjelenik az egészen rövid líriko-epikus költemény: a ballada és a románc. A költő viszonya a világhoz sok tekintetben *érzelmi*, de nem *érzelmes*, hanem szenvedélyes; viszonya a társadalomhoz, illetve az emberiséghez a teljes tagadástól az eszményített, régi korba visszaálmodott közösség elfogadásáig sokféle változatban jelenik meg. A költő olykor kollektív élménnyé emeli a történelmet (s ezáltal jócskán eltér az oknyomozó történetírás igazát valló korábbi korszak történetiségétől),

olykor az egyén szellemi kalandjainak igazolását látja benne. A természet nem részvétlen díszletként van jelen a romantikus művekben, hanem cselekvő részesként, más alkalommal leküzdendő ellenség formájában. Így történelem, természet az élményköltészet világában értékelődik át; mint ahogy tér és idő nemcsak fokozott szerephez jut ebben az élményköltészetben, hanem alapvető tényezője lesz annak a küzdelemnek, amelyet az ember (a költő) a világ romantizálásáért folytat, tehát a képzelet szabadságharca ez a diszkurzív versszerkezet, a hagyományos műfaji felosztás és értékrend ellen. Szabadságharc ez, amelyben az ember lehetőségei nem korlátozódhatnak a pikareszk regények kalandsorozatának színhelyeire, és élete nem tapadhat a múló időhöz. Tér és idő kitágul: a nem parodisztikus szándékkal megjelenített végtelen felé.

Legalábbis kétarcú ez a kelet-közép-európai romantika: nemzeti eszményeket elfogadó, megfogalmazó, utókorra hagyományozó és e nemzeti eszményekről olykor a legcsekélyebb tudomást sem vevő, emberiségben és szubjektumban gondolkodó arcát egyaránt ismerjük. Egyfelől tudatosít jelszavakat, amelyek a nemzeti mozgalomban lesznek felhasználhatók, és amelyek majd valódi tartalmukat vesztve a XIX. század végéig, olykor még azon is túl élnek, az iskolai oktatásba is bekerülnek, megfogalmaznak célkitűzéseket, amelyek szintén a nemzeti mozgalmakban erősödnek föl, lesznek társadalmat formáló erővé. És másfelől a költő, az egyén talajvesztettségét is ábrázolja, a világ idegenné válását, az idő megragadására való képtelenséget, az ellenséges teret, amelyben mégis élnie adatott; példákkal illusztrálja Prométheusznak és Sziszüphosznak a sorsát, mint amely sorsok alternatívái az emberi létnek.

A romantika költői – Kelet-Közép-Európában is – másképpen költők, mint elődeik bármikor, s a költészetfelfogásban nem pusztán a korszakváltás érződik, hanem alapvető kategóriák értékelődnek át, évszázados eszmények helyébe új eszmények kerülnek. Megváltozik – méghozzá a lényeget tekintve változik meg – a költők életformája, anyagi helyzete,

régi kiszolgáltatottságok helyébe más kiszolgáltatottságok lépnek. S megváltozik a közönséghez való viszony már csak azáltal is, hogy a sajtóban is tevékenykednek, almanachokban publikálnak. Egyszóval olyan léthelyzetet tudnak költészetbe emelni, amely még soha költőnek nem volt osztályrésze. E léthelyzet mellett az élménnyé vált történelem, valamint a nemzeti mozgalomhoz fűződő kapcsolatok alakítják a költői gondolkodásmódot. Mindezek együttes tudatosítása, költészetté formálása és ennek a költészetnek következetes érvényesítése előbb-utóbb áttörést eredményez. A költők életében nem mindig látható és érzékelhető ez az áttörés, az utókor felől szemlélve azonban teljesen egyértelmű – gondoljunk az életében kitaszított Prešeren és a fiatalon elhunyt, az életében oly kevés sikerrel büszkélkedhető Mácha példájára. Az áttörést hitelesíti, hogy – mint írtuk – a költő saját ifjúkorának költészeti kánonját semmisíti meg (hogy aztán később megnemesítve új dimenziókba helyezze: mint Mickiewicz a felvilágosodott klasszicizmust a *Pan Tadeusz*ban, Prešeren körvonalazza a költőelődnek vallott Vodnikot megörökítő költeményeiben saját nemzeti költőideálját, Vörösmarty Mihály viszonylag korán, 1830-ban visszanyúl a felvilágosodás eszméihez *Csongor és Tünde* bölcseleti mesejátékában, jóllehet költői pályája első korszakában szinte tudomást sem vesz a felvilágosodás eszmerendszeréről). Van más formája is ennek a visszatérésnek hajdan volt irodalmi vagy akár nemzeti korszakokhoz. Az élménnyé lett történelem egyben a közvetlenül megelőző korszak szemléletével való vitát jelentett. A felvilágosodás történetírásának néhány irányzata szívesen hitte sötétnek, barbárnak, műveletlennek és tökéletlennek a megelőző korszakokat, s a jelent a haladás addig megtett legmagasabb fokának. A romantikusok azok, akik az eladdig megvetettről, barbárról – azáltal, hogy költészetükbe asszimilálták – kimutatták, hogy mennyi rejtett értékkel rendelkezik. Mickiewicz nosztalgikusan gondolt vissza a (kis)nemesi-vidéki életmódra, ennek az életmódnak a költészetére, *Pan Tadeusz*ában ezt a világot jelenítette meg. Mácha a cseh barokkban találta meg ama májusi cseh tájat, amelyet *Máj*

(Május) című líriko-epikus poémájában ő tett halhatatlanná, s ugyancsak ő kapcsolódott a barokk víziókhoz költészetében, miközben Byron és Mickiewicz vívmányait is hasznosította. Njegoš a népköltészetben látta meg azt a történelemfelfogást, amellyel részben azonosulni tudott, de amelytől elválasztotta végtelen magánosságérzete; a népi szemléletmódból kölcsönözte az idegengyűlöletet, és azzal szegezte szembe a magánosságra ítélt vezér részvétét minden iránt, ami emberi. Vörösmarty a XVI. századi széphistóriákból merítette, nemcsak filozófiai mesejátékának tárgyát, hanem előadásmódját is, amellyel népszerűt, kalendáriumba valót szeretett volna alkotni. Prešeren is a múltba fordul, a barokk krónikáshoz, hogy tőle kapjon anyagot őstörténeti elképzeléseihez, és ugyanazzal a mozdulattal nyúl a népmondákon és Mickiewicz költészete után. A hagyománynak feleleventése egyben szakítás az előző korszak elképzelésével a hagyományról. Irodalomba emelése oly kevéssé felhasznált műveknek, témáknak, melyek a költői szabadságharcot erősítik. Az új költői hangvétel formálódásának folyamatában ennek a többnyire népköltészeti, vásári ponyvára szorult hagyománynak fontos szerepe van.

Ilyen módon valószínűleg helyes a meglátás, hogy a Byronnál, a korai német romantikánál, a Victor Hugónál megfigyelt romantikus jellegzetességekből tanulva a kelet-közép-európai romantikus költők (és nem pusztán a romantika első hullámában) nemcsak nemzeti irodalmi előzményeikhez, hanem az európai romantikához képest is másképpen látják a „nemzeti" kérdést, ezzel szoros összefüggésben népköltészet és műköltészet viszonyát, valamint a történetiséget. *Másképpen látják:* ez nem csupán hangsúlyeltolódást jelent, hanem gyökeresen más gondolkodásmódot, más szemléletet, más kapcsolatrendszert. Nyilvánvaló, hogy a „nemzeti kérdés" jelenléte a költők magánéletében, a költő helye a nemzeti közösségben, továbbá orientalizmus, couleur locale (helyi szín), egzotikum eltérő jellege még oly „nyitott" érdeklődésű költőknél is, mint Byron és Mickiewicz vagy a Byront fordító Prešeren, alapvetően irányítja a tájékozódást.

Térjünk vissza bevezető példánkhoz, Vörösmarty *Széplak* című líriko-epikus költeményéhez! A pusztító szenvedély, az önmagával való békétlenség, az önkéntelenül is a mindennapokba beépült rossz, az elhallgatás, a megsejtés: mind-mind olyan „motívumok", amelyek egy byroni metrical romanceban is meglelhetők. A háttérként fölfestett nemzeti történelem ezúttal nem módosítja a költői magatartást, a költő „viszonya" a világhoz a XV. század megidézésével nem változik. Hiszen valójában nem a XV. századot idézi, hanem a „nagyvilágban" létező zűrzavart felelteti meg az emberi lélekben uralkodó zűrzavarral. Ami azonban lényegileg megkülönbözteti a byroni metódustól, a költő személyes jelenléte. Az, hogy a költő sem leli helyét a világban (másképpen, mint Byron), s nem leli helyét az időben. Nem hívta ki maga ellen a sorsot, nem szegült szembe előítéletekkel, társadalmi konvenciókkal, mint a nagy angol példakép. Rossz érzése, kiesése az időből mélyebb gyökerű, „ontológiai" okokra vezethető vissza. S ebből a rossz érzésből fejlődik ki világ- és emberszemlélete, amely szerint az ember képtelen felismerni a jót, a veszélyeket, a rosszat, mert a világ a maga eredendő zűrzavarában jelenik meg előtte. Ennek az értékeket megsemmisítő világnak árnyai borulnak a főhősre Mácha *Május* című líriko-epikus poémájában. Ami menedéket adhat a világ elől: a májusi éj varázslata. De a főhős kiszakította magát ebből a májusi éjből, és az emberek világába tért. Szinte természetes, hogy kudarc vár rá. A csapás onnan érte, ahonnan a legkevésbé várta. Abban az érzésében szenvedett sérelmet, amely életét kitöltötte. Magatartásával tehát be kell illeszkednie az emberek világába, amely nem azonos a természet világával. Bűnhődnie nem gyilkosságért, rablásért kell (bár Mácha nem menti föl Vilémet tetteinek következményei alól), hanem azért, mert elfogadta az emberek világának a természetétől idegen normáit, konvencióit. S amikor az emberi világban is megkapja büntetését, akkor fogadja vissza a májusi éj, halálát meggyászolja a természet, a líriko-epikus mű oratórium formájában siratja el a főhőst. A természet nem megelevenedik, hanem eleve él, cselekvő részes; nem

háttér, hanem egyenrangú a szereplőkkel. A történet nem lényeges – pontosabban szólva: nem a történet lényeges –, hanem a történetből áradó, a történetet meghatározó hangulatiság, amely mindenekelőtt a zenei fogantatású rendező elvből táplálkozik. A műben testet öltő „rablóromantika" egyfelől Schillerből, másfelől Byronból merít, hogy a takarékosan elbeszélt eseményeket a költő szinte csak ürügyként használja a rossz érzés, az idegenség kifejezésére. Ez a kifejezés azért (is) olyan hatásos, mert a tragikus feszültséggel teli világgal a természet harmóniája áll szemben, a szereplők „tépettségével" az élő természet nyugalma. Nem Gessner vagy Rousseau idillikus elképzelését veszi át a cseh költő, hanem ember és természet konfliktuslehetőségeit deríti föl, és ezen keresztül az elidegenedés különböző formáit érzékelteti. A költemény vezérmotívumait zenei eszközökkel vezeti végig a költeményen, az első sorokat záró egytagú, ragozatlan főnevek a helyszínre, az időpontra vonatkoznak, a térbeliséget és időbeliséget nem korlátozva az egyszeriségre, hanem – éppen ellenkezőleg – vezérmotívumként annak állandóságát és egyetemességét hangsúlyozzák. Prešeren mestermüve, a *Sonetni venec* (Szonettkoszorú) a végsőkig feszíti a szlovén nyelv lehetőségeit, a sokszorosan kötött formában azokat a konfliktusokat eleveníti meg, amelyek az ember–világ–nemzet viszonyból adódhatnak. Időben visszanyúl az ókorhoz, a késő középkorhoz, térben bejárja a szlávok lakta területeket, illetve Európát, ugyanakkor a *Szonettkoszorú* jelzi a legszűkebb környezettel szemben tanúsított magatartásban rejlő feszültségeket. Szlovén nemzeti fájdalmak egészülnek ki a költői megszólalás keserveivel, az önmagára találás lehetetlensége a boldogság előtt tornyosodó tilalmakkal. Nincsen más út az „önmegvalósításig": csak a költészet. A szlovénség nem figyel ugyan arra, hogy a költő új koszorút fon számára (nemcsak a versbe rejtett Julia Primic számára, hanem általában a szlovének számára!), de a kései jövőben való bizonyosság kárpótolhatja a költőt. A szó, a költészet az, ami magasabb értelmű valóságot teremt. Nem utópiát, nem idillt, nem támad föl ismét az aranykor, hanem a költé-

szet valóságában létező, képzelet által táplált tereken jön létre a harmónia, amely külső és belső világot, nemzetit, szlávot, európait, ljubljanait egyként magába foglal. Mickiewicz *Farysa* a száguldás, a tér és idő legyőzésének „lírikoepikus" poémája. Megtalálható itt az „orientalizmus", a keresés motívuma, a kozmikus távlat: egyszóval ismét a romantika kelléktára szolgáltatja az eszközöket. De csak az eszközöket, mondhatnánk úgy is, néhány külsőséget. A *Faryst* tekinthetjük konkrét, személyhez kötött esemény költői visszhangjának, hódolatnak egy roppant emberi teljesítmény előtt (ez sem lenne idegen a romantikától). Ám itt, anélkül hogy a rosszérzés és az idegenség hangot kapna, boldog menekülésről van szó. Boldog ez a menekülés, mert nincs meghatározott veszély, fenyegetés, ami elől menekülne a sivatag hajósa, de éppen ez önmagáért való erőpróba miatt félelmetes is egyben. Tudniillik az a tény, hogy ebben a menekülésszerű futásban lel boldogságra, azaz önmagára a megénekelt főhős. Hogy számára beteljesülés az ember nem látta tájakon való átkelés. Hogy a mesés Keleten nem időzhet előkelő vándorként; nem pihenheti ki ott az európai városok okozta fáradtságot; hanem életeleme, életének tartalma: a száguldás, a menekülés, még akkor is, ha – valószínűleg – nincsen erre közvetlen ok, s ez már többet árul el abból a költői magatartásból, amely még az árulást, az idegen hatalmak szolgálatát, a nemesebb ügyért harcolók átlényegülésének, újjászületésének kérdését is a kelet-közép-európai (rendkívül szűk körű) lehetőségeken méri le. Hogy olyan világokat kell az emberi gondolat, „lélek" számára meghódítani, amelyeknek sem égen, sem földön nincs határa, „amit fül nem hallott, a szem meg nem járt" (hogy Vörösmarty Mihály szavával éljünk) – ez Mickiewicz, Prešeren, Mácha és Vörösmarty költészetében egyaránt szóhoz jut, kimondva, tételesen megfogalmazva, vagy pedig kimondatlanul. S hogy erre az eddig használt költői eszközök nem elégségesek, az éppen ama szűnni nem akaró „újító lelkesültségből" tetszik ki, amely költőinket jellemzi. Ám párhuzamosan ezekkel a törekvésekkel, költőinknek számot kell vetniök a nemzet és a világ, az

egyén és a világ konfliktusaival is. Erre késztetik őket körülményeik, életük. Akár emigrációba kényszerülnek, mint Mickiewicz (s a többi lengyel romantikus költő, Juliusz Słowacki, Krasiński stb.), akár a belső emigráció osztályrészük, mint Prešerené (különösen 1836 után), akár a teljes meg nem értés okoz szenvedést, mint Máchának, akár pedig legkedvesebb műveinek félreértése, mint Vörösmartynak. Ezeket a kedvezőtlen körülményeket egyén és közösség, szűkebb közösség és világ konfliktusában élik meg költőink; a félreértésnek, a száműzetésnek, a szűklátókörűségnek „epizódjait" egyetemessé emelik, belőlük messze ható következtetést vonnak le. Így lesz a diákként tapasztalt élményekből a lengyel nemzeti sors jelképe Mickiewicz *Dziady* (Az ősök) című drámai költeményében, így a romantikus titán kényszerű belenyugvásából a költő veresége is Prešeren *Keresztelés a Szavicán* című epikus poémájában, így ível föl a mindenhová eljutó, mindent megnemesítő költői hang Vörösmarty *Liszt Ferenchez* című rapszódia hangvételű ódájában (1840), és ugyanez a költői hang így fordul káromlásba, végső kiábrándulásba *Az emberek* című költeményben (melyben az 1846-os galíciai felkelés tapasztalatai a kiúttalanság felismerésére késztetik a költőt, s ugyanaz a hang, amely szinte az elragadtatásig emelkedett a Liszt Ferenc művészetét dicsőítő versben, ugyanaz a hang eltorzul, s a mitológia hitelesítette kétségbeesésbe, reménytelenségbe hull alá); ám ugyanezt az egyetemes pusztulást vizionálja Mácha, Prága hanyatlását, bukását, s ezzel szoros összefüggésben az érték értéktelenséggé silányulását, az általános és egyetemes összeomlást. S ez a vízió formájában jelentkező költői gondolat nem pusztán a barokk látomásirodalomból merítkezik, hanem az egyéni életkudarcokból, a megtapasztalt hitelvesztésből is.

S így folytathatnók példáinkat, amelyek azt dokumentálnák: hogyan érezték át, hogyan jelenítették meg költőink az átélt és a megsejtett konfliktushelyzeteket, miféle gondolati levezetések után jöttek rá az élményként megélt történelem útvesztőire, hogyan igazolták (költészetükkel és olykor öntudatlanul) Hegel tételét az „ész cseléről" (List der Vernunft);

hogyan szembesítették a nemzetet a világgal, a nemzet felemelkedésének látomását a nemzethalál fenyegető víziójával; hogyan látták ellentétekben és diszharmóniában az emberi létet, hogyan tágították a végtelenig a költői szemhatárt, és hogyan rettentek meg olykor e végtelen előtt.

A bennünket ezen a helyen érdeklő kérdés inkább a műfajokat, az új költői lehetőségeket illeti. A műfajok közül is elsősorban azokat, amelyeket a „romantikus áttörés" lendülete hívott életre, tehát azokat, amelyek korábban nem léteztek. Olyan műfajokról lesz szó, amelyek semmiféle addig használatos tankönyvben nem lelhetők föl. Mindenekelőtt a filozófiai drámai költeményekre gondolunk, amelyeket részben Goethe *Faust*jából, részben Byron *Manfréd*jából eredeztethetünk (legalábbis bizonyíthatóan a *Faust* I. részét és Byront ismerték Kelet-Közép-Európában, Shelley neve ritkán fordul elő, inkább később lesz élménye a kelet-közép-európai költőknek, például Petőfinek), de kiformálása, majdnem nemzeti műfajjá alakítása majd régiónkban történik: Vörösmarty, Krasiński, Mickiewicz, Njegoš, Juliusz Słowacki, Petőfi, Madách, Janko Kráľ és mások tevékenységének eredményeképpen. Többé-kevésbé a bölcselet felé fordulás az, amely meghatározó szerepet játszik, s a bölcselet részben egyetemes tanulságokra lehetőséget nyújtó élethelyzetekben (fejedelem, kalmár, tudós, népvezér, a költő, arisztokrata, apostol stb.), részben külön, tételes megfogalmazásban, olykor szentenciában sugározza a költői tanulságot is. A háromféle költői magatartásforma ebben a műfajban egyesül: amelyik az eseményeken keresztül látja és véli ábrázolhatónak a világot; amely érzelmei-szenvedélyei szűrőjén keresztül fogja föl a világot; és amely a konfliktussá fejlődés folyamatában, majd a konfliktusok tragikus-komikus feloldódásának menetében érzékeli a világot. Másképpen szemlélve ezt a kérdést: a cselekmény adhatja a világban végbemenő változások lenyomatát, költői-reflexív viszony a világhoz fejezheti ki a véleményt a világ „állapotáról", az ember lehetőségeiről, a csomóponttá fejlődő életepizódok tömöríthetnek egy általánosabb megfigyeléssorozatot ember és világ összeütközéseiről.

Nem tagadjuk, műfaji-költői magatartásformát körülíró véleményünket a bölcseleti drámai költemények szemléletmódja erősen befolyásolta. S így az előbb megfogalmazottakat egészítjük ki a művekben megnyilatkozó költői magatartásformák jelzésével. Egyik leglényegesebb vonása a műveknek, hogy valamiképpen a barokk világszínház (Theatrum mundi) elképzeléshez kapcsolódnak, méghozzá annak calderóni változatához, az *El gran teatro del mundo* (A nagy világszínház) elképzeléséhez. Teljes képet kívánnak adni a szerzők a világot mozgató erőkről, nem kizárólag a Jó és a Rossz harcát mutatják be, valójában rendkívül differenciáltan érzékeltetik a Jó tévútjait és a Rossz ösztönző cselekedeteit *is*. Jó és Rossz csak látszólag két pólusa a világot egyensúlyban tartó erőknek. A világ nem ily átlátható, mind a Jónak, mind a Rossznak nemegyszer kiszámíthatatlanok a reakciói, a cselekedetei. A *Csongor és Tündé*ben sem a Jó, sem a Rossz nem ér eredetileg kitűzött céljához el. Krasiński *Nieboska komedia* (Istentelen színjáték) című alkotásában sem az arisztokrata, sem a forradalmi párt nem képes egyértelmű és az erkölcsiség szempontjából megfelelő célokat megfogalmazni. Janko Kráľ' töredékben maradt *Dráma svetá*jában (Világdrámájában) látjuk a költő tervét az egyes emberi léthelyzetek viszonylag pontos leírására, az emberi társadalom rétegzettségének bemutatására, s ugyanakkor azt a retorikus pesszimizmust is, amellyel a költő szemléli a világot. Słowacki *Balladyna* című mesejátékában a szerelem, hatalom, trónbitorlás, árulás, bűntudat és kegyetlenség motívumai nemcsak a népballadára emlékeztetnek, hanem a shakespeare-i színház iskolájában nevelkedett, fantasztikumot, néphitet, legendát drámába író költőre is, aki az árulással szerzett hatalom, gyilkosság révén megragadott trón felé vezető utat világítja meg: hogyan fokozódik a bűn, hogyan szüli az egyik törvénytelenség a másikat. Valahol a *Csongor és Tünde* közelében kellene a *Balladyna* helyét kijelölni, mint amely népiességet és embersors példázta bölcseletet szintetizál. Közelebb van a misztériumjátékhoz Mickiewicz *Az ősök* és Njegoš *Gorski vijenac* (A hegyek koszorúja) című drámai költeménye (dra-

matizált eposza). Mindkettőben rendkívül fontos szerepet játszik a közeli múlt néhány eseménye, valamint a néphit, Njegoš esetében a versformáig menően, Mickiewicznél egy népszokás megjelenítésében; Njegoš ebbe a rímtelen, időmérték nélküli tízesbe népmesét, közmondást, népi példázatot is beledolgoz, Mickiewicz az ősök ünnepélyét és megtisztelteltetését avatja a költemény keretévé. Njegošnál a kiválasztott vezér és népe viszonya mond valami nagyon fontosat ember és világ kapcsolatlehetőségeiről, Mickiewicznél forradalom, ellenállás, nemzeti sors, nemzetért folytatott tevékenység méretik meg, egy kisváros diákjainak elhurcoltatásából kiindulva a nemzethalál látomásáig ível a történet, benne az ember, a lengyel mozgásteréről. S mert egyike a kései filozófiai-drámai költeményeknek, ezért talán Madách Imre *Az ember tragédiája* című műve fogalmazza meg, mondja ki a legtömörebben a költők dilemmáját éppen úgy, mint az ember esélyeit a történelemben:

A célt, tudom, még százszor el nem érem.
Mit sem tesz. A cél voltakép mi is?
A cél, megszűnte a dicső csatának,
A cél halál, az élet küzdelem,
S az ember célja a küzdés maga.

Följebb említett és más művek alapgondolatához juthatunk el: a cél elérése egyben azt is jelenti, hogy valami érték (vagy az érték) veszendőbe ment, valami fontosról lemondott a főszereplő, illetve éppen az semmisült meg, amiért a küzdelem folyt. A *Csongor és Tündé*ben Tündének le kell mondania tündér voltáról, a halhatatlanságról, és így kiteszi magát a végső megsemmisülésnek, tehetetlen lesz a mulandósággal szemben. Az *Istentelen színjáték* az ellenséges táborok megsemmisülésével végződik, s a színpad hátterében feltűnő kereszt hirdeti a pártküzdelmek hiábavaló voltát. Örvendhet *A hegyek koszorújában* a nép annak, hogy sikerült a „törökösöket" legyőzni, elérni a nemzeti célt. Csak éppen a nép magános vezére érzi, hogy a győzelem sem hozza meg

számára a beteljesülést, nem oldódik föl magánya, melyet a rákényszerített küzdelem valamiképpen csillapított. Ugyanakkor idézetünk azt is jelzi, hogy költőink dinamikájában, szüntelen változásaiban fogják föl a létet, és e szüntelen változásokat érzékeltető formát keresnek. Ezért vált alkalmatlanná a hagyományos dráma, de alkalmatlan erre az epikus költemény is, akár eposzi, akár byroni-puskini változatában. Az úgynevezett lírai költemény ugyan sokféle rezdülés, sokféle reflexió kifejezésére képes, parányi helyen roppant gondolatokat hordoz, ennek a világot átölelő, személyes és egyetemes szándéknak költői megfogalmazására azonban mégsem a leginkább célszerű. Ezért kell olyan műfajt teremteni, amely valamennyi típusú költői szemléletmód lényegi elemeit képes felhasználni. Minthogy emberiségköltemény (poème d'humanité) megírására törekszenek költőink, önmagukról, a nemzetről, a kisebb közösségről is szólva, de szólva a legnagyobb közösségről is, ezért a lírainak, epikainak és drámainak vélt formai és magatartásbeli sajátosságokból kell kiszűrni a felhasználhatót. Önmagában egyik költői magatartásforma sem képes az emberiségkölteményhez szükséges átfogó, tipizáló (olykor a mese vagy a monda szintjén tipizáló) módszer megvalósítására, ehhez összetettebb látásra van szükség, műfajokat szintetizáló műfajra. Valamennyi idézett mű – a külső formát tekintve – egyesíti különböző műfajok vonásait. Olykor misztériumjátékra emlékeztető módon, másutt dramatizált eposzként, megint más esetben mese, kozmogónia, kalandregény elemeiből komponálva, vagy pedig ballada, mesejáték, tragédia kombinációjaképpen. Sosem egyetlen műfaji hagyományt visz tovább az adott mű, hanem többet. Nem feltétlenül „hazait", olykor világirodalmit. A *Balladyna* Shakespeare Szentivánéji álom című színművére emlékeztet néhány helyen, a *Csongor és Tünde* Mozart-Schikaneder *Varázsfuvola* (Zauberflöte) című operája cselekményére és a spanyol drámára. Krasiński *Istentelen színjátéka* címében Dantéra utal. Njegoš Danilo püspökének tépelődéseiből Byron hangját halljuk olykor kicsendülni. Madách és Goethe drámai költeményei

között nem nehéz meglelni a hasonlóságokat (és az eltéréseket). Ezek az érintkezések csupán a művek egy rétegét érintik. A *Balladyna* oly témát dolgoz föl, amely Mickiewicz-balladának is témája. A Csongor és Tünde egyes sorai elődmagyar költők soraira emlékeztetnek. Krasiński Mickiewiczcsel is vitázik. Njegoš a szűkebb pátria népszokásait, mondáit is feldolgozza. Mickiewicz *Az ősök* című drámai költeménye pedig nem egyszerűen két, különböző időszakban szerzett részből áll (jóllehet négy felvonásból), hanem műfajilag is jól elkülöníthető egységekből, a külső formát tekintve drámából és lírai versekből. Olyképpen is egyetemesek ezek a művek, hogy világirodalmi vonatkozásban is gazdagok, közvetlen utalással és áttételesen, a műfajt tekintve vagy az ábrázolás módszerében. Többnyire drámai formában írták íróink a bölcseleti töltésű műveket, Janko Král' azonban epikus költemények sorozatával szolgált, s részben ideszámíthatók a líriko-epikus poémák (Mácha, Prešeren, Vörösmarty, Ján Botto művei). Ez utóbbiakat elválasztja idézett műveinktől, hogy a költői magatartásforma inkább a lírikusét idézi. A közvetlen megnyilatkozó bölcseleti elemek helyett inkább a lírai reflexiók, az embersorsba belelátott (embersorsként felfogott) általánosabb érvényű gondolatok kifejtése metaforákban, jelképekben, hasonlatsorban és a helyzetkép festésében kapnak bővebb teret. Végső fokon azonban egy és ugyanazon költői szándék hozta létre őket: a költői világteremtés és világmagyarázat szándéka, amely tagadása a „minden jól van" képletnek, az eleve megállapított harmónia elvének, és amely a maga eszközeivel építi föl (transzponálja az általa megteremtett világba) az aranykort. Ez az aranykor-képzet vezeti költőink egy részét a népköltészet, majd az anyanyelvű költészet felé.

Nem állíthatjuk, hogy a romantika „fedezte föl" az irodalom számára a népköltészetet, közmondásgyűjtemények, mondák, mesék már jóval korábban színezik az írók műveit, a „maguk helyén" még a klasszicista poétikákra esküvő költők is használják, merítenek belőle. De a romantika hozadéka, hogy a népet a népköltészeten keresztül látják; hogy a

népköltészetben a népszellem költői formáját, a népkarakterológiát meghatározó tényezőket vélnek fölfedezni (ezt a cseh költő-fordító, František Ladislav Čelakovský ki is mondja); s a romantika – bár a költők többsége nemigen különböztette meg a nép- és a népies költészetet – immár nem tárgyilagosan, nem tudományos módszerekkel, nem a Linné típusú gyűjtő módszerével közelíti meg a népköltészetet. Jó példa a váltásra Ján Kollár és a Štúr-iskola költőinek magatartása, állásfoglalása. Kollár jórészt a herderi téziseket ismételte a népköltészetről, anélkül hogy saját költészetét átitatta volna a népköltészet. Még népköltési gyűjtését (1834–35) is a régi módszerekkel készítette, nem „terepmunkával", hanem levelezéssel hozta együvé az anyagot. Lelkészek, rektorok, ismerősök írták ki régi kéziratokból, emlékezetből, megbízhatóbb és nagyon kevéssé megbízható forrásból Kollár számára a népköltészetnek minősített énekeket, amelyeket Kollár tudós értekezéssel, kommentárokkal látott el, s úgy adott ki. Neki még eszébe sem jutott az, ami a Štúr-iskola költőinek: hogy tudniillik a nép közé menjen, s akárcsak Vuk Karadžić, a nép tehetséges fiainak, öregeinek ajkáról jegyezze föl a dalokat. A Štúr-iskola költőinek egész tevékenységét áthatotta, hogy költészetüket bizonyos műfajokban a népi műfajok formájára alakítsák, a népköltészet műfajait, témáit költészetükbe emeljék. Más kérdés, hogy a „mester", Štúr a Kollárétól eltérő, de szintén normatív esztétikája gátat szabott ennek az igyekezetnek, és így a népköltészet irodalomba emelése nem történhetett meg azzal az intenzitással, mint amely Petőfi Sándor bizonyos típusú dalait, alföldi betyárénekekhez hasonlítható verseit jellemzi. Sládkovič *Detvan* (A gyetvai legény, 1847) című elbeszélő költeményében ugyan a szlovák falu hétköznapjainak apró mozzanatai, a mesehősként megrajzolt főszereplő jelzik a költő népköltészet felé fordulását, de mind a verselés (versforma), mind pedig a stilizálás mértéke eltéríti a költőt a népköltészet fokozott mértékű felhasználásától. Sokkal inkább ide sorolhatjuk Ján Botto vagy Janko Kráľ' balladáit, amelyek bűnnek és bűnhődésnek jórészt a népképzelet szerint egymást követő

sorát adják: Botto és Král' megsejtett és érzékeltetett valamit a később feltárt szlovák népballadák világából. Prešeren is érdeklődött a szlovén népmondák iránt. Feldolgozásai azonban nem jelentik, hogy epikus költészetében a népköltészet művészi módszereivel élt volna; költészete nem elsősorban a szlovén irodalmi népiesség történetének kiemelkedő állomása. Egészen másképpen nyúl a népköltészet témáihoz Fran Levstik, aki *Martin Krpan* [1858] című elbeszélésével (amely Arany János *Toldi*jával rokon tárgyat dolgoz föl) valóban a mesei látásmódot, a mesefigurákat, a dialógusok élénkségével a szinte népi gondolkodást képes a szlovén irodalomba emelni. A magyar irodalomban a népiesség története hosszabb, XVIII. századi előkészítő szakaszt ismer, a népdalgyűjtésre vonatkozó első felhívás évszáma: 1782, Csokonai Vitéz Mihály népmesét illesztett egy színdarabjába, az 1810-es években pedig mind nyilvánvalóbbá válik a népköltészet iránti érdeklődés. Mindez eredményezi a népiességnek viszonylag széles területen való érvényesülését. Vörösmarty Mihálytól sem idegen a magyar népköltészet, maga is kísérletezik népdalt utánzó versekkel. Az a fajta viszony a népköltészethez, amely majd Petőfi Sándor költészetének egy szektorát jellemzi, azonban Vörösmartytól még távol áll, nem illeszthető bele az ő romantikus költészetfelfogásába. Ugyancsak másképpen utánozza a különböző szláv népek költészetét František Ladislav Čelakovský, másképpen dolgoz föl népi témákat majd Karel Jaromír Erben. Az előbbi költő mintegy „visszhangját" adja a kissé Herder szemével látott népi vagy népinek hitt költészetnek, Erben a népköltészet imitációjára törekszik.

Irodalmainkban a népköltészet irodalomba fogadása szempontjából két korszakot különböztethetünk meg. Az egyikben a népköltészeti érdeklődés, a népköltészet utánzása inkább a népköltészeti téma adaptációjában, a népköltészeti forma kipróbálásában gyümölcsözik, a másikban a népköltészettől szemléletet is kölcsönöznek a költők, a népköltészet értékben magasabb helyre jut irodalmi rendszerükben. A korszakváltást felfoghatjuk úgy is, mint a népiesség két egymást

követő fázisát, melyben az utóbbi a kiteljesedettebb, a magyar kutatás által „népi érdekű eszmeiségnek" nevezett jelenségben gazdagabb. Ami annyit is jelenthet, hogy – e szempontból vizsgálódva – a liberális gondolkodás mellett a radikális, népforradalmi elemekkel feltöltődött szemlélet kerül az előtérbe, még azokban a művekben is, amelyeken a népköltészet közvetlen hatása nem érezhető. Szinte mindegyik kelet-közép-európai irodalomban lejátszódik a népköltészet befogadásának, a népiességnek ez az átfejlődése. A népköltészet irodalmi stílusvariánsból szemléleti módszerré emelkedik, és ennek messze ható eszmei, esztétikai következményei vannak, talán a legbeszédesebben a Vörösmarty–Petőfi váltás esetében érzékelhető a népköltészet helyének eltérő megítélése, de hasonlót tapasztalunk a Čelakovský–Erben, Prešeren–Levstik, Kollár–Král' váltások esetében is. Mindez természetszerűleg kihat a romantikára, a romantikus irodalmi fejlődés jellegére. Az elsőként említett költők képviselik a „tiszta" romantikát, a másodikként említettek kísérletet tesznek a romantika meghaladására, illetve célul tűzik ki a romantika és a népiesség szintézisének megvalósítását. Az első csoportba tartozó költők a nagy formai újítók, az új hangvétellel irodalmat gazdagítók, akik új műfajokat honosítanak meg, a verselés legkülönfélébb fajtáival próbát tesznek, általában a barokkig nyúlnak vissza (Máchára, Vörösmartyra, Prešerenre, Mickiewiczre gondolunk elsősorban). A következő nemzedék szembefordulni látszik a „tiszta" romantikával, e „tiszta" romantika példaképeivel (például Byronnal), és mindenekelőtt a népiesség átértelmezésével lépnek tovább, de a kikísérletezett lehetőségeket már természetes adottságnak tekintik, és inkább leegyszerűsítik, „klasszicizálják". Igen jellemző, hogy Horváth János „nemzeti klasszicizmusnak" nem a felvilágosodott klasszicizmus vagy a neoklasszicizmus magyar költőinek időszakát nevezte, hanem Arany János évtizedeit. A szlovák irodalomban a „romantikus áttörés" az 1840-es esztendőkben játszódott le, és összekapcsolódott Štúrék nyelvteremtésével. A szerb irodalomban Njegoš is magánosan (nemcsak a „nagy műben" volt a montenegrói papfejede-

lem magános) tört előre a romantika ösvényein, az 1850-es esztendőkig kell várni, míg a romantika a szerb irodalom vezető iránya lesz. A szlovák irodalomban ezért a Štúr-iskola – önként vállalt kötöttségeivel együtt – egyszerre képviselte a „tiszta", például Mickiewicz típusú romantikát és a népiesség által némileg más irányba terelt romantikát. Hasonló törekvés figyelhető meg Jovan Jovanović Zmaj tevékenységében, aki műfordítóként Petőfinek *A csárda romjai* című versét jelentette meg elsőnek, de tájékozódott Heinrich Heine, Friedrich Martin Bodenstedt és Alfred Tennyson felé is. A szlovák és a szerb irodalomba így a romantika bizonyos késéssel érkezett meg, a szlovákban bizonyos műfajok nem is jöttek létre, az irodalom teljes differenciáltságát majd a század második felében látjuk megvalósulni, Hviezdoslav költői-fordítói pályájában.

A romantika nem hal el az 1848–49-es események után sem, csak átalakul, a regényírásban még sokáig őrzi pozícióit – a triviális regényben lényegében napjainkig, úgyszintén az ifjúság számára szerzett történelmi regényekben. S főleg hagyományaiban, a másodvonalra jellemző agresszív nacionalizmus szívós továbbélésében hatásos. Illetve a nemzetiségi küzdelmek során elhangzott, a forradalom napjaiban közzétett nyilatkozatok, versek, indulat diktálta művek az adott helyzettől függetlenedve kerültek be (a XIX. század második felétől kezdve) a nemzeti frazeológiába, a nacionalizmus szókincsébe. Sőt a romantika korszakának nagy költőit is csupán az egyoldalúan nemzeti szempontjából mérték, elhallgatva kétkedéseiket, gondolati-eszmei vívódásaikat, mintegy önmagukkal békében, a világgal való kiegyensúlyozott viszonyban ábrázolva őket. Nem feltétlenül azok a művek kapták a legszebb sorokat, nem azokat idézték a legtöbb alkalommal, amelyek költőinkre és korukra a leginkább jellemzőek, amelyek a legtöbb újat mondták és a legsikerültebben. A tépettség és a harmóniára vágyás, a reménytelenségbe hullás és a dacos reménykedés, a visszavonulás az irodalomba és a közéletiség költőinknél nem egymást követő korszakokban, hanem olykor egy esztendőn belül válik költé-

szetté, irodalommá. Ha korszakunk egymással ellentétes, de egymást kiegészítő, teljesebbé tévő tendenciáit egyenlő mértékben vesszük figyelembe, akkor kaphatunk hitelesebb képet.

A romantika tudományos teljesítményei sok tekintetben különböznek az előző korszakéitól, de egyvalamiben feltétlenül hasonlítanak egymásra. Mind a felvilágosodás, mind a romantika tudományossága (és részben irodalma is) önmagát vélte beteljesülésnek, a legmagasabb foknak, s minden előzőt a hozzá vezető útnak, előzménynek. Éppen ezért korszakunk költői is ritkán vallják ősüknek a közvetlenül megelőző nemzedéket, szívesebben forgatják, mutatják föl a két nemzedékkel korábbi teljesítményeket. A felvilágosodás és a klasszicizmus a barokkal vitázott, a romantika általában a klasszicizmussal; a felvilágosodás és a klasszicizmus a reneszánsz és a humanizmus folytatójának, az ott megpendített gondolatok tökéletesítőjének hirdette magát, a romantika merített a barokkból és a még régebbi korszakokból.

Amikor a *Muzárion* 1829-es kötetének a *Széplak*ra lapozó olvasója a mű végére ért, valószínűleg sejtette, hogy olvasmánya mindannak beszédes tagadása, amit a XIX. század első két évtizede a magyar irodalomban az epikus művekről hitt. Azt nemigen sejtette, hogy meddig él ez a műfaj, merre vezet útja, lesz-e a kései utókorban feltámadása. Az újítás bizonyossága általában jellemezte a romantika költőit, pontosan tudták, hogy új irány képviselői. Azt is tudták, hogy a nemzettel szemben kötelezettségeik vannak. Nem feledkeztek meg erről sohasem. De érezték, hogy a költészet, az irodalom is sokat vár tőlük. Úgy lettek nagy költők, úgy lettek a legújabb európai irodalmi irányokat megérző, anyanyelven megvalósító poéták, hogy egyik feladatvállalásukról sem mondtak le. Nagyságuk nem utolsósorban abban áll, hogy a látszólag egymást kizáró magatartásformák között meglelték a kapcsolatot; a lehetőséget, hogy a nemzet költői legyenek, és egyszerűen költők. Minden jelző és mellékgondolat nélkül.

„BÚS VILLÁMHÁRÍTÓ"?

(ÖSSZEGEZÉSFÉLE)

A Duna-táj bús villámhárító,
Fél-emberek, fél-nemzetecskék
Számára készült szégyen-kaloda.
Ahol a szárnyakat lenyesték
S ahol halottasak az esték.

Ady Endrénél pontosabban aligha fogalmazott valaki. Sem versben, sem értekezésben. Csak éppen ki kell bontanunk, „meg kell fejtenünk" szavait, metaforáit, meghökkentőnek szánt, ám valós helyzetet jelző sorait. *A Duna vallomása* kötetben 1907-ben jelent meg, a *Vér és arany*ban, jellemzően: *A magyar messiások* ciklusban. Az idézett sorok állapotrajzzal szolgálnak, és kifejeznek valami nagyon lényegeset: a Dunatájon – tegyük hozzá: egész Kelet-Közép-Európában – valami, ami fontos, csak félig valósult meg, valaminek, aminek ki kellett volna teljesednie, nem teljesedett ki egészen, a nekilendüléseket megfékezték; továbbgondolva a sorokat: téveszmék olykor (többször) hatásosabbak voltak az eszméknél, a tévutakra sokszor (többször) léptek, mint az utakra, az önáltatás népszerűbbnek bizonyult az igazmondásnál. Ady Endre igazát erősíti, hogy történelmi tapasztalatból szűrte le mondanivalóját, és például a szlovák és a szerb (s részben a horvát), valamint a román irodalomban szinte a mai napig költőink közül talán a leginkább az ő szavai visszhangoztak, kaptak az eredetivel majdnem egyenértékű fordítást. Ady Endre hatalmas felismeréseit lelkesedéssel fogadta számos szlovák, szerb, román költő, és eszméivel-gondolataival küzdve-elfogadva tért minduntalan vissza a magyar századelőhöz a sok tekintetben hasonlóan töprengő, nemzetét is

ostorozó Miroslav Krleža. A felismerés: a „fejlődés" nem teljes, szinte megtört volta, a kései nemzetté alakulás, a hajdani abszolutizmus erőket összpontosító törekvései helyett állandó harc a külső hatalommal, s ennek következtében a nemzeti ellenállás pózának megmerevedése, a változó időhöz való alkalmazkodásra képtelenség. S ezzel párhuzamosan: önelégültség, a már Kisfaludy Károly által ostorozott „hazapufogatás", a Katona József által kipellengérezett „nemzeti dicsekedés" – s hogy ez nem kizárólag magyar jelenség, azért ideidézzük Jovan Sterija Popović színművét, mely a „hazaffyaskodókat" teszi nevetségessé. XX. századi szlovák példával élve: Janko Jesenský regényszatírája kívánkozik ide, a *Demokrati* (Demokraták), amely nem pusztán a kisvárosi mentalitást, hanem a két világháború közötti csehszlovák polgári demokrácia nagyhangú pártalakulatait is célba veszi, e demokrácia viszonylagos voltára mutatva rá. S ha már műveket idéztünk: jellemző Mikszáth Kálmán *Új Zrínyiász* című regényének és Radoje Domanović *Kraljević Marko po drugi put medju Srbima* (Marko királyfi másodízben a szerbek között) című kisebb terjedelmű prózai alkotásának egymást erősítő tendenciája; a hősi múlt nem dicsfényben jelenik meg, s a hitvány jelent nem elragadtatott szavakkal bélyegzi meg a szerző, hanem egymással szembeállítva, szembesítve tetszenek ki a korrupt-sznob-ostoba jelennek visszásságai.

Az irodalom sokat tett a nemzeti önelégültség fokozására, és sokat tett az önelégültség hiú lényegének és több mint káros kihatásainak leleplezésére. Az irodalom olykor a lényeges kérdésekről terelte el a figyelmet, olykor éppen az irodalom mondta ki a legélesebben a lényeges kérdéseket. Az irodalomtól sokan mesét, álomba ringatást, szépítést vártak, mások kérlelhetetlen igazmondást, keserű tapasztalatok megfogalmazását.

Elmondhatjuk, hogy a „legnagyobbak", a „klasszikusok" vállalták a prófétának, a népvezérnek, a nemzeti költőnek, a költőnek, az újítónak, az igazmondónak a szerepét. Leleplezték a leleplezendőt, nem voltak kímélettel öröknek hirdetett eszmények és igazságok iránt. De többnyire csak belső

használatra. Ha például a szomszédos nép ábrázolására került a sor, ha a vitatott események, például a nemzetiségi küzdelmek megjelenítése került szóba, ha a népek-nemzetek között fellángolt küzdelmeket fogalmazták versbe, regénybe, novellába, akkor már nem minden esetben látjuk íróinkat a tárgyilagos szemlélő magatartásában. Eminescu poétikusan indított és más helyen is a korai német romantika meseregényének hangján szóló *Geniu pustiu* (Szárnyaszegett géniusz) című regénye például részeges rablóbandaként ábrázolja a magyar szabadságharcos sereget, Jókai Mór az 1850-es években befejezett *Szomorú napok* című regénye pedig Štúr karikatúráját adja, Kumičić (horvát író) a horvátok között található rosszat idegen (német, olasz, magyar) befolyásnak tulajdonítja, és a magyarságról általában előítéletekre valló képet tud a román Rebreanu vagy a szlovák Milo Urban rajzolni. Viszonylag kevés az ellenpélda, a művek többségében a szomszédos nép leányai és fiai inkább „negatív" szereplők. S ami feltűnőbb: még a legújabb művek között is több olyan akad, amely nem képes felülemelkedni a begyökerezett véleményeken, az előítéleteken. Nem képes a maga realitásában ábrázolni népek együttélését, a vegyes lakosságú területek valós problémáit, és olyan korszakra is visszavetíti a nemzeti-nemzetiségi ellentéteket, amelyben ilyenek nem léteztek. Nem vitás: a kelet-közép-európai olvasót tapasztalatai arra tanították, hogy érzékeny legyen. Az érzékenységeknek minden érdekelt fél részéről van alapja. Nemigen lehet csodálkozni azon, hogy a cseh–német, lengyel–német, román–magyar, szlovák–magyar stb. kapcsolatok, történelmi vonatkozások (akár regényben, akár publicisztikában, akár szaktudományi munkában kerülnek elő) mindig figyelmet ébresztenek, olykor indulatokat szítanak (az esetek többségében fölöslegesen). Közben hirdetik: a másik félnél hiányzik a kellő tárgyilagosság, a másik fél dolgozik előfeltevésekkel. Kelet-Közép-Európa történelméből tudjuk, hogy a XIX. század elejétől kezdve milyen alkalmas a nemzeti féltékenységgé váló nemzeti érzés más irányú indulatok levezetésére, (Ady szóhasználatát ismételjük) nacionalizmusra uszí-

tással el lehet kendőzni gazdasági bajokat, társadalmi egyenlőtlenségeket, lehet bűnbakot találni, lehet „másról" beszélni. Túl sok negatív tapasztalat halmozódott fel ahhoz, hogy ne fakadjon föl sérelmekre és vélt sérelmekre is a még alig begyógyult (?) seb. Nem nagyon sokan rendelkeztek (rendelkeznek?) Jókai Mór bölcs humanitásával: Jókai nem sokkal 1848–1849 valóban kegyetlenül véres harcai után járt Erdélyben, és volt lelkiereje higgadt beszámolót írni, a megbékélést sürgetni, publicisztikában, *A Bárdy család* című elbeszélésében, meleg szavakkal emlékezni meg a román népről a *Szegény gazdagok* című regényben. Mint ahogy Emil Boleslav Lukáčnak volt bátorsága 1943-ban kiadni szlovákul Ady Endre válogatott verseit *V mladých srdciach* (Ifjú szívekben) címmel, 1941-ben megjelentetni szlovákul Krúdy Gyula *A podolini kísértet* című regényét, és Szalatnai Rezsővel együtt hitet tenni a szlovák–magyar megbékélés mellett egy modern magyar költők műveit tartalmazó antológiával, szintén 1943-ban, Pozsonyban, *Na brehu čiernych vôd* (Sötét vizeknek partján) címmel jelent meg.

Nincsenek kevesen, akik a legsötétebb pillanatokban is szót emeltek a megértésért, a közeledésért. Csak „szónoki" lehet a kérdés: vajon hányan értették meg igazán a szót? Hányan hitték el Széchenyi Istvánnak 1842-ben, hogy akadémiai beszédében a nemzetet félti? Hányan hitték el a szlovák Ady-rajongó költőknek, hogy a szlovák név becsületéért küzdenek? És valóban: pusztába veszett a hang, amely a békét sürgette?

Ne válaszoljunk tömondattal, ne igennel vagy nemmel. Feleletünket kezdjük messzebbről. Goethe rendkívüli jelentőséget tulajdonított a kereskedelem, a vasutak fejlődésének, mint amely egymáshoz közelebb hozza („földrajzilag") a népeket. Nem csekélyebb a szerepük a fordításoknak, amelyek egyik nép kulturális termését megismertetik a másikkal. Ez a személyes és az irodalom által történő ismerkedés a nemzeti gyűlölség ellen dolgozik, hiszen a világirodalomba belépő irodalmak révén előkészülhet a testvéresülés. Goethe világirodalom-elképzelésének formálódásával párhuzamo-

san fejlődött az új tudományág: az összehasonlító irodalomkutatás, amely – ha becsületesen művelik –, ellensége a nemzeti elzárkózásnak, más kultúrák ignorálásának, mindenféle „kultúrfölény"-elméletnek. Egyszóval a humánum tudománya, a másik fél becsületes megismerésének művészete. S valóban, az összehasonlító irodalomkutatás legjobbjai ennek érdekében munkálkodtak, a jobb önismeret kedvéért hasonlították össze a jelenségeket, s az összehasonlítás révén világítottak rá az egyedire és a közösre. S ami tárgyunk szempontjából még lényegesebb: a történetiség oly sokszor félredobott elvének makacs érvényesítése. Eminescu *Szárnyaszegett géniusz*ának sértő kitételeit is belehelyezi abba a korba, amelyben született, összeveti az általános politikai helyzettel, hasonló magyar, horvát, szerb, német kísérletekkel. S akkor már (nem felmentést, hanem) magyarázatot kap az ingerült és ellenséges hangvétel. Rebreanu és Urban úgynevezett „parasztregényeit" is belehelyezi a kutató a tágabb nemzeti-társadalmi, valamint a kelet-közép-európai irodalmi kontextusba, a naturalizmus és expresszionizmus kelet-közép-európai utóéletének problémakörébe, a XX. századi új népiesség mitologikus törekvéseibe, nemzeti-népi kötöttségeibe, a parasztpártok küzdelmeibe. Hozzáveszi ehhez az imagológiát, a nemzetképkutatást, miféle elképzelések éltek egyik nép irodalmában a másik népről, a mirage-kutatást, miféle tévképzetek éltek az egyik nép irodalmában a másik népről (tegyük hozzá: ez közmondásokban, szólásokban, gúnydalokban, sőt a publicisztikában, bizonyos típusú regényekben is lecsapódik).

Az összehasonlító irodalomkutatás természetesen nem helyettesítheti a bölcs-mértéktartó politikai vezetést, a mindig szerfölött ügyességet kívánó gazdasági irányítást, az oktatásügy megszervezése sem tartozik (sajnos?) hatáskörébe. Csak az irodalom-irodalomtudomány területére terjed ki kompetenciája, módszert ajánl az irodalmi kapcsolatok értékeléséhez, a maga helyére utalhatja például a nemzetiségi harcok egyoldalú ábrázolását, felderítheti motívumok vándorlását, torzulásokat, félreértéseket, méghozzá oly módon,

hogy mindezt a kulturális kapcsolatok hálózatába helyezi, mindig a teljes mezőnyt igyekszik megvilágítani, okok-okozatok sűrű szövevényében tör utat. Nem csodaszer az összehasonlító irodalomkutatás. Lehet a rossz emlékű „kultúrfölény" eszköze is. Csakhogy akkor már a vizsgálódó visszaélt vele. Előítéletet követett a tárgyilagosság álarcában. Elfelejtette Herdert, Schillert, Goethét, el az összehasonlító irodalomkutatás legjobbjait, akik hirdették a tágabb szemhatárú vizsgálódás és egyúttal a tények tisztelete erkölcsi parancsát.

Gondolatmenetünk végén az 1829-es év végéhez térünk meg, Thomas Carlyle-nak Goethéhez küldött leveléből idézünk:

„Hadd ismerjék meg a népek egymást, ahogy egyik ember a másikat, és a kölcsönös gyűlölet majd átadja helyét a kölcsönös segítőkészségnek, s a természetes ellenségekből, ahogy eddig a szomszédos országokat nevezték, természetes barátok lesznek."

Ennél tömörebben aligha lehetne meghatározni az összehasonlító irodalomkutatás célját. Talán nemcsak álom, hogy e cél – legalábbis tudományszakunkban – egyszer elérhető közelségbe kerül.

KÖNYVEK, CIKKEK, VITAIRATOK

(Felhasznált irodalom)

Az illendőség úgy kívánja, hogy egy tudományosnak szánt fejtegetés végén a szerző számoljon be arról: melyek voltak „forrásmunkái", honnan vette adatait, mely munkáktól kapott ösztönzést gondolatmenetéhez, mely könyvben, cikkben kifejtett véleménnyel nem ért egyet, sőt melyeket tart elavultnak, károsnak, elvetendőnek. Az olvasó – bölcsen – azonban nem arra kíváncsi, hogyan fitogtatja a szerző mindjobban duzzadó lábjegyzetekben olvasottságát, jártasságát a szaktudományokban. Az olvasót – ismét bölcsen – a tanulmány, a könyv érdekli, nem a szerző fáradozása, nem a tanulmányhoz vezető út. Sokan tartják ezért felesleges tehernek a szakirodalmi hivatkozásokat, akár lábjegyzetek, akár a mű végén összefoglaló, oldott előadásban közölt utalások formájában. Nem vitás, hogy bizonyos művekben valóban az. De nem minden esetben az. Különösen nem olyankor, amikor a tájékoztatás, a szakirodalmi eligazítás is a szerző célja. Mert – s ez is lehet megszívlelendő szempont – valahol mégis meg kell mondani: mi az, amit a szerző nem maga talált ki, hanem mástól vett át, még ha módosítva, mondandója szerint átalakítva is; s ezzel szoros összefüggésben: időnként az olvasó szembesíteni szeretné a szerző előadásában olvasottakat a forrásokkal, mást is el akar olvasni, nemcsak a szerző értekezését.

A tudományos műnek majdnem elengedhetetlen feltétele: a lábjegyzet, a szakirodalmi hivatkozás. A tudományos alapozású, népszerűsítő vagy szélesebb körnek szóló könyvé nem feltétlenül. Valamiféle szakirodalmi eligazítás azonban szükségesnek látszik. Kérdés: milyen jellegű és milyen terjedelmű? Különösen olyan munkára vonatkozólag, mint amilyet olvasónk a kézben tart. Tehát olyan, amely több irodalom igen sok művét mutatja be, más műveket éppen csak megemlít. Egyes műveket viszonylag részletesen elemez, más regényt, verset, tudományos munkát, tanulmánykötetet példaanyagába besorolva érint csupán. Elvész-e az olvasó a művek, a hivatkozások végeláthatatlannak tetsző erdejében? Hiszen olykor magyarul meg sem jelent írásokról van szó. Reméljük: nem. Ám a puszta reményen túl: elébe kell mennünk az érdeklődésnek. S ennek itt szinte egyetlen módja az, hogy közöljük azokat a legfontosabb műveket, amelyeket felhasználva kialakítottuk álláspontunkat, megrajzoltunk egy elemzési lehetőséget, megkíséreltük megvilágítani irodalomnak, eszmei irányzatoknak, nyelvi törekvéseknek egymásra hatását egy nagyobb – nem csupán egy nemzeti irodalomra korlátozott – térségben.

Ám a szerző ne tegyen arra kísérletet, hogy az olvasó véleményét irányítsa. Legjobb tudása és belátása szerint megírt egy könyvet, élje a könyv függetlenül a maga életét. Csakhogy ha már a szerző tájékoztatásra vállalkozik, le kell írja: a kétségtelenül felhasznált irodalmon kívül a könyv megírásában, végső formája elnyerésében személyesnek tetsző mozzanatok is szerepet játszottak. Tudniillik az a tény, hogy a szerző nézeteiről már több ízben számot adott kisebb és nagyobb hallgatóság előtt, egyetemi szakszemináriumon, bel- és külföldi konferenciákon. Egyetemi hallgatók kérdései nyomán támadtak kétségei az anyag feldolgozását illetőleg, illetve vitákban próbálta megvédeni álláspontját vagy módosítani gondolatmenetét. Emellett még egy tényező hatott a szerző tevékenységére: ismeretsége költőkkel, írókkal, tudósokkal. A „kétnyelvűség" kérdésével nem csupán tudós értekezések lapjain találkozott, hanem a csehszlovákiai és ju-

goszláviai magyar irodalom néhány jelesével folytatott beszélgetései során. A magyar és a szomszédos irodalmak különös kapcsolataiban nem csupán átolvasott vaskos könyvek igazították el, hanem találkozásai a magyar költők kiváló szlovák fordítóival, E. B. Lukáčcsal és Ján Smrekkel. A magyar Kelet-Európa-, Kelet-Közép-Európa-kutatás történetét nem tanulmányai nyomán kezdte értékelni, hanem első benyomásait, kutatásai első indítékát beszélgetések adták: Gál István, az *Apollo*, Csuka Zoltán, a *Láthatár* szerkesztője idézték föl előtte küzdelmes hétköznapjaikat; ezt kiegészítették – szerencsére sűrű – találkozásai a harmincas években indult és azóta impozáns életművet létrehozó tudósokkal: Hadrovics Lászlóval, Sziklay Lászlóval, Gáldi Lászlóval. Dobossy László a *Sarló* harcait idézte, Krammer Jenő előadásában a két világháború közötti magyar pedagógussors elevenedett meg. Szántó György, az író a szintén két világháború közötti időszakról beszélt, az *Erdélyi Helikon*ról, a román–magyar–szász közeledési törekvésekről és azok megannyi kudarcáról. A szerző sokat köszönhet ezeknek a beszélgetéseknek. Ráirányították figyelmét erre a sokat vitatott, mindig indulatokat kiváltó kérdéskörre, és példát adtak a tárgyilagos megközelítés lehetőségeire. Olvasmányokat kapott kézbe, szempontokat a feldolgozáshoz, az egyéni és egyedi esetek tucatjait a végiggondolásra. Élményt, életsorsot a szembesítésre. Valójában folyóiratok végigolvasásával kezdte a szerző kutatásait, az *Apollo* (1934–1940), a *Láthatár* (1933–1934, 1936–1944), az idegen nyelvű *Archivum Europae Centro-Orientalis* (1935–1944) módszeres végigtanulmányozása jelentette számára az első feladat elvégzését. Érdeklődése szempontjából Csuka Zoltán, Hadrovics László, Kovács Endre, Kniezsa István, Gáldi László, Sziklay László írásai voltak a legfontosabbak, de E. B. Lukáč programcikke, *A szellemi termékek cseréjéről* (Sziklay László tolmácsolásában) is alapvető igazságot fogalmazott meg: a „közeledés" csak kölcsönös lehet, a „hidat" mindkét parton kell építeni, jó szándékra jó szándékkal kell(ene) felelni, a félreértéseket lehet és kell tisztázni, becsületes szóval, nyíltsággal, őszinteséggel. Továbbá: az igazság sohasem sértő, a

féligazság viszont az. Előítéletet nem lehet előítélettel cáfolni. S bár a kiindulási alapot a szerző ezekből a folyóiratcikkekből, versekből, ismertetésekből szerezte meg, éppen azért, hogy valóban ismerje az anyagot: a költők következtek, s ezzel párhuzamosan a nyelvtanulás. Hiszen a „szakirodalom" nem elsősorban magyar, hanem a szomszédos országok nyelvén található; a költők, írók, gondolkodók műveit is „eredetiben" kell olvasni, hogy ne vigyen tévútra a jól-rosszul összefoglalt tömörítés, hanem az árnyalatokat, a felhangokat, az összefüggéseket is értsük.

Mindazonáltal a viszonylag gyér magyar szakirodalomból is igen értékes művekre bukkantam: Gál István szerkesztésében jelent meg a *Magyarország és a Balkán* című tanulmánykötet 1942-ben, majd 1947-ben a nemcsak címében sokat ígérő, hanem a kutatási feladatokat pontosan körvonalazó *Magyarország és Keleteurópa* című gyűjteményes mű. Eközben az immár nemcsak a kapcsolatokat, hanem a tágabb értelemben vett hasonlóságokat, párhuzamokat bemutató kutatás is meghozta első, nagyszabású műveit. Ezek Gáldi László nevéhez fűződnek, ama Gáldi Lászlóéhoz, akit a kutatás fordítóként, a román–magyar irodalmi-nyelvi kapcsolatok jeles ismerőjeként és általában a román filológia legképzettebb magyar szakértőjeként ismert (hogy aztán a szláv filológiában is jelentőset alkosson: hogy mást ne említsek, a Hadrovics Lászlóval együtt készített nagy, közepes és kisebb orosz–magyar szótárt). *A Dunatáj nyelvi alkata és a Dunatáj irodalmi fejlődése* című szintézise sokáig (talán máig) az egyetlen összegző munka régiónk irodalmi, nyelvi fejlődéséről.

Az egyes nemzeti irodalomtörténetek közül messze kiemelkedik (nemcsak terjedelmével: mintegy 800 lap) Sziklay László *A szlovák irodalom története* (Budapest, 1962) című könyve, amely kitűnik anyaggazdagságával, elemzéseivel, folyamatokat bemutató előadásmódjával és a magyar vonatkozások rendszeres beillesztésével a szlovák irodalom fejlődési menetébe. Sziklay László a szlovák irodalom, a szlovák–magyar kapcsolatok elemzésétől jutott el a több nemzeti

irodalmat átfogó, összehasonlító vizsgálatokig. Tanulmánykötetei ennek a tudományágnak fontos állomásai: *Szomszédainkról* (Budapest, 1974), *Visszhangok* (Bratislava, 1977). Hasonlóképpen sokat tanultam Dobossy László tanulmánykötetei közül: *A közép-európai ember* (Budapest, 1973), *Két haza között* (Budapest, 1981).

A MTA Irodalomtudományi Intézete az 1960-as évek elejétől szervezője, ösztönzője volt a magyar összehasonlító-kapcsolattörténeti kutatásoknak. Ennek a tervnek keretében rendezték meg Budapesten 1962-ben az azóta igen jelentősnek minősített összehasonlító konferenciát. Ezen az értekezleten hangzott el Klaniczay Tibor beszámolója a kelet-európai irodalomtörténetírás lehetőségeiről. Kötetben: *Marxizmus és irodalomtudomány* (Budapest, 1964). Ugyancsak az „Intézet" (karöltve a cseh, a szlovák, a lengyel és jugoszláv társintézetekkel) a kétoldalú kapcsolatokat tárgyaló tanulmánygyűjteményeket adott ki, amelyek közül a cseh–szlovák–magyar, illetve a lengyel–magyar kötet a másik fél nyelvén is napvilágot látott: *Tanulmányok a csehszlovák–magyar irodalmi kapcsolatok köréből* (Budapest, 1965. Szerk.: Zuzana Adamová, Karol Rosenbaum, Sziklay László); *Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből* (Budapest, 1969. Szerk.: Csapláros István, Hopp Lajos, Jan Reychman, Sziklay László); *Szomszédság és közösség. Délszláv–magyar irodalmi kapcsolatok* (Budapest, 1972. Szerk.: Vujicsics D. Sztoján).

Elvi-elméleti kérdésekkel sokat foglalkozott Bojtár Endre; *A kelet-európai avantgarde irodalom* (Budapest, 1977) könyvének főleg első fejezetét (amelyben az irányzat, áramlat kérdését fejti ki) tudtam hasznosítani; a magyar Kelet-Európa-kutatás majdnem teljes seregszemléjét láthatjuk a Dobossy László hetvenedik születésnapjára kiadott kiadványban: *Tanulmányok a kelet-európai irodalmak és nyelvek köréből...* (Budapest, 1980). E könyv szerzője egy korábbi művében már körvonalazta az általa célszerűnek vélt kapcsolattörténeti módszert, és a kelet-közép-európai komparatisztikára is példákkal szolgált: *A délszláv népköltészet recepciója a magyar irodalomban Kazinczytól Jókaiig* (Budapest, 1979).

A magyar történészek könyvei megkönnyítik a tájékozódást a kelet-európai kérdésben. Megkönnyítik, mert nagy anyag birtokában, határozottan és egyértelműen képviselnek egy álláspontot: a régió kelet-európai jellegéről, a nemzeti mozgalmakat megelőző korszak „nemzeti" törekvéseiről, amelyek még nagyrészt a feudális nemzetiség körébe vonhatók, a nemzeti mozgalmak és társadalmak típusairól – Arató Endre: *Kelet-Európa története a XIX. század első felében* (Budapest, 1971), *A feudális nemzetiségtől a polgári nemzetig* (Budapest, 1975), *A magyarországi nemzetiségek nemzeti ideológiája* (Budapest, 1983); Niederhauser Emil: *A jobbágyfelszabadítás Kelet-Európában* (Budapest, 1962), *Nemzetek születése Kelet-Európában* (Budapest, 1976), *A nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában* (Budapest, 1977).

A magyar irodalom- és történettudomány tekintélyének növekedését jelzi, hogy egyfelől igény mutatkozik a magyar irodalomtudomány eredményeinek megismerésére, és ez serkenti az idegen nyelvű folyóiratok, könyvek és tanulmánygyűjtemények megjelentetését, másfelől mind több magyar kutató kapcsolódik be a nemzetközi kutatásba, vesz részt nemzetközi-külföldi konferenciákon. Például az ötesztendőnként megrendezésre kerülő szlavista kongresszusokon, a háromévenként megrendezendő AILC-kongresszusokon (azaz a Nemzetközi Összehasonlító Irodalomkutatási Társaságéin) és egyéb, a világ legkülönbözőbb részein megtartott értekezleteken. Ma már természetes és egészséges csere zajlik le: a magyar és a nemzetközi kutatás szoros kapcsolatban áll egymással, elképzelhetetlen a továbblépés a nemzetközi szakirodalom eredményeinek tudomásul vétele, felhasználása nélkül. Minthogy a jelen könyv témája csak részben a magyar irodalom (még kisebb részben a magyar történelem vagy eszmetörténet), ezért alaposan át kellett nézni az ide vágó idegen nyelvű cikkeket, könyveket, vitairatokat. S mert főleg e dolgozat első fejezetében bőven idéztük a különféle nézeteket, tájékoztatásul ideírjuk: honnan merítettünk, idézeteink mely könyvekből cikkekből valók. Abban a sorrendben soroljuk föl az idézett (nézeteinket hol erősítő,

hol nézeteinkkel szemben álló) műveket, amilyen egymásutánban előfordulnak dolgozatunk első fejezetében. Így hát következik az idézett-felhasznált művek listája; természetesen a már említett műveket nem írjuk le ismét.

Németh László: *Európai utas*. Budapest, 1973. 672–679.

Vatroslav Jagić: *Isztorija szlavjanszkoj filologii* [A szláv filológia története]. Szanktpetyerburg, 1910. (Az eredeti mű változatlan, fotomechanikai eszközzel készült utánnyomása: Lipcse, 1967.)

Ladislao Sziklay: *I problemi della storia della letteratura nell'Europa centro-orientale* [Közép-Kelet-Európa irodalomtörténetének kérdései]. *Helicon*, Debrecen, 1941. 171–176. Erre reagált: Milan Pišút: *Problém literárnej histórie „Stredovýchodnej Európy"* [„Közép-Kelet-Európa" irodalomtörténetének problémái]. *Elán*, Pozsony, 1943, 1. sz. 1–3.

Fritz Valjavec összefoglaló műve, *Der deutsche Kultureinfluss im nahen Südosten* [A német kulturális hatás a közeli Délkelet-Európában], Münchenben jelent meg, 1940-ben. Másik monográfiája: *Karl Gottlieb Windisch. Das Lebensbild eines südostdeutschen Bürgers der Aufklärungszeit* [Egy délkelet-európai polgár életrajza a felvilágosodás korszakában] Budapest, 1936. Az igazsághoz tartozik, hogy Valjavec szemlélete az idők folyamán némileg változott, lényegtelen tényeket is halmozó módszere azonban kevéssé. Vö.: *Geschichte der deutschen Kulturbeziehungen zu Südosteuropa* [A német–délkelet-európai kulturális kapcsolatok története]. I–V. München, 1935–1970. Kósa János az *Egyetemes Philologiai Közlöny*ben (1941), Csapodi Csaba a *Századok*ban (1942) bírálta Valjavec több mint vitatható nézeteit. Az újabb nyugatnémet kutatásokat képviselik az alábbi munkák: K.-D. Grothusen: *Osteuropa in Geschichte und Gegenwart* [Kelet-Európa a történelemben és a jelenben]. In: *Festschrift für Günther Stökl zum 60. Geburtstag*. Wien, 1977. Uő (szerk.): *Südosteuropa und Südosteuropa-Forschung* [Délkelet-Európa és Délkelet-Európa-kutatás]. Hamburg, 1976. A regionális szintézis lehetőségeinek kísérletei: Zoran Konstantinović: *Le conditionnement social des structures littéraires chez les*

peuples du sud-est européen à l'époque du romantisme [Az irodalmi struktúrák társadalmi feltétele a délkelet-európai népeknél a romantika korában]. A dolgozat a romániai *Synthesis* című bulletin 1974-es kötetében jelent meg. Uő: *Die Modelltheorie in der vergleichenden Literaturforschung bei den kleineren slawischen Völkern* [A modellelmélet az összehasonlító irodalomkutatásban, különös tekintettel a kisebb szláv népekre]. *Wiener Slawistisches Jahrbuch*, 1982. A román álláspontot képviseli: Paul Cornea: *Sur la possibilité et des limites de la périodisation en littérature comparée* [A korszakolás lehetőségeiről és határairól az összehasonlító irodalomtudományban]. A dolgozat az Association Internationale de Littérature Comparée VII. kongresszusának „aktáiban" jelent meg. Stuttgart, 1979. A „Duna-táji" álláspontra újabban: Zoran Konstantinović: *La littérature danubienne, approches méthodologiques d'une littérature comparée régionale* [A Dunatáji irodalom, egy regionális összehasonlító irodalomkutatás metodológiai megközelítése]. Az AILC VI. kongresszusának aktáiban. Stuttgart, 1975. G. Wytrzens idézett tanulmánya: *Die elitär-ästhetischen Zeitschriften der slavischen Modernen* [A szláv modernek elit–esztétikai folyóiratai]. Az AILC VII. kongresszusának aktáiban.

A különféle cseh álláspontokról: Frank Wollman: *Slovesnost Slovanů* [A szlávok irodalma]. Praha, 1928. Az idézet a 236. lapon. Slawomír Wollman: *Metodologický základ srovnávacího zkoumání slovanských literatur* [A szláv irodalmak összehasonlító kutatásának metodológiai alapja]. A dolgozat az 1978-as zágrábi szlavista kongresszus tiszteletére kiadott csehszlovák kötetben jelent meg. Uő: *Metodologicseszkije voproszi szravnityelnovo izucsenyija szlavjanszkih lityeratur na szjezdah szlavisztov* [A szláv irodalmak összehasonlító tanulmányozásának metodológiai kérdései a szlavisták kongresszusain]. A tanulmány a *Metodologicseszkije problemi isztorii szlavisztyiki* [A szlavisztika történetének metodológiai problémái] című kötetben jelent meg, Moszkvában, 1978-ban. Ugyanitt publikálta M. Kudělka is dolgozatát: *O szlavisztyike kak szfere poznanyij* [A szlavisztikáról mint a megismerés

szférájáról] című dolgozatát. A szlovák Karol Rosenbaum értekezése szintén Prágában jelent meg, 1973-ban, a varsói szlavista kongresszus tiszteletére kiadott csehszlovák tanulmánykötetben: *Slovenský romantizmus v stredoeurópskom kontexte* [A szlovák romantika közép-európai kontextusban].

Az olasz vélemény: Sergio Bonazza: *Le letterature slave della Monarchia Asburgica e quella austriaca del XIX secolo* [A Monarchia szláv irodalmai és az osztrák irodalom a XIX. században]. A kijevi szlavista kongresszus tiszteletére kiadott olasz kötetben, Roma, 1983. Claudio Magris: *Das habsburgische Mythos in der österreichischen Literatur* [A Habsburg-mítosz az osztrák irodalomban]. Salzburg, 1966. Dionýz Ďurišin dolgozatát német fordításban olvastam: *Spezifische Formen interliterarischer Gemeinschaften* [Az interliterális együttesek (csoportok) sajátos formái]. In: *Komparatistik. Festschrift für Zoran Konstantinović*. Heidelberg, 1981. A „jugoszláv" irodalmi kontextusról: Zlatko Klátik: *Problematika juhoslovanského literárneho spoločenstva* [A délszláv irodalmi közösség problémája]. *Slovenské Pohľady*, 1983. 10. sz., Jože Pogačnik: *Komparativna jugoslavistika* [Komparatív jugoszlavisztika]. *Naši razgledi*, 1982. 22. sz. A „kettős irodalmiság" kifejezés Rudolf Chmeltől származik. Könyve magyarul is megjelent: *Két irodalom kapcsolatai*. Bratislava–Budapest, 1980. A szlovák–magyar kapcsolattörténet elvi kérdéseit vetik föl az alábbi cikkek: Sziklay László: *Mad'arsky písaná veselohra slovenského dramatika* [Egy szlovák drámaíró magyar nyelven írt vígjátéka]. *Slovenské divadlo*, 1957. 2. sz.; Fried István: *Eredmények és feladatok a szlovák–magyar irodalmi kapcsolatok kutatásában. Irodalmi Szemle*, Pozsony, 1980. 1. sz.; uő: *Csokonai nyomában. Irodalomtörténeti Közlemények*, 1972. 186–191. A cseh–magyar kapcsolatokról, sok adattal: Sárkány Oszkár: *Válogatott tanulmányai*. Budapest, 1974. Az Egyetemi Nyomda tevékenységéről újabban figyelemre méltó tanulmánykötet jelent meg: *Typographia Universitatis Hungaricae Budae*. Budapest, 1983. A több nemzeti kultúrát nevelő Pest-Budáról Sziklay László úttörő jelentőségű tanulmányai a régebbi szakirodalom megállapításait sok tekintetben módosították, és

megteremtették egy szintetikus vizsgálat lehetőségeit: *Rôle de Pest-Buda dans la formation des littératures est-européennes* [Pest-Buda szerepe a kelet-európai irodalmak alakulásában]. In: *Littérature hongroise–littérature européenne*. Budapest, 1964.; uő: *Das Zusammanleben und Zusammerwirken mehrerer südosteuropäischer Kulturen in Ofen-Pest zu Beginn des 19. Jahrnunderts* [Több délkelet-európai kultúra együttélése és együttműködése Pest-Budán a 19. század elején]. In: *Die Stadt in Südosteuropa*. München, 1968. A magyarországi idegen nyelvű sajtóról is rendelkezünk már több előtanulmánnyal: Sziklay László: *A magyarországi nem magyar nyelvű sajtó kezdetei. Magyar Könyvszemle*, 1982.; Fried István: *Schedius Lajos és folyóirata*. Uo. 81–94.; uő: *A magyarországi német nyelvű sajtó kutatásának kérdései*. Uo., 1983.

A kelet-európai, illetve szlavisztikai szintézisek: Emil Georgiev: *Ocserki po isztorija na szlavjanszkite literaturi* [Vázlat a szláv irodalmak történetéről]. Szófia, 1958.; Klaus Zernack: *Osteuropa. Eine Einführung in seine Geschichte* [Kelet-Európa. Bevezetés történetébe]. 1977. E szempontból igen jelentősek a mátrafüredi felvilágosodáskonferenciák: *Les Lumières en Hongrie, en Europe Centrale et en Europe Orientale* [A felvilágosodás Magyarországon, Közép-Európában és Kelet-Európában]. I–IV. Budapest, 1970–1978. A sorozatból az 1972-es konferencia anyagát tartalmazó, 1975-ben megjelent kötetet emeljük ki, itt Niederhauser Emil, Walter Markov és P. Cornea vitája igen tanulságos. A kelet-európai felvilágosodásról: Niederhauser Emil: *Les Lumières en Europe Centrale et les débuts des mouvements nationaux* [A kelet-európai felvilágosodás és a nemzeti mozgalmak kezdetei]. *Slavica*, 1976.; Bojtár Endre: *Die Aufklärung in Ost-Europa* [A felvilágosodás Kelet-Európában]. *Acta Litteraria*, 1978.; Fried István: *Der ostmitteleuropäische Klassizismus* [A kelet-közép-európai klasszicizmus]. *Studia Slavica*, 1981.; Valentin Al. Georgescu: *La philosophie des lumières et la formation de la conscience nationale chez les Peuples du Sud-est Européen* [A felvilágosodás bölcselete és a nemzeti tudat kialakulása Délkelet-Európa népeinél]. A román Délkelet-Európa Társaság konferenciájának aktájában.

Bucarest, 1970. 23–42.; André Mirambel: *La littérature et la langue, vecteurs de la conscience nationale chez les peuples du Sud-Est européen* [Az irodalom s a nyelv, a nemzeti öntudat vektorai Délkelet-Európa népeinél]. Ugyanabban a kötetben.

Sziklay László tanulmánykötetén kívül még fontos: *La Réforme et la création de la langue littéraire des peuples de l'Europe centrale et orientale* [Közép- és Kelet-Európa népei irodalmi nyelvének reformja és megteremtése]. In: *Objet et méthode de l'histoire de la culture*. Paris–Budapest, 1982. A szerb irodalomról: Dragiša Živković: *Evropski okviri srpske književnosti XVIII i XIX veka* [A szerb irodalom európai kontextusa a XVIII. és a XIX. században]. A szerző tanulmánykötetében: *Evropski okviri sprske književnosti*. I. Beograd, 1970.

A szovjet kutatás álláspontját egy könyvsorozat képviseli: *Centralnaja i Jugo-Vosztocsnaja Jevropa v periogye perehoda ot feodalizma k kapitalizmu* [Közép- és Délkelet-Európa a feudalizmustól a kapitalizmusba való átmenet korszakában].

Ehhez a részhez főleg az alábbi gyűjteményes köteteket használtuk: *Kultura i obscsesztvo v epohu sztanovlenyija nacii* [Művelődés és társadalom a nemzetté válás korszakában]. Moszkva, 1974.; *Formirovanyije nacionalnih kultur v sztranah Centralnoj i Jugo-Vosztocsnoj Jevropi* [A nemzeti művelődések kialakulása Közép- és Délkelet-Európa országaiban]. Moszkva, 1977.; *Nacionalnoje vozrozsgyenyije i formirovanyije szlavjanszkih lityeraturnih jazikov* [A nemzeti újjászületés és a szláv irodalmi nyelvek kialakulása]. Moszkva, 1977.

Berend T. Iván: *Magyarország helye Európában* c. tanulmányát a *Valóság* 1982. évfolyama 1–22. lapjáról idéztem.

A stíluskeveredésről: Sziklay László: *Die Anfänge des „nationalen Erwachens", der Aufklärung und der Romantik in Mittel- und Osteuropa* [A „nemzeti ébredés", a felvilágosodás és a romantika kezdetei Közép- és Kelet-Európában]. In: *Aufklärung und Nationen im Osten Europas*. Budapest, 1983. 15–49. A korszak ilyen szempontból is jelentős összefoglaló kötete: *Le tournant du siècle des lumières 1760–1820. Les genres en vers des lumières au romantisme* [A felvilágosodás századfor-

dulója 1760–1820. Verses műfajok a felvilágosodástól a romantikáig]. Budapest, 1982.

A korszak regényírásáról: Fried István: *A kelet-közép-európai regény kialakulásához*. In: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1980*. Budapest, 1982.

A szlovák klasszicizmusról újabban: Cyril Kraus: *Slovenský literárny klasicizmus ako literárnohistorický problém*. [A szlovák irodalmi klasszicizmus mint irodalomtörténeti probléma]. *Slovenská literatúra*, 1983.

Az albán irodalomról való ismereteink forrása: Koço Bihiku: *Histoire de la littérature albanaise* [Az albán irodalom története]. Tirana, 1980.

Az „ütemeltolódással" kapcsolatos vélekedésemet másutt részletesebben fejtettem ki: *Phasenverschiebung. Zu Periodisierungsproblemen in den ostmitteleuropäischen Literaturen* [Ütemeltolódás, a kelet-közép-európai irodalmak korszakolásának problémái]. *Historische Kulturbeziehungsforschung*, Lüneburg, 1983. 4. sz.

Chateaubriand cseh és magyar utóéletéről: Felix Vodička: *Počatky krásné prózy novočeské* [Az újcseh szépprózа kezdetei]. Praha, 1948.; Zolnai Béla: *Adalékok Chateaubriand hatásához. Egyetemes Philologiai Közlöny*, 1915. Zoran Konstantinović cikkét a Horst Rüdiger tiszteletére kiadott ünnepi kiadványból idézem: *Zum Begriff der Romantik in den südosteuropäischen Literaturen* [A romantika fogalmához a délkelet-európai irodalmakban]. In: *Teilnahme und Spiegelung. Festschrift für Horst Rüdiger*. Berlin–New York, 1975. Az idézet a 327. lapon található.

Jókai Mór különböző írásait a kritikai kiadásból idéztem: *Cikkek és beszédek*. IV. 1850–1860. Budapest, 1968. 421–435., 835.

Kollár és Toldy véleménye: Johann Kollár: *Ueber die literarische Wechselseitigkeit zwischen den verschiedenen Stämmen und Mundarten der slawischen Nation* [A szláv nemzet különböző törzsei és nyelvjárásai közötti irodalmi kölcsönösségről]. Pesth, 1837.; S.[chedel-Toldy] F.[erenc]: Külföldi literatura. *Figyelmező*, 1840. 1. sz.

Az idézett lexikonok: *Conversations-Lexicon oder encyclopädisches Handwörterbuch für gebildete Stände* [Lexikon avagy enciklopédiai kéziszótár a művelt rendek részére]. Stuttgart, 1819. VIII.; *Neuestes Conversationslexikon für alle Stände* [Legújabb lexikon minden rend számára]. Stuttgart, 1836. V.; *Közhasznú Esmeretek Tára A Conversations-Lexikon szerént Magyarországra alkalmaztatva*. Pest, 1833. VIII.

A *nacionalizmus* kialakulásáról, jelentésváltozatairól haszonnal forgattuk Arató Endre és Niederhauser Emil műveit, a különböző nyelvű értelmező és szófejtő szótárakat. A történészi vélekedések egy újabb változatát képviseli Szűcs Jenő: *Nemzet és történelem*. Budapest, 1984. című könyve. Régióbeosztása viszonylag kevés segítséget ad az irodalomtörténésznek, ezért nem foglalkoztam vele. A német nyelvi problémákat tekintve Mollay Károly útmutatását követtük, az ő adataiért ezúton is hálás köszönetet mondunk. Figyelmemet Mollay Károly hívta föl Otto Basler: *Deutsches Fremdwörterbuch* [A német nyelvben előforduló idegen szavak szótára]. Berlin, 1942. 183. A legnagyobb haszonnal (bár messze nem teljes egyetértéssel) a szövegben megnevezett magyar szakmunkák mellett az alábbi műveket forgattuk: Eugen Lemberg: *Nationalismus*. I. *Psychologie und Geschichte* [Nacionalizmus. I. Pszichológia és történelem]. Hamburg, 1964.; *Nationalism in Eastern Europe* [Nacionalizmus Kelet-Európában]. Peter F. Sugar és Ivo J. Lederer szerkesztésében. London, 1969.; Hugh Seton-Watson: *Nations and States* [Nemzetek és államok]. London, 1977.; Hans Kohn: *Nationalism* [Nacionalizmus]. New Jersey–New York, 1955.; uő: *Die Slawen und der Westen. Die Geschichte des Panslawismus* [A szlávok és a Nyugat. A pánszlávizmus története]. Wien–München, 1956.; Walter Schamschula: *Die Anfänge der tschechischen Erneuerung und das deutsche Geistesleben (1740–1800)* [A cseh újjászületés kezdetei és a német szellemi élet]. München, 1973.; Anton Hönig: *Die slawische Mythologie in der tschechischen und slowakischen Literatur* [A szláv mitológia a cseh és a szlovák irodalomban]. Augsburg, 1976.

Kazinczy Ferenc levélrészletei levelezésének VI. és IX. köte-

tében találhatók, pályairatának kéziratát Heinrich Gusztáv találta meg Bécsben, és ő adta ki: *Kazinczy Ferenc tübingai pályaműve a magyar nyelvről 1808.* Budapest, 1916. Jungmannról megfontolást érdemlően: Jaromír Loužil: *Josef Jungmanns Begriff der Sprachnation und seine Gefahren* [Josef Jungmann a nyelvi nemzet fogalmáról és veszélyeiről]. A tanulmány az Eduard Winter 80. születésnapjára kiadott ünnepi kiadványban jelent meg: *Ost-West-Begegnung in Österreich.* Wien–Köln–Graz, 1976. A XIX. század második felének fejleményeiről és a létharc szerepéről a nemzeti gondolkodásban Németh G. Béla írt tanulmányt Létharc és nemzetiség címmel. Fontos a tanulmány alcíme is: „Az irodalmi értelmiség felső rétegének ideológiájához." Kötetben: *Létharc és nemzetiség,* Budapest, 1976.

Ady Endre újságcikkeit az alábbi kötetekből idéztük: *Ady Endre Összes Prózai Művei.* II. és III. Budapest, 1955–1964.

Az említett szlovák kötetek adatai: *Humanizmus a renesancia na Slovensku v 15–16. storočí.* Bratislava, 1967.; Ján Tibenský: *Dejiny vedy a techniky na Slovensku.* Martin, 1979. Az előbbi kötetről Sziklay László higgadt hangvételű bírálatára hívjuk föl a figyelmet: *Irodalomtörténeti Közlemények,* 1970. 256–259. A nemzetfogalom változásairól, a „visszakövetkeztetés" hibáiról: Wolfgang Kessler: *Politik, Kultur und Gesellschaft in Kroatien und Slawonien in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts* [Politika, művelődés és társadalom Horvátországban és Szlavóniában a 19. század első felében]. München, 1981. Főleg a Nation und Volk [Nemzet és nép] című fejezet (79–102.) érdekes szempontunkból.

Kelet-Közép-Európa és a „nemzeti ébredés" korszakának történetírására vonatkozólag: Josef Macůrek: *Dějepisectví evropského východu* [Kelet-Európa történetírása]. Praha, 1946. A korábbi művek közül adatokban még mindig jól igazít el: Eduard Fueter: *Geschichte der neueren Historiographie* [Az újabb történetírás története]. München–Berlin, 1911. Néhány éve Niederhauser Emil tesz közzé szaklapokban, gyűjteményes kötetekben portrékat a kelet-európai történetírókról. A dolgozatok nagy érdeme – az anyaggazdagságon

túl – az összehasonlító szempont következetes alkalmazása. Fejezetünkhöz jól használhattuk alábbi írását: *Geschichtsschreiber und Politiker. Lelewel und Palacký* [Történetíró és politikus. L. és P.]. *Annales Universitatis Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae.* Budapest, 1981. Különlenyomat. Horváth János tanulmányát gyűjteményes kötetéből idéztem: *Tanulmányok.* Budapest, 1956. Vö. még István Fried: *Historizität und universales lyrisches Mitleid* [Történetiség és egyetemes lírai részvét]. *Slavica,* 1983. Bibó István tanulmányának adatai: *A keleteurópai kisállamok nyomorúsága.* Budapest, 1946.

Az Ember, felvilágosodás, irodalom című fejezethez fölhasználtam korábbi dolgozataim adatait, valamint az erről a témáról az 1983–1984. tanévben tartott egyetemi előadásaimat (melyek nyomtatásban nem jelentek meg). A szakirodalomból igen jó hasznát vettem az alábbi műveknek: Jean Fabre: *Stanislas-August Poniatowski et l'Europe des lumières* [Poniatowski Szaniszló Ágost és a felvilágosodás Európája]. Strasbourg, 1952.; René Pomeau: *L'Europe des lumières* [A felvilágosodás Európája]. Paris, 1966.; Georges Gusdorf: *Les sciences humaines et la pensée occidentale.* 5. *Dieu, la nature, l'homme au siècle des lumières* [A humán tudományok és a nyugati gondolat. 5. Isten, a természet, az ember a felvilágosodás századában]. Paris, 1972.; *Das achtzehnte Jahrhundert als Epoche* [A XVIII. század mint korszak]. Szerk.: Bernhard Fabian és Wilhelm Schmidt Briggemann. Neudeln, 1978. A magyar szakirodalomból témánkhoz a legtöbb szempontot az alábbi művekből kaptuk: Szauder József: *Az éj és a csillagok. Tanulmányok Csokonairól.* Budapest, 1980.; Bíró Ferenc: *A fiatal Bessenyei és íróbarátai.* Budapest, 1976. A lengyel szakirodalomból: *Problemy kultury literackiej polskiego Oświecenia* [A lengyel felvilágosodás irodalmi kultúrájának kérdései]. Wrocław etc., 1978.; *Słownik literatury polskiego oświecenia* [A lengyel felvilágosodás irodalmának szótára]. Wrocław etc., 1977., Zdisław Libera: *Problemy polskiego oświecenia. Kultura i styl* [A lengyel felvilágosodás kérdései. Kultúra és stílus]. Warszawa, 1969. A heroikus-komikus eposzról

mindmáig a legalaposabb, legjobb szakmunka: Karel Krejčí: *Heroikomika v básnictví Slovanů* [A heroiko-komikum a szlávok költészetében]. Praha, 1964. A kelet-közép-európai korai regényirodalomról idézett tanulmányunkban szóltunk, a vígjátékokra vonatkozó kutatásainkból – néhány vázlatos előtanulmány után – itt tesszük közzé első megfigyeléseinket. Az érzékenység nemzetközi szakirodalmából Gerhard Sauder: *Empfindsamkeit* [Az érzékenység] című monográfiáját emeljük ki (Stuttgart, 1974.). Az írókról készült monografikus feldolgozásokból sokat tanultam. Hasznosnak bizonyult N. P. Bobrik: *Polszkij poet-proszvetyityel Tomasz Kajetan Węgierski* [A lengyel felvilágosodás költője, T. K. W.] című könyve (Moszkva, 1981.), valamint több, korábbi munkámban idézett mű. A „létezés nagy láncolata" elv szerepéről az európai gondolkodásban A. Lovejoy írt máig érvényes könyvet: *The Great Chain of Being* [A létezés nagy láncolata]. New York, 1960. A magyar szakirodalom [elsősorban Szauder József] is lényegében Lovejoy kutatásait alkalmazta a magyar eszmetörténeti fejlődésre. Az európai felvilágosodásról: *Neues Handbuch der Literaturwissenschaft. Europäische Aufklärung.* I. Teil [Az irodalomtudomány új kézikönyve. Európai felvilágosodás. Első rész]. Frankfurt am Main, 1974.

A kelet-közép-európai nyelvújítások és klasszicizmus kapcsolatáról szóló fejezet egy Csehszlovákiában, Brnóban megtartott előadás átdolgozott változata. Az előadás német nyelven jelent meg: *Beitrag zur Frage des Klassizismus in den ostmitteleuropäischen Literaturen* [Adalék a kelet-közép-európai irodalmak klasszicizmusának kérdéséhez]. *Slavica*, 1984. Fejezetünk készítésekor támaszkodtunk Csetri Lajos összehasonlító nyelvújítás-kutatásaira: *A magyar nyelvújítás kora irodalomszemléletének nyelvfilozófiai alapjairól.* A dolgozat a Szauder József és Tarnai Andor által szerkesztett *Irodalom és felvilágosodás* című kötetben jelent meg, Budapest, 1974. Csetri Lajos újabb kutatásainak kitűnő összefoglalása: *Quelques problèmes de philosophie de la langue et certains aspects des mouvements pour la rénovation des langues nationales à l'époque des Lumières et de la „Frühromantik" en*

Europe [A nyelvfilozófia néhány kérdése és a nemzeti nyelvek reformjának néhány aspektusa az európai felvilágosodás és korai romantika korszakában]. A dolgozat a Vajda György Mihály 70. születésnapjára kiadott ünnepi kötetben jelent meg: *Comparative literary studies*. Szeged, 1983. Igen fontos elvi-módszertani szempontból Robert Auty értekezése: *Párhuzamosság és eltérés a magyar, a szerb-horvát és a szlovén irodalmi nyelv történetében*. In: *Szomszédság és közösség. Délszláv–magyar irodalmi kapcsolatok*. Szerk.: Vujicsics Sztoján. Budapest, 1972.

Dobrovský megnyilatkozásait levelezéséből idéztük. Vö.: *Vzájemné listy Jozefa Dobrovského a Jiřího Ribaye z let 1763–1810* [Jozef Dobrovský és Jiří Ribay levelezése az 1763–1810 közötti évekből]. Praha, 1913.; *Vzájemné dopisy Jozefa Dobrovského a Jiřího Samuela Bandtkieho z let 1810–1827* [J. Dobrovský és J. S. Bandtkie levelezése az 1810–1827 közötti évekből]. Praha, 1906.; *Briefwechsel zwischen Dobrowsky und Kopitar (1808–1828)* [D. és K. levelezése]. Berlin, 1885. Valamint: J. Dobrovský: *Geschichte der böhmischen Sprache und Literatur* [A cseh nyelv és irodalom története]. Prag, 1792. Jó szempontokat adhat az alábbi tanulmány: Varga János: A nemzeti nyelv szerepe a polgári fejlődésben. *Történelmi Szemle*, 1961. 284–301.

Toldy Ferenc tanulmányrészletét a *Figyelmező* című lap 1837. II. 8. számából idéztem. Kazinczy Toldy Ferencet „kiegészítő" önjellemzését *Levelezése* XX. kötetének 274. lapján találtuk. Franciszek Dmochowski *Sztuka rymotwórcza* [A költői mesterség-művészet, valójában: Ars poetica] című „poémáját" a wrocławi 1956-os kiadásban olvastam, jó hasznát véve a magyarázó-értelmező jegyzeteknek is. Kazinczy felfogása a nyelv funkcionális különbségeiről: *Levelezése* XI. kötet 173. lapján, a Suus est cuique poemati sonus [Minden költeménynek megvan a maga hangvétele] elv, amelyet Kazinczy Cicero-idézetként használ, levelezésének több helyén olvasható, például a XIV. kötet 224. lapján.

Baróti Szabó Dávid *A magyarság virági* című könyve Komáromban jelent meg, 1803-ban.

Žiga Zois levelét említi Jože Pogačnik: *Zgodovina slovenskega slovstva* [A szlovén irodalom története]. Maribor, 1968. 61.

Gáldi László monográfiájának adatai: *A magyar szótárirodalom a felvilágosodás korában és a reformkorban*. Budapest, 1957.

Horváth János megállapítását *A magyar irodalom fejlődéstörténete* című művéből idéztem, Budapest, 1977. 173.

Az egyetemes emberi, a tisztán emberi problémaköre Goethe és Schiller műveiben – e kérdéssel behatóan foglalkozott Heinz Hamm: *Der Theoretiker Goethe* [Az elméletíró Goethe]. Berlin, 1975. Kazinczy és a tisztán emberi kérdéskör: *Levelezése* XIX. 485–486.

A kelet-közép-európai romantikáról több dolgozatom jelent már meg. Ebben a fejezetben részben romantikakutatásaim summázatát adtam, részben olyan problémákra utaltam, amelyek kiegészíthetik például a nacionalizmus és az irodalom viszonyáról szóló fejtegetéseimet. Ebben a fejezetben ezért mindenekelőtt az egyén–világ–nemzet konfliktuslehetőségeinek irodalmi következményeire igyekeztem példákat hozni. Természetesen nem a teljesség igénye vezetett, hanem a kérdés exponálása. Ezúttal viszonylag keveset merítettem a szakirodalomból, inkább a fejezetben tárgyalt műveket igyekeztem az eddigiektől eltérő módon interpretálni. Elsősorban a szóban forgó művek kritikai vagy legalábbis elő-utószóval ellátott jegyzetelt, kommentált kiadásait használtuk. 1973–1983 között magyar és idegen nyelven több, a kelet-közép-európai romantikáról szóló dolgozatot tettem közzé, ezek megállapításait nem ismétlem. Az egész fejezethez jól használtam az alábbi műveket: *Razvityije lityeraturi v epohu formirovanyija nacij v sztranah centralnoj i jugo-vosztocsnoj Jevropi. Romantyizm* [Az irodalom fejlődése Közép- és Délkelet-Európa országai nemzetté válásának korszakában. Romantika]. Szerk.: I. A. Bogdanova, S. V. Nyikolszkij, B. F. Sztahejev. Moszkva, 1983.; Martinkó András: *Teremtő idők*. Budapest, 1977.; *Jevropejszkij romantyizm* [Az európai ro-

mantika]. Szerk.: Sőtér István és I. G. Nyeupokojeva. Moszkva, 1973.; Miodrag Popović: *Istorija srpske književnosti. Romantizam* [A szerb irodalom története. Romantika]. I–III. Beograd, 1968–1972.; Cyril Kraus: *Impulzy a inšpirácie slovenského romantizmu* [A szlovák romantika ösztönzései és inspirációi]. Bratislava, 1979.; Milan Pišút: *Romantizmus v slovenskej literatúre* [A romantika a szlovák irodalomban]. Bratislava, 1974. A német nyelvű új irodalomtudományi kézikönyv sorozatában két kötetben jelentek meg a tanulmányok az európai romantika fejlődéséről: *Europäische Romantik*. I–II. Wiesbaden, 1981–1982.; Gerhart Hoffmeister: *Deutsche und europäische Romantik* [Német és európai romantika]. Stuttgart, 1978.

A „romantikus áttörésről" tanulságosan, bár vitathatóan: Maria Żmigrodska: *Probleme des romantischen Umbruchs* [A romantikus áttörés kérdései]. In: *Positionen polnischer Literaturwissenschaft der Gegenwart* [A jelen lengyel irodalomtudományának helyzete]. Szerk.: Eberhard Dieckmann és Maria Janion. Berlin, 1976.

„Romantizálni": a szót Novalistól kölcsönöztem, és az általa használt értelemben élek vele: „A világot romantizálni kell. Így találhatunk vissza az eredeti értelemhez. A romantizálás semmi egyéb, mint minőségi hatványozás." Vö. Novalis: *Schriften* [Művei]. II. Stuttgart, 1965.

Budapest–Szeged, 1984. február–október

A fedélterv Murányi István munkája

A kiadásért felel a Gondolat Könyvkiadó igazgatója

Alföldi Nyomda, 6753.66-14-2
Debrecen, 1986
Felelős vezető Benkő István vezérigazgató

Felelős szerkesztő Miskolczy Ambrus
Műszaki vezető. Tóbi Attila
Műszaki szerkesztő Haiman Ágnes
Megjelent 10,65 (A/5) ív terjedelemben,
az MSZ 5601–59 és 5602–55 szabvány szerint

JÁSZI OSZKÁR
A NEMZETI ÁLLAMOK KIALAKULÁSA ÉS A NEMZETISÉGI KÉRDÉS
(Válogatás)

Válogatta, bevezette és jegyzetekkel ellátta:
István György

„Ennél a könyvnél talán évtizedek óta nagyobb, bátrabb, magyarabb és olvasandóbb cselekedet aligha történt. Megtalálta nemzetiségi kérdésünkben, e valóban „legvéresebb" kérdésben, a 'demokrácia archimedesi pontját', megtalálta, s káprázatos munkával, tudással és hittel meg merte itt mutatni."

Így írt Ady a Nyugatban 1912 tavaszán, nyomban Jászi klasszikus nemzetiségi munkájának megjelenése után.

Ez a könyv, amelynek rövidített újrakiadását az olvasó most a kezében tartja, századunk első tudományos igényű vállalkozása volt a magyarországi nemzetiségi probléma megoldására, leírására és a megoldás irányának megjelölésére.

Egy olyan kérdéskörben, amelyben akkor – az első világháború előestéjén – már eluralkodott az egymásnak feszülő soviniszta indulat és a kölcsönös bizalmatlanság, s amelynek békés, ésszerű, kompromisszumos megoldása helyett a felek egyre inkább erőszakos megoldásban tudtak hinni, Jászi Oszkár az utolsó pillanatban még megkísérelte, hogy tárgyilagos módon, a nacionalista elfogultságon felülemelkedve, igazságosságra törekvő megértéssel mind a magyar, mind a más nemzetiségi önérzet iránt, történeti és szociológiai eszközökkel tárja fel a nemzetközi eseményeket a hazai múltat és a század elejére kialakult helyzetet.

Jóllehet Jászi maga sem egészen mentes a magyar hegemónia eszméjétől, legjellemzőbb vonása mégis a realizmus és a nemzeti önkritikai szellem.

Litván György, a kötet válogatója előszavában finom érzékenységgel mutatja be Jászi művének jelentőségét és szerepét a XX. századi magyar politikai gondolkodás történetében.

GROZA PÉTER: A BÖRTÖN HOMÁLYÁBAN (MALMAISON 1943–1944 TELÉN)

„Ezek a börtön homályában fogant jegyzetek olyan románnak a lelkiismereti vívódásáról adnak számot, akit a sorsa magas tisztségbe helyezett és nagy felelősség elé állított. Kívánom, hogy ezek a sorok hozzájáruljanak a mi jobb megismerésünkhöz."

Ennek hangsúlyozásával bocsátotta útjára Petru Groza, a felszabadulás utáni demokratikus román kormány elnöke 1943–1944-i börtönnaplójának francia kiadását, amely előtte, 1945 szorongásos, de egyre inkább reményteljes napjaiban először románul, majd magyarul is megjelent. Olyan személyes mű ez, amely egyszersmind közösségi érdekű. Groza számára a politikai tervezés szerves része volt az, hogy átgondolja életének bizonyos szakaszait, megvilágítsa állásfoglalásainak indítékait. Tudta, és tudatni akarta, hogy azok az események, amelyek vele történtek, voltaképpen a társadalom jobbik felének sorsát szimbolizálják. Ismert személyiségeknek és hétköznapi figuráknak remekbe sikerült portréját vázolja fel. Konkrét példák kapcsán mély emberi hitelességgel vet számot a népek együttélését mérgező előítéletekkel és politikai gyakorlattal. Saját népe felemelkedésének útjait keresve mérlegeli a szomszéd népek érdekeit is. A nemzetiségi egyenjogúságot hozó demokrácia szép ígérete bontakozik ki „A börtön homályában" c. kötetből.

30,- Ft

Kelet- és Közép-Európa nem puszta és talán nem is elsősorban földrajzi kérdés. Ha csak az lenne, ránézvén a térképre, könnyűszerrel válaszolhatnánk. Vizsgálták eleget a térképet, a földkerekségét, Európáét, az egykori török birodalomét, a Habsburg-monarchiáét... S hol sóhajtva, hol összeszorított fogakkal, dacosan hangzott föl: Magyarország helye... S az ezután következő megnevezésekből kitetszett pártállás, elkötelezettség, olykor elfogultság, máskor szenvedély, nemes indulat. Közép-Európa? A két háború között: Duna-Európa? Köztes-Európa? Karpát-Európa? Netán az oly sokat vitatott Dunatáj? Közírók, költők, történészek, irodalomtörténészek, újságírók, földrajztudósok nézetei csapnak össze, versek, értekezések, újságcikkek, vaskos kötetek, fordítások hirdettek a maguk nehezen védhető, könnyen támadható, támadva-védekező és védekezve-támadó igazát. Elérkezett az ideje a felmérésnek, a higgadt körülpillantásnak, a mérlegelésnek. Az itthon és a szomszédos országokban kialakult vélekedések elemzését aligha kerülhetjük meg. A kötet végigkíséri a magyarság helyét, magyarok és szomszédos népek-kultúrák viszonyának vizsgálatát tárgyaló művek tanulságait, az ingadozó nemzettudat változásait itthon és a szomszédos népeknél, a felvilágosodás, a nemzeti ébredés, az anyanyelvi kultúra kezdeteit és kibontakozását. Műveket, nézeteket, költői-gondolkodói egyéniségeket szólaltat meg. S miközben másokat beszéltet, kirajzolódik három évszázad történelme, irodalom- és művelődéstörténete, a magyarság és a vele együtt éltető népek kapcsolatainak historikuma.